

Віктор Заболотний, Олександр Заболотний
Ольга Слоновьська, Іванна Ярмутьська

Українська література

5

клас

В. В. Заболотний, О. В. Заболотний,
О. В. Слоньовська, І. В. Ярмульська

Українська література

5

клас

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Літера ЛТД»
2022

Відповідно до Модельної навчальної програми
«Українська література. 5–6 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(автори: Архипова В. П., Січкара С. І., Шило С. Б.)

За загальною редакцією
Слоньовської О. В., канд. пед. наук, доцента

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Диференційовані завдання

Робота в парах

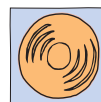
Робота в групах

Мистецька хвилинка

Віртуальна екскурсія; робота з електронним додатком та пошук у мережі «Інтернет».
(Завдання такого типу учні виконують у навчальному закладі.)

Електронний додаток:
<https://ukrlit-5k-nus.e-litera.com.ua/>

На обкладинці використано світліну Vitalii Bashkatov/Shutterstock.com
відповідно до умов стандартної ліцензії

Дорогі п'ятикласники і п'ятикласниці!

Ось уже й позаду початкові класи. Ви вирости, змужніли, стали молодшими підлітками. Ви вмієте спілкуватися, робити висновки, бо прочитали чудові книжки, переглянули чимало художніх фільмів і мультфільмів, відрізняєте хороші вчинки від поганих.

Сьогодні ви вчитеся бути чесними, сміливими, добрими. Ці якості допоможуть вам прославити Україну в світі.

Українська література як навчальний предмет покликана розвинути вашу уяву, знайомити з найкращими художніми творами. На уроці ми будемо співпрацювати. Тому ваші думки, ваша активність на уроках і самостійна робота дуже важливі. А ще вам знадобляться кмітливість і вміння порівнювати описане в художніх текстах із реальним життям.

Ми не забули, як це – бути у вашому віці, захоплюватися літературними героями, переживати з ними і знаходити власні відповіді на непрості життєві питання. Тому запропонуємо види літературної роботи, які допоможуть вам, як детективам, розшифрувати знаки, залишені письменниками / письменницями. Будуть завдання для роботи в невеликих групах, віртуальні подорожі. Ви поглянете на людей і їхні вчинки з різних боків. А ще – відчуєте на смак українське слово.

ЯКБИ ЗНИКЛИ ВСІ КНИЖКИ?

Уявіть, що несподівано зникли всі книжки: паперові, електронні, наукові й художні, а ми раптом розучилися читати.

Чого можна чекати у найближчому часі? Занепаде культура, зупиниться прогрес, а ми не зможемо розвиватися. Бо в нашому житті книжка – це друг і співбесідник, розвага і вчитель, причина для роздумів і нові світи для подорожей.

Людина з книжкою в руках – це портрет і сьогодення, і майбутнього. Читаймо книжки! Вони потрібні допитливим і розумним, як повітря!

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК МИСТЕЦТВО СЛОВА

1. Доберіть ілюстрацію до назви мультфільму. Які з цих мультфільмів ви знаєте?

А «Микита Кожум'яка»
Б «Козаки. Футбол»

В «Пінгвіни Мадагаскару»
Г «Губка Боб Квадратні Штани»

2. Уявіть, що на сторінках художнього твору зустрілися персонажі з двох наведених мультфільмів (на вибір). Складіть і розіграйте можливий діалог між цими персонажами (6–10 реплік).
3. Які мультфільми ви переглядали останнім часом? Назвіть головних персонажів. Чим вас вразили ці твори?
4. Чи знаєте ви, як створюють мультфільми? Ви згодні з тим, що це – творчість?
5. Чому, на вашу думку, мультфільми є творами мистецтва?

ВИДИ МИСТЕЦТВА

Здатність не просто працювати, а творити – одна з основних рис людини. Творча праця суттєво відрізняється від звичайної роботи для забезпечення себе житлом, продуктами, одягом. Творчу працю ще називають майстерністю, мистецтвом. Тобто це надзвичайне, найвище вміння в якійсь справі, галузі. Проте є також ціла сфера людської діяльності, яку називають мистецтвом.

Мистецтво – це художня неповторна дійсність, створена митцем. Це додатковий шар реальності, організований за законами краси, в якому людині надано більше свободи для відображення бажаного світу. У моменти натхнення автори за допомогою знаків, узагальнених образів намагаються донести у своїх творах якусь важливу для них думку.

Зараз є дуже багато видів мистецтва. Деякі процвітали ще у давні часи: архітектура, хореографія (мистецтво танцю), скульптура, музика, театр, література. Інші види виникли порівняно недавно: у 18–19 століттях – оперне мистецтво, пантоміма, графіка, балет; у 20 столітті – мистецтво художньої фотографії, кіно, телебачення.

Розгляньте зразки **сучасного мистецтва**. Поясніть, у чому особливість створення кожної роботи. Що нового принесли сучасні технології в мистецтво?

1 – Чемпіонат із ліплення піщаних скульптур у Канаді.

2 – Джейк Айкман. «Українське Чорне море» (2017). Мурал у м. Києві на вул. Бульварно-Кудрявській, 35.

3 – Мем «Бомбардування».

4 – Комп'ютерна графіка.

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА І ОБРАЗНЕ СЛОВО

Кожен вид мистецтва демонструє творчу уяву, обдарованість автора / авторки. Та серед багатьох видів мистецтва художня література – особлива. Чому? Тільки література здатна передати враження людини від малярського полотна, досконалої скульптури, майстерного концерту, балетної вистави чи оперного співу. Натомість інші види мистецтва відобразити літературний твір не можуть або це надзвичайно складно.

Слово – мовна одиниця, яка за допомогою звуків виражає поняття, предмет або явище світу.

1

2

3

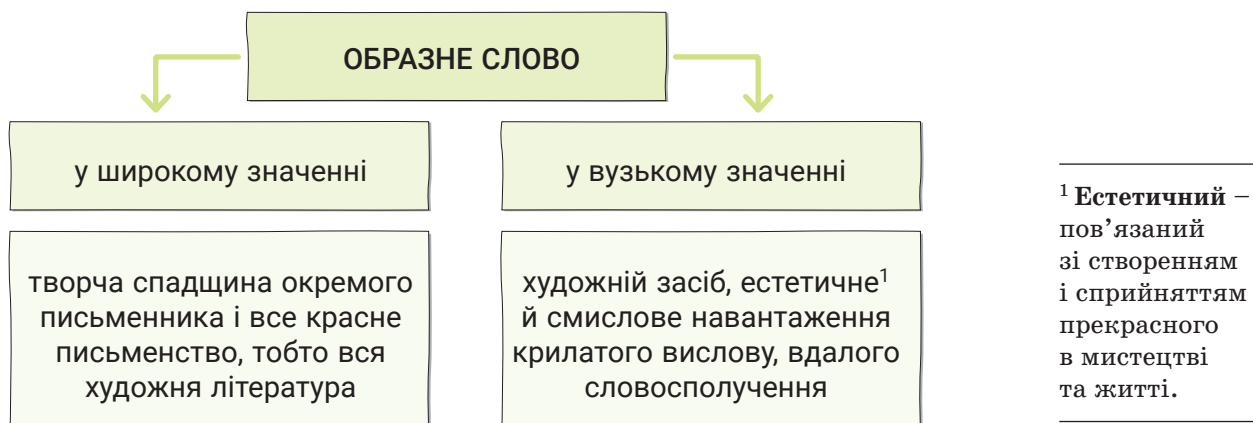
4

Образне слово малює в уяві читачів і читачок художні картини, які викликають гаму почуттів, переживань, асоціацій. І тоді за ледь вловлюваною подібністю до нашого життя ми легше сприймаємо і засвоюємо нові знання, збагачуємося враженнями, запам'ятовуємо прочитане надовго.

Художню літературу справедливо вважають мистецтвом слова, бо вона, вміло використовуючи образне слово, торкається сфери людських почуттів, доносить думки чи ідеї емоційно.

Вдумливий читач / читачка стає своєрідним співавтором / співавторкою самого письменника / письменниці. Він / вона дофантазує прочитане на основі свого життєвого досвіду.

Ось чому кожен / кожна з нас завжди має власну думку про той самий твір, а художні тексти ми можемо читати й перечитувати, кожного разу сприймаючи їх по-новому.

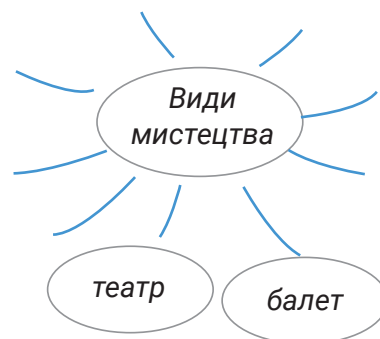
Художня література – джерело нашої культури. Вона вчить пізнавати й розуміти красу в усіх проявах. А ще дає нам змогу побувати на Північному полюсі чи на екваторі, без жодних транспортних засобів переміститися в часи давноминулі й майбутні. Для цього досить розгорнути книжку і разом з героями твору опинитися там.

МІРКУЄМО

1. Що таке мистецтво? Чому людей дивують шедеври геніїв?
2. Які види мистецтва вважають найдавнішими, а які виникли століття тому?

3. Об'єднайтеся в групи й доповніть асоціативне ґруно до поняття «Види мистецтва». Розкажіть у класі про результати роботи своєї групи.

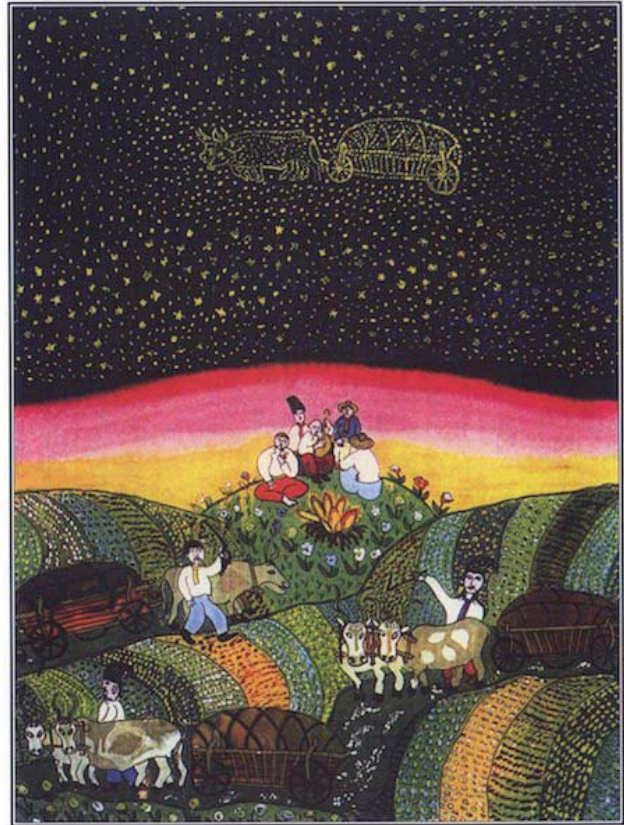

4. Чому саме художня література – особливий вид мистецтва?
5. Що таке образне слово? Знайдіть на карті світу американський штат Аляска. Є ще й такі образні назви цієї території: *Остання Межа* та *Земля Північного Сонця*. Спробуйте пояснити доцільність цих образних назв.
6. Чому головний інструмент літератури – образне слово?
7. Як читання художньої літератури допомагає розширювати словниковий запас, навчає говорити правильно і красиво?

8. Розгляньте картину на склі українського художника Івана Сколоздри «Чумацький Шлях».

- Що зображено на цій картині?
- Доведіть, що для відтворення краси літньої ночі й чумацького ремесла митець використав народні уявлення про зоряне небо.
- Як ви думаєте, чому і на небі, і на землі художник намалював чумацькі вози?

▲ Іван Сколоздра. Чумацький Шлях (1982)

ЦІКАВО ЗНАТИ

За останні кільканадцять років відеоігри дуже змінилися за формою. Над їх створенням працюють художники і художниці, дизайнери і дизайнерки, програмісти і програмістки, композитори і композиторки, режисери і режисерки, сценаристи і сценаристки, актори й акторки і навіть науковці та науковиці з фізики. Новітні технології дали змогу підвищити якість графіки з підтримкою віртуальної реальності. Щороку виходить кілька тисяч нових ігор.

У 2011 році уряд США визнав відеоігри видом мистецтва. Однак в інших країнах світу ще роздумують. А на вашу думку, відеоігри – це мистецтво?

До речі, забагато часу для відеоігор погано впливає на здоров'я і самопочуття. У людини може виникнути ігрова залежність, дратівливість, головний біль тощо. Тому дослідники радять відводити для таких розваг не більше 1 години на день.

НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ

Український дитячий письменник Анатолій Костецький писав:

– Ви гадаєте, що машини часу не існує? Переконані, що вічний двигун винайти неможливо? От і помилилися! Вони існують і винайдені багато-багато століть тому, бо це – народні казки та легенди!.. Кожна народна казка чи легенда – це своєрідний «механізм», який зв'язує-єднає нас усіх із нашим минулим, і водночас є своєрідним про-роцтвом.

◀ Фото із сайту www.ukrinform.ua

- ◆ Як ви думаєте, чому А. Костецький порівнює казки й легенди з машиною часу?
- ◆ Якщо припустити, що у Всесвіті, поза межами Землі, існує цивілізація, відмінна від нашої, то якою ви собі її уявляєте?
- ◆ Як сьогодні втілюється в життя те, про що могли тільки фантазувати ваші прабабусі й прадідусі?
- ◆ Яким ви уявляєте транспорт майбутнього? Чи користуватимуться люди через 100 років смартфонами? Чи потрібен буде інтернет-зв'язок?
- ◆ Чи з'явиться колись справжня машина часу? А можливо, її вже створили?

Наші далекі предки теж уявляли, фантазували, намагалися пізнати таємниці світу... Цікаво, як у них це виходило?

ПОЧАТОК СЛОВЕСНОГО МИСТЕЦТВА

Словесна творчість народів існувала ще в прадавні часи. Вона виникла на основі первісних вірувань. Коли ще не розвивалася наука, не було ні книг, ні інтернету, люди почали замислюватися, чому існує день і ніч, хороша й погана погода, чому змінюються пори року, як виникають буря, злива, грім, ожеледь, сніг, хто керує світом і як з'явилося усе живе.

▲ Первісне мистецтво. Наскельний живопис

Наукових припущень чи гіпотез наші далекі предки не мали. Люди жили серед природи, були її невід'ємною частиною і пояснювали собі навіть найскладніші процеси з точки зору тих уявлень, які у них з'являлися в результаті спостережень за довкіллям.

Первісні люди грілися біля вогнища, тупцяючи. Вигуками підбадьорювали інших на полюванні чи під час важкої праці. Так з'являлися перші танці і пісні.

▲ Золота чеканка «Олень» (6 століття до н. е.). Зразок зооморфного мистецтва. Звіриний стиль

Згодом виникла необхідність пояснити будову Всесвіту, розповісти молодшому поколінню про минуле племені, про подвиги, перемоги й поразки. Так зароджувалися міфи, легенди, перекази, казки. Ці твори і стали початком **словесного мистецтва**.

Оскільки писемності тоді ще не було, то від покоління до покоління твори словесного мистецтва передавали в усній формі, з уст в уста. Звідси й назва – **усна народна творчість**.

Авторами творів були талановиті люди. Хтось під впливом сильних почуттів створював, наприклад, пісню. Її запам'ятовували, співали іншим. Якщо пісня припадала до душі, то її підхоплювали й вона ставала надбанням народу. Окремі рядки чи слова твору могли змінити, доповнити, удосконалити. Так виникали варіанти тієї самої пісні. Про справжніх автора / авторку з часом забували, але сама пісня переходила з роду до роду.

У казках, які ви читатимете, поставатимуть проблеми добра і зла, красивого і потворного. У легендах і переказах найголовнішу роль відіграватимуть намагання донести правду про давноминулі події, свідками яких не були навіть наші діди і бабусі чи прадіди і прабабусі.

▲ Мальована кераміка. Статуетка жінки. Зразки мистецтва трипільської культури

Українська усна народна творчість – дуже давня. Багато творів пройшли дорогою століть, проте і досі зачаровують, як коштовні самоцвіти.

МІФИ ТА ЛЕГЕНДИ

Людську уяву особливо хвилюють таємниці. А їх більше, ніж самих людей. Із чого складається Всесвіт? Як з'явилися люди? Чому йде дощ? На ці та інші запитання наші пращури намагалися дати відповіді у **міфах**.

У міфах, як і в казках, предмети і явища природи можуть мислити й розмовляти, їх наділено властивостями людей. Але якщо казку наші предки сприймали як результат людської фантазії, то до міфів ставилися як до реального, імовірного. Вони вважали, що рослини й тварини спілкуються між собою, причому одні допомагають людям, а інші – шкодять. Найраніше у предків сформувалися уявлення про походження і розвиток небесних тіл, виникло поклоніння світилам в образах богів. Особливо прославляли Сонце, Місяць і зірки.

Міфи виникли через відчуття людиною своєї беззахисності перед стихійними силами природи. Найдавніші міфологічні зразки донесли до нас імена богів, яким поклонялися праукраїнці: **Сварога** (бога вогню), **Дажбога** (бога світла, Сонця), **Дани** (покровительки води і річок), **Стрибога** (бога вітрів), **Перуна** (бога блискавки і грому), **Велеса** (покровителя тварин), **Ярила** (покровителя сили весняного сонця), **Берегині** (хранительки людського роду) тощо. Первісна людина вірила також у добрих і лихих чарівних істот (земних духів): русалок, мавок, лісовиків, водяників, домовиків, відьом.

У **легендах** здебільшого йдеться про походження народу, міста чи села, про важливі історичні події та улюблених народних героїв. Найпопулярніші легенди розповідають про Івана Сірка, Богдана Хмельницького, Олексу Довбуша, Устима Кармелюка, Семена Палія. Цих персонажів наділено богатирською силою, хоробрістю, відвагою. Наприклад, Олекса Довбуш, за легендою, у трирічному віці піднімав через пліт теля, а Устим Кармелюк умів ставати невидимим, щоб утекти із в'язниці.

Наші предки вірили в те, що всі події, розказані в легендах, відбувалися насправді. У народних легендах можуть бути фантастичні, казкові елементи. Але оповідач легенди не може довільно поводитися з фактами, переставляти події в часі, вигадувати географічні назви або імена героїв. Цим легенда і відрізняється від казки.

Легенди мали і досі зберігають виховне й навчальне значення. Навіть у давні часи, коли ще не було й бути не могло екологічних проблем, легенди під страхом неминучого покарання забороняли нищити живу природу, без крайньої потреби вбивати звірів і птахів, виховували в молоді повагу до

старших. Злі й несправедливі у легендах зазнавали поразки, їх ганьбили і засуджували.

Різновиди легенд		
<i>міфологічні</i> (уявлення давніх людей про Всесвіт, тваринний і рослинний світ, погоду)	<i>біблійні</i> (оповіді про життя святих, перших християн)	<i>героїчні</i> (оповіді про минулі події та реальних історичних осіб)

Народні міфи та легенди – неоціненний скарб нашої національної культури. На їхній основі письменники і письменниці написали чимало цікавих історичних і пригодницьких книжок.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Міф (від грецького «переказ», «вигадка») – це розповідь, яка передає уявлення наших далеких предків про походження Всесвіту, його будову, явища природи, про богів і духів, різних фантастичних істот.

Легенда – це розповідь казкового чи фантастичного характеру про незвичайну подію або окремих людей.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Що таке міф?
2. Що таке легенда? На які різновиди поділено легенди?
3. Назвіть героїв найвідоміших легенд.

АНАЛІЗУЄМО

4. Поясніть, чим легенда відрізняється від міфу.
5. Чим легенда подібна до казки, а чим відрізняється від неї?
6. Яких міфологічних богів витворили своєю уявою праукраїнці? Що спонукало створити їх саме такими?

МІРКУЄМО

7. Чому міфи виникли раніше, ніж легенди?
8. Чому героїв легенд, хоча це були реальні люди, народ наділяв богатирською силою та надлюдськими можливостями?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

9. Пригадайте легенду про походження назви вашого міста (села), річки чи озера, які є у вашій місцевості. Перекажіть її усно. Чи вся інформація, на вашу думку, у цій легенді є правдивою?

ПРО ЗОРЯНИЙ ВІЗ

МІФ

Колись дуже давно, а де саме – не відомо, та сталася велика посуха. І така, що не тільки в річках та озерах, а й у колодязях повисихала геть-чисто вся вода, і люди від спраги почали хворіти та вмирати.

У краю, де трапилася посуха, жила вдова, у тієї вдови була єдина дочка. Удова без води захворіла, і донька, щоб урятувати маму, узяла глечика й пішла шукати воду. Де вона її шукала, хто її знає, а тільки десь-то знайшла. Набрала води в глечик і понесла додому.

Дорогою дівчина зустріла чоловіка, який помирав без води; дала йому напитись і тим урятувала його від смерті. Далі вона зустріла другого, такого самого; потім – третього, четвертого й, нарешті, сьомого. Усім давала пити і рятувала від смерті. Води залишилось у глечику тільки на самому дні.

Ішла дівчина, ішла й біля шляху сіла відпочити, а глечик поставила коло себе на землі. Тим часом де й узявся собака. Мабуть, теж хотів напитись і зачепив глечика. Коли глечик перекинувся, то з нього вилетіло сім великих зірок і восьма – маленька, та й поставали вони на небі.

Ото ті зірки і є Віз, або душі людей, яким дівчина давала напитись, а восьма, маленька, – то душа собаки, що перекинув глечика. Бог на те їх і поставив у небі, щоб усі люди бачили, яка щира була дівчина, і за її щирість Бог послав тій країні дощ (*За С. Плачиндою*).

▲ Сузір'я Віз

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Чому дівчинка пішла шукати воду?
2. Скільки і яких зірок вилетіло з глечика, коли він перекинувся? Чому саме така кількість?

АНАЛІЗУЄМО

3. Які вчинки дівчини вам імпонують? Чому саме?
4. Доведіть, що тяжкі випробування для багатьох людей завершилися щасливо.
5. Як у тексті пояснено появу на небі сузір'я Віз?
6. Яка подія у творі є фантастичною? Знайдіть у тексті та зачитайте відповідний уривок.

МІРКУЄМО

7. З якою метою у творі, крім людей, змальовано ще й собаку?
8. За яку рису характеру дівчини Бог послав дощ? Що він символізує?
9. Чого нас навчає цей твір?

ЦІКАВО ЗНАТИ

До зірок українці завжди ставилися з великою пошаною, називали їх божими оченьками, божими бджілками. Наші далекі пращури вважали, що небо – то океан або річка, яким мандрує ясне Сонце. У колядках і народних піснях Сонце, Місяць, зорі уявляються однією родиною, де Сонце – жінка, Місяць – чоловік, зорі – їхні діти. В українців існує навіть богиня Зоря – молода панна, що приносить росу.

Особлива роль в українському світогляді належить і «великому сімейству» зірок – Чумацькому Шляху. Наприклад, випікаючи весільний коровай, усе ще примовляють: «Хороший коровай убгали, в середину місяць клали, а довкола – зіроньками з райськими пташечками».

БЕРЕГІНЯ

МІФ

(Скорочено)

Ішли й ішли люди до Сварога та Берегині з ранку і до вечора: подивитися на хату, на піч та жорна, скуштувати того дива, що хлібом зветься й схоже на Сонце. І нічого не таїв од людей Сварог, усе показував і пригощав хлібом. Їли вони той хліб і казали: «Хочемо й ми піч мати та хліб пекти».

І казав їм Сварог: «Спочатку хати будуйте, виходьте з печер та землянок. Годі скніти в темряві та холоді. Час жити у світлій хаті...».

Тоді просили його люди: «Навчи ставити ті хати».

І сказав їм Сварог: «Ось піду я від коша¹ до коша показувати, як ставити хату, як піч мурувати, як жорна тесати».

«Коли ж се буде?» – нетерпляче допитувалися люди.

«Ось тільки закінчу ткацький верстат будувати».

«А що воно таке?»

«Се таке, що на ньому ткатимете полотно так, як навчить вас Берегиня».

Тоді промовляла до людей Берегиня:

«Ось годі вам, люди, ходити в диких шкурах. Треба ткати біле м'яке полотно та ходити в білому одязі, як личить дітям Білобога. Я навчу вас, люди, як з конопель куделю робити, як нитку сукати, полотно ткати, як його вибілювати та вишивати».

Люди слухали й раділи. Та надходила ніч, і страх виповзав на Землю з усіх шпарин. Бо починала Земля трястись і гойдатися. То лютував Черно-

¹ **Кіш** – легке переносне житло кочовика.

бог. Він шаленів, метався у своєму похмурому Підземному Царстві, несамовито гунав усім тулубом своїм у Землю, намагаючись її розвалити чи перевернути. Та – дарма.

Тоді гримів його трубний¹ голос:

«Он Сварог уже навчає людей хати білі ставити, печі мурувати... А Березина хоче вдягати людей у біле полотно, аби відлякувати моє чорне військо, що боїться всього світлого. Тож мушу якнайскоріше знищити і Сварога, і Березину, і творіння їхнє...».

Здригнулася й загупотіла Земля, коли по ній важко полізли чорні ящери. Вони нестримно – тупою панцирною лавою – сунули на білу хату Сварога й Березині.

І вихопилися назустріч потворам хоробрі Сварожичі, але їхні двогострі мечі відскакували від зроговілого панцира ящерів, тому сини Сварога мусили відступити геть. Не зміг зупинити Чорнобогове військо і бог Сварог – він кидав у плазунів палаючі смолоскипи, проте їхній панцир не горів і не пікся.

І коли загрозливо наблизились ящери й мали ось-ось розчавити першу на Землі хатину, з неї вийшла Березина. Уся в яскраво-білому вбранні, з червоними, вишитими на білому полотні «стрілами Перуна» та «соколами». Богиня здійняла догори руки – і... чорне військо враз зупинилося, ніби заворожене білою красою.

Тоді Березина сміливо рушила з піднятими руками на ящерів, і вони стали понуро відповзати...

Загнала Березина чорних ящерів у річку Рось. І закипіла вода від них, і почорніла, і загнила вмить. І сморід дійшов до Вирію, і в гніві великому Білобог – творець Росі – змахнув чарівною рукою своєю – і тої ж самої миті панцирні потвори перетворилися на скелі, що обрамили береги цієї річки.

І Краса засяяла довкруг, і Березина стала богинею Краси та захисницею її. І пішла по

▲ Олег Шупляк. Березина (2016)

Землі слава про Березину як захисницю Білої Хати. І стали люди її віншувати й молитись їй, захисниці дому людського від чорних сил.

І, навчившись робити полотно, стали роси, і гукри, і кияни² вишивати не тільки «стріли Перуна» та «соколів», а й Березину з піднятими в захисному пориві руками, і почали

¹ Трубний – дуже голосний, як звук труби.

² Роси, і гукри, і кияни – народності, які жили на території сучасної України.

вони вирізьблювати образ Великої Охоронниці на дверях, на вікнах, вишивати її постать на рушниках, на сорочках, аби Берегиня захищала їх від усього злого завжди й повсюдно (*За С. Плачиндою*).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Берегиня в дохристиянських віруваннях – головна богиня життя, добра й захисту людини від усякого зла, покровителька врожаїв; захисниця оселі, малих дітей від лиха, хвороб, смерті. Її зображували на білих рушниках (оберегах), які вивішували на вікнах, дверях і які мали захищати людину від чорних сил.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Як Берегиня зупинила ящерів і не дала їм зруйнувати своє родинне гніздо – Білу Хату?
2. Як саме, за народним міфом, утворилися скелі на берегах мальовничої річки Рось?
3. Випишіть у зошит імена героїв міфу «Берегиня» у дві колонки: 1) ті, які належать до світу добра; 2) ті, які належать до світу зла.

АНАЛІЗУЄМО

4. Від якого дієслова утворилося ім'я міфологічної богині Берегині?
5. Які знання передавав первісним людям Сварог? Для чого, на вашу думку, він це робив?
6. Чого навчала людей Берегиня? Знайдіть відповідні рядки й зачитайте. Чому люди слухали її слова й раділи?
7. Який момент у міфі «Берегиня» найбільш напружений? Поясніть свою відповідь.

▲ Зображення Берегині на вишитому рушнику

МІРКУЄМО

8. Чому Чорнобог розлютився на безкорисливих помічників людей і хотів знищити Сварога й Берегиню?
9. У чому була сила Берегині? Як сучасні українці вшановують її образ?
10. Червоні «стріли Перуна», «соколи», які, за міфом, були вишиті на одязі Берегині, й досі можна побачити на вишитих рушниках, сорочках, скатертинах. Про що це свідчить?
11. Розгляньте зображення Марії-Оранти, яке є центральним у соборі Софії Київської. Які спільні риси з образом міфологічної богині Берегині ви помітили?

ЧОМУ ПЕС ЖИВЕ КОЛО ЛЮДИНИ

ЛЕГЕНДА

Давно, дуже давно жив самотній пес. Надокучило йому самому блукати в лісі, і він вирішив знайти собі друга-товариша, з котрим би жив. Але хотів, аби цей товариш був найсильнішим з усіх тварин. Лісові звірята радили йому піти до вовка. Пішов пес до нього й каже:

– Вовче, брате, живімо разом.

Вовк відповів:

– Чом би й ні!

Почали жити разом. Раз, як ночували в лісі, почув пес якийсь шелест і почав трястися-боятися. Збудив вовка, а той йому каже:

– Будь тихо, бо прийде ведмідь і з'їсть нас!

Здогадався тоді пес, що ведмідь сильніший за вовка. Пішов до ведмедя й каже:

– Ведмедю, братику, живімо разом!

– Коли разом, то разом, – відповів ведмідь.

Минула коротка доба. Одного разу зранку почув пес якийсь шелест і злякався. Пробудився ведмідь та й сказав:

– Ховайся в корч, бо ще надійде лев та роздере нас обох!

Подумав пес, що лев має бути сильніший. Залишив ведмедя й пішов до двору короля лева.

– Леве, леве, королю звірів, живімо разом!

– Хіба що за слугу прийму тебе, – відповів лев.

Пес зостався з ним. Одного разу ввечері пес злякався й почав вити та гавкати. Вибіг лев зі своїх царських палат і каже йому:

– Мовчи, бо ще надійде людина й застрелить нас обох!

Пес замовк, але здогадався, що людина має бути сильніша, коли її лев боїться. Пішов пес до людини й пристав на службу до неї. Від того часу й живе пес із людиною (За С. Плачиндою).

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розгляньте уважно ілюстрацію («хмару слів») на цій сторінці. Виберіть назви тварин, що згадані в міфі «Чому пес живе коло людини».

2. Розташуйте в правильній послідовності істот, з якими пес хотів товаришувати.
Лев Вовк Людина Ведмідь
3. Перекажіть легенду «Чому пес живе коло людини» від імені собаки. Розпочати можна такими словами: «Колись ніхто не хотів мене захистити...».

АНАЛІЗУЄМО

4. Чи безкорисливо пес намагався знайти собі приятеля? А за якими критеріями вибираєте приятеля ви?
5. Висловіть своє ставлення до головного героя цієї легенди. Що в характері пса вам подобається, а що – ні?
6. Які фантастичні елементи притаманні легенді «Чому пес живе коло людини». Як ви сприймаєте той факт, що звірі розмовляють, мислять, роблять власний вибір?

МІРКУЄМО

7. Чому пса влаштовувала роль слуги в могутнього лева, але не влаштовувало те, що цар звірів виявився боягузом?
8. Про що свідчить той факт, що пес залишився жити з людиною? Як про це сказано в тексті?
9. У легенді йдеться про те, що людина сильніша від лева. А чим вона сильніша: фізичною силою чи чимось іншим? Відповідь поясніть.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

10. Легенда пояснює, чому пес живе коло людини. Але у творі не сказано, за що людина цінує собак. Придумайте короткий фанфік (5–7 речень) як логічне продовження народної легенди про те, для чого людина привчила собаку.

ЦІКАВО ЗНАТИ

В українському фольклорі багато прислів'їв і приказок про собак.

- ▶ Бійся пса не того, що гавкає, а того, що лащитьяся.
- ▶ Вивченого пса нічим не підкупиш.
- ▶ Де свої собаки кусаються, там хай чужі не пхаються.
- ▶ Із собакою дружи, а палицю в руках держи.
- ▶ І собака на того не гавкає, чий хліб їсть.
- ▶ І собака чує, хто його годує.
- ▶ Кожний пес перед своїм порогом сміливий.
- ▶ Не дражни собаку, то й гавкати не буде.
- ▶ Не клади псові пальця в зуби, бо вкусить.
- ▶ Пес тримається людини, а кіт – хати.
- ▶ Собака від хліба не втече.

- А які ще прислів'я та приказки про собак ви знаєте?

НЕОПАЛИМА КУПИНА

ЛЕГЕНДА

Було це дуже давно. Два королі – польський та угорський – об'єднали свої війська й підступили до стін славного міста Дорогобужа. Захисникам града зайди¹ передали листа. Пропонували без битви відчинити міські брами, вийти в поле без зброї і здатися в полон. За це королі обіцяли всім зберегти життя. В іншому разі – місто буде спалено й на ласку переможців сподіватися нічого.

Коли минув відведений час на роздуми, із Дорогобужа вийшов посланець. Зайди-воїни зустріли його й провели на узвишшя, де на золочених стільчиках сиділи королі.

¹ Зайда – людина, яка прибула, прийшла звідки-небудь, не тутешня; чужоземний загарбник.

– Я приніс відповідь на ваш лист, – сказав посланець і передав угорському та польському владарям бадилину з листям, подібним до ясенного, з блідо-рожевим суцвіттям на верхівці.

– Як?! – здивувалися владарі. – Оце й усе?

Посланець поклонився:

– Мені старійшини доручили передати тільки це. А ще веліли сказати, якщо вам цього зілля замало, то ось довкола вас на пагорбі його цвіте скільки завгодно.

Зібрали королі своїх радників і наймудріших мужів. Думали, думали – ніяк не зрозуміють, що саме захисники міста сказали їм цим зелóm. Коли знайшовся один:

– Я знаю це зілля. Воно горить і не згорає.

Він узяв із багаття гілку, що палала, і підніс її до квітучого куща. У ту ж мить увесь кущ спалахнув голубувато-зеленкуватим полум'ям. Та ще через мить полум'я згасло.

І всі побачили, що кущ стоїть неушкоджений – так само рожевоквітний, усміхнений.

І всі зрозуміли, що саме відповіли захисники Дорогобужа на ультиматум².

І мовив угорський король польському:

– Ми ніколи не завоюємо цієї країни. Тому я повертаю своїх воїнів додому. І тобі раджу зробити те ж саме.

Давно це було...

² Ультиматум – категорична вимога, яку супроводжує погроза.

▲ Ікона Божої Матері «Неопалима Купина» (середина 19 ст.)

Відтоді сотні разів вороги хотіли завойовувати наш край, але кожного разу залишалися з облизнем. А край зеленіє під синім небом та ясним сонцем. І щоліта тут рожево квітують кущі неопалимого зела́, утверджуючи незнищенність української землі та її народу.

Неопалима купина. Так називають це зело́. Здавна так називають (*За Є. Шморгуном*).

ПЕРЕВІРЯЄМО

- Чужоземним володарям посланець передав
А гроші **В** бадилину
Б грамоту **Г** шаблю
- Коли полум'я згасло, усі побачили, що
А від куща залишився попіл **В** на кущі з'явилися нові квітки
Б кущ зник із пагорба **Г** кущ залишився неушкоджений

АНАЛІЗУЄМО

- Що пропонували чужинці захисникам міста? Яку відповідь отримали від містян?
- Що змусило ворогів відступити від міста без бою?
- Який учинок угорського короля свідчить про те, що він – розважлива людина? На підставі чого він сказав такі слова: «Ми ніколи не завоюємо цієї країни»?

МІРКУЄМО

- Назва якої легендарної рослини зашифрована в ребусі? Що вона символізує?
- Яку основну думку передано в легенді «Неопалима купина»?
- Чому український народ неможливо знищити?
- Ікона Божої Матері із Сином на руках має назву «Неопалима Купина». Як ви думаєте, від чого ця ікона захищає?

ЦІКАВО ЗНАТИ

▲ Ясенець білий

Неопалимою купиною в народі називають ясеніць. Ясенці – дуже гарні рослини, 50–120 см заввишки. Мають привабливі білі або рожеві квіти з п'яти пелюсток. Поширені на всій території України, крім високогір'я Карпат. Зустрівши ясеніць у природі, будьте обережні. Речовини, які він виділяє, можуть викликати ураження шкіри, отруєння організму. Крім того, це рідкісна рослина, що має лікувальні властивості. Її занесено до Червоної книги України.

СИЛА РІДНОЇ ЗЕМЛІ

ЛЕГЕНДА

(Скорочено)

Батьки маленької Соломії Крушельницької понад рік мешкали в передгір'ї Карпат, у селі Тисове коло Болехова. Одного літа там спалахнула пошесть¹ холери. Люди мерли сім'ями, пустіли хати, сумно вили собаки. Палили люди вогні, якими очищали зле повітря. Проте все одно невидимо занеслася пошесть у хату Крушельницьких. Маленька п'ятирічна Соломія захворіла.

– Що нам діяти? – голосила в розпуці мати й просила свого чоловіка. – Піді-но до старенької Марини, що живе під лісом, може, вона дасть пораду.

Застав Амвросій Марину, а вона сказала:

– Отак просто йдіть дорогою із села на полудень. Лісом, лісом, аж побачите хату лісника, а потім підете направо до високого дуба й знайдете під скалою чисте джерело. Та вода є цілюща.

▲ Соломія Крушельницька

Сів Амвросій на коня і поїхав у гори, але джерела не знаходив. Уже збирався ні з чим повертатися додому, аж побачив у лісі оленя. Майнула думка: олень іде до води, до лісового джерела! Дуже втомлений довгим блуканням у лісі, Амвросій припав до води – і наче свіжі сили ввійшли в його єство. Тут і зозуля закувала.

– Зозуленько, пташечко! Закуй моїй Соломіїці на щастя-долю.

– Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку! – полинуло лісом.

– Буде жити моя Соломійка, бо так весело й багато років їй зозуля накувала, – зрадів батько дівчинки.

Привіз Крушельницький цілющу водицю додому. Підняв ослаблену Соломію й напоїв, потім іще й іще, другий, десятый раз, бо казала стара Марина пити багато і часто. Окріпла Соломійка від тієї води, перемогла жахливу хворобу.

Дивовижну силу проявила вода з карпатського джерела для Соломії. Розповідали в селі, що то рідна земля-матінка передала дівчині свою силу, стан стрункий, красу й чарівний голос. Зразу після одужання Соломія дивувала батьків своїм милим голосочком, що чистий був, як те карпатське джерело.

ПЕРЕВІРЯМО

1. Де проживала родина Соломії Крушельницької?
2. Хто, крім старенької Марини, допоміг Амвросію знайти цілюще джерело? Як саме?

¹ Пошесть – масове захворювання, епідемія.

АНАЛІЗУЄМО

3. Як прості люди намагалися рятуватися від пошесті? Знайдіть у тексті й зачитайте відповідні рядки.
4. Як природа допомогла маленькій Соломійці одужати?
5. Який епізод легенди, на вашу думку, є найбільш напруженим? Зачитайте відповідні рядки.
6. З якою метою в легенду введено образ зозулі? Що ви знаєте про цю віщу птаху?
7. Чим, окрім здоров'я, обдарувала рідна земля Соломію? Доведіть це посиланням на текст.

МІРКУЄМО

8. Як ви думаєте, чому саме про Соломію Крушельницьку народ створив легенду, адже на сьогодні є багато інших достовірних біографічних матеріалів про співачку?
9. Поясніть, як ви розумієте назву легенди «Сила рідної землі».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Соломію Крушельницьку досі вважають неперевершеною оперною співачкою, яка перетворювала кожную виставу на неповторне мистецьке явище, на те, що означали словом «тріумф». Про неї знав увесь світ. Свої концерти вона завжди закінчувала українськими народними піснями.

Крушельницька зачарувала своїм мистецтвом провідні оперні центри світу: Мілан, Рим і Неаполь, Париж і Ніццу, Санкт-Петербург, Краків і Варшаву, Нью-Йорк, Буенос-Айрес і Сантьяго, Одесу і рідний для неї Львів.

ЯК ВИНИКЛИ КАРПАТИ

ЛЕГЕНДА

Колись на нашій землі була величезна рівнина, кінця-краю якій не було видно, укрита шовковими травами, вічнозеленими смереками і ялинами, могутніми буками та яворами, берестами й тополями. Долиною текли потічки й річки, багаті на форель та іншу дрібну й велику рибу.

Володарем долини був велетень Силун. Коли він ішов, від його кроків земля здригалася. Розповідають, що Силун добре розумівся на господарстві, мав безліч усякої худоби. Череди корів і волів, отари овець, табуни коней, стада буйволів і свиней паслися на толоках, бродили лісами. А птиці!.. Тисячі качок і гусей плавали в ставках, багато курей кудкудакали на фермах.

Цей господар жив у прекрасному палаці з білого мармуру, з високими шпилями, які сягали аж до хмар. Палац був вибудований на пагорбі, насипаному людськими руками. Було там стільки кімнат, що легко можна було заблудитися. Уночі Силун спав у золотій колісці, вистеленій дорогими килимами. А вдень звик відпочивати у срібленому кріслі. Люди мучилися, від зорі до зорі трудилися, багатство примножували, та не собі, а Силунові. Слуги й служниці жили не в палаці, а далеко від нього, у дерев'яних зрубках та землянках. Не хотів господар, щоб у світлицях смерділо гноєм чи людським потом. Ні чоловіки, ні жінки, ні літні, ані молодь не сміли покидати маєток Силуна і йти шукати іншої роботи, мусили жити й умирати кріпаками.

Поміж цієї челяді¹ служив у Силуна один хлопець, якого звали Карпом Дніпровським, що прийшов сюди від берегів Дніпра. Подався в мандри ще десятирічним хлопчиком: шукати щастя, бо батько помер, а мати жила бідно, і мусив їй чимось допомогти. Служив Карпо рік, другий, п'ятий. Як і всі, косив траву, орав і сів пшеницю й жито, ячмінь та овес, збирав хліб. Не тільки за себе працював, а й іншим допомагав, бо жалів слабких.

¹ Челядь – слуги, прислужники.

Полюбили його всі слуги й служниці. За чесність, працьовитість, справедливість. Карпо ненавидів тих, хто панові дуже низько кланявся, до землі нагинався. Тяжко йому було дивитись, як Силун усе забирає, а народ голодує. Коли Карпові виповнилося двадцять літ, вирішив додому повертатись. Був певний, що за добру працю пан йому заплатить і він повернеться до матері не з порожніми руками. І тільки про це Карпо тепер і думав. Усе розмірковував, як з паном поговорити про розрахунок.

Одного разу вночі він вийшов надвір подихати свіжим повітрям. Проходив біля наймитських хатинок і раптом побачив якусь тінь. Упізнав Силуна. Той ішов подивитися, чи худоба ночує, чи все в порядку. Карпо подумав, що саме час поговорити з паном. Коли Силун наблизився, Карпо закашляв, щоб привернути до себе увагу.

– Чому ти тут, Карпе? – озвався Силун, упізнавши хлопця. – Чи не дівча виглядаєш?

– Не дівча, – відповів Карпо, – а вас, світлий пане. Служив я вам довго й чесно, та маю додому повертатися, аби матінку живою застати... Платню за службу хочу попросити.

– Нікуди не підеш! – розізлився пан. – То вже я знаю, коли й куди мої слуги повинні ходити.

– Я піду, пане, – стояв на своєму Карпо. – Лише ще раз вам мушу сказати, що я повинен одержати за свою роботу гроші.

Це вже була нечувана зухвалість, якої пан простити не міг.

– Туди, під землю, тебе відпущу! – лютився він, показуючи пальцем униз і приступаючи до парубка. – Там буде твоя платня.

Та хлопець не відступав ані на крок.

– За мою роботу, пане, доведеться заплатити, – ще раз нагадав, ніби й не чув панської погрози.

Від гніву Силун закипів так, що аж очі кров'ю налилися, а з рота вогонь пішов. Схопив він Карпа своїми дужими руками, підняв і вдарив об землю так, що аж яма зробилася. Але слuzі нічого не сталося, підвівся на ноги й відчув у собі непереможну силу, то, мабуть, земля подарувала її йому за те, що чесно працював на ній. Схопив Карпо Силуна, ударив ним об землю, потім ще раз і ще раз, не витримала матінка-земля тих ударів, розкололася.

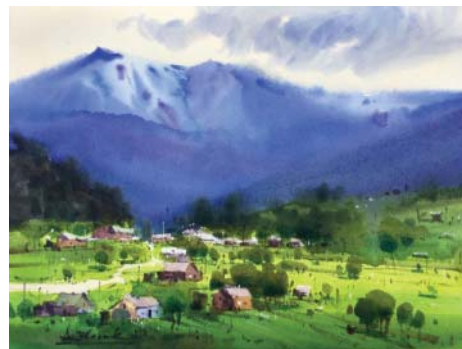
Й опинився Силун у підземній печері, у яку хотів загнати непокірного слугу. Даремно він намагався вибратися на поверхню: земля зімкнулася, і не можна було знайти жодної щілинки. Тоді вдався Силун до власної сили. Ударив ногою об земну кору – вона вигнулася, та не відкрилася, ударив другою – вигнулася ще більше, але не відкрилася. Спробував головою пробити землю, плечима витиснути – марно, кулаками гатив – теж не допомогло. Але від його ударів на землі виникли гори. І що дужче бив собою Силун-велетень, то вищі гори здіймалися навколо. А найдужче бив собою там, де Гуцульщина, і там з'явилися найвищі гори.

Уранці, коли прокинулися наймити й побачили, що трапилося, дуже здивувалися. Навколо – гори, а там, де був палац, нічого не залишилося, усе провалилося в прірву. Раптом з-під землі вдарила вода, заповнила ту глибоку яму.

Чудувалися люди, а потім зібралися на велику раду: як далі бути, як жити. Вирішили в цьому краї залишатися. Озеро назвали Синевирським, бо було синє-синє, як небо. А горам на честь Карпа дали назву Карпати.

Люди зажили по-новому. Одні залишилися на рівнині, інші подалися в гори. Орали, сіяли, хліб вирощували, худобу доглядали. Навчилися ліси рубати, хати будувати.

Кажуть, що Силун іще й досі не затих під землею, пробує вирватися, але даремно, бо постарів, і гори більше не ростуть від його ударів. То вже не вирватися йому на поверхню ніколи!

▲ Андрій Ковалик. Сині гори Карпат (2020)

▲ Озеро Синевир (2020). Фото

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Якою була місцевість у давнину? Знайдіть відповідні рядки в тексті.
2. Чому Карпо мав прізвище Дніпровський?
3. Чому, за легендою, гори Карпати отримали таку назву? Як назвали озеро біля них?

АНАЛІЗУЄМО

4. Порівняйте, як жив Силун і як жили його слуги. Наведіть цитати з тексту.
5. Яке ваше враження від вчинків Силуна? У яких епізодах твору його показано скупю, черствою, мстивою і недоброю людиною?
6. Кого найбільше ненавидів Карпо, а кому намагався допомогти? За що люди любили цього хлопця?
7. Чому Карпо вирішив повертатися додому? Чи заслужено він вимагав гроші за свою працю? Відповідь поясніть.
8. Прочитайте виразно за особами розмову між Силуном і Карпом. Оберіть із запропонованого нижче переліку риси вдачі (характеру), які виявляє в цьому діалозі Карпо.

рішучість, зухвалість, брехливість, сміливість,
наполегливість, самовпевненість, підлабузництво

МІРКУЄМО

9. Що є незвичного в легенді «Як виникли Карпати»? Що могло відбуватися насправді, а що додано народною уявою?
10. Чому матінка-земля додала сил у двобої Карпові, а Силуна кинула в підземну печеру? Від чого застерігає ця народна легенда?
11. Поясніть, за якими ознаками твір «Як виникли Карпати» – легенда, а «Берегиня» – міф.
12. Розгляньте картину і фото на с. 23 та на основі зображеного на них доведіть, що природа Карпатських гір – дивовижна.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Карпати – гірська система на Заході України. Найбільша вершина українських Карпат – гора Говерла (2061 м). У Карпатах росте значна частина всіх лісів України. Карпатські гори відносно молоді – їм понад 25 мільйонів років.

◀ Вид на гору Говерлу. Фото (2020)

Для додаткового читання. Міфи та легенди: «Про створення землі», «Про вогонь», «Про вітер», «Про дощ», «Чому буває сумне сонце», «Сестра орлів», «Чому в морі є перли і мушлі», «Сокіл-Род», «Прадуб», «Лелека», «Ведмідь», «Ластівки», «Синьоока проліска».

НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ

Перекази виникли й розвивалися разом із людиною та її мовою. Вони допомагали пізнавати світ, передавати знання від покоління до покоління, виховували мужність, учили любити й захищати рідну землю.

Найбільше до наших днів дійшло переказів про славних запорожців, їхні подвиги. А ще є перекази про кріпаччину, про Устима Кармалюка, Семена Палія, Олексу Довбуша тощо. За змістом перекази близькі до легенд. Але якщо в легендах є фантастичні, неймовірні, вигадані елементи, то в переказах їх майже немає. Перекази більше наближені до реального життя, минуле в них завжди подане правдоподібно. Тому їх можна вважати виявом історичної пам'яті народу.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Народний переказ – це усне оповідання про історичні події та їхніх героїв.

АНАЛІЗУЄМО

1. Чим народний переказ близький до легенди й у чому полягає відмінність між ними?

МІРКУЄМО

2. Чому перекази можна вважати виявом історичної пам'яті народу?

ПРИЙОМ У ЗАПОРОЖЦІ

ПЕРЕКАЗ

Запорожці, як підмовлять, було, до себе на Січ якого хлопця з Гетьманщини¹, то перше пробують, чи годиться бути запорожцем. Ото звелять йому варити кашу:

– Гляди ж, вари так, щоб і не сира була, щоб і не перекипіла. А ми підем косить. То ти, як уже буде готова, вийди на такий-то курган² і клич нас, а ми почуємо та й прийдемо.

От поберуть коси та й підуть нібито косити, а де там їм хочеться косити! Заберуться в комиш та й лежать. То оце хлопець, зваривши кашу, вийде на могилу й зачне гукати. А вони й чують, та не озиваються. Він гукає-гукає та й давай плакати:

– От занесла мене нечиста сила між цієї запорожці! Лучче б було дома сидіти при батькові та при матері.

¹ **Гетьманщина** – тут: територія, окрім Запорозької Січі, підвладна не кошовому отаману, як Січ, а гетьману всієї України.

² **Курган** – висока степова могила, з якої все навкруги далеко видно.

А то ще перекипить каша, то прийдуть і битимуть, вражі сини! Ой бідна ж моя головонько! Чого мене понесло між цієї запорожці?

То вони, лежачи в траві, вислухають усе та й кажуть:

– Ні. Це не наш!

А далі вернуться до куреня, дадуть тому хлопцеві коня і грошей на дорогу та й скажуть:

– Їдь собі к нечистому! Нам таких не треба.

А як же котрий удасться розторопний і догадливий, то, вийшовши на могилу, кликне разів зо два:

– Гей, панове молодці! Ідіть кашу їсти!

Та як не озиваються, то він:

– Чорт же вас бери, коли мовчите! Буду я й сам їсти. – Та ще перед відходом ударить на могилі гопака: «Ой тут мені погуляти на просторі!» Та, затягнувши на весь степ козацьку пісню, і піде собі до куреня, і давай уплітати тую кашу.

То запорожці, лежачи в траві, і кажуть:

– Оце наш!

Та, побравши коси, ідуть до куреня.

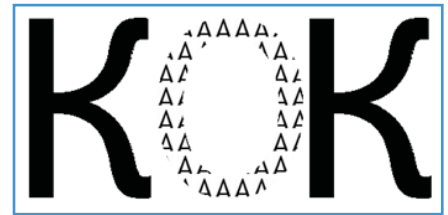
А він:

– Де вас у біса носило, панове? Гукав, гукав, аж охрип; та щоб каша не перекипіла, то я почав сам їсти.

То запорожці поглянуть один на одного та й скажуть йому:

– Ну, джуро¹, уставай! Годі тобі бути хлопцем. Тепер ти рівний нам козак.

І приймають у товариство.

¹ Джуро – зброєносець у козацької старшини.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Для кого запорожці влаштовували випробування?
2. Як називали молодого хлопця-зброєносця в козацькій старшині?
3. Як запорожці випроводжали хлопця, який не пройшов випробування?

АНАЛІЗУЄМО

4. Яке випробування новобранцям влаштовували на Січі?
5. Чому, на вашу думку, не пройшов випробування перший хлопець? Чи міг би він стати справжнім козаком?
6. Як характеризує запорожців спосіб, яким випроводжали хлопця, що не пройшов випробування?
7. Порівняйте поведінку першого й другого хлопців під час випробування. Чия поведінка вам більше імponує? Відповідь поясніть.
8. Спираючись на зміст переказу, назвіть риси характеру (особливості вдачі), які повинен був виявити майбутній козак, виконуючи завдання приготувати кашу. Оберіть два слова (сполучення слів) з-поміж запропонованих.

відважність, кмітливість, хоробрість, почуття гумору, мужність

9. Розгляньте картину Дмитра Скорейка «Герої не вмирають». Доведіть, що художник має на увазі не лише славних запорожців, а й героїв наших днів.

▲ Дмитро Скорейко. Герої не вмирають (2014)

МІРКУЄМО

10. Чому, на вашу думку, запорожці не приймали до себе всіх, хто хотів бути з ними, а влаштовували випробування? Чи змогли би ви пройти таку перевірку?
11. Чи цінують нині якості, що були властиві запорожцям? Якщо так, то які саме?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

12. Виберіть свій варіант завдання.

Варіант А. Уявіть себе актором театру чи кіно. Прочитайте спочатку виразно слова першого хлопця, а потім – другого, коли той кликав запорожців їсти кашу. Передайте правильно інтонацією, мімікою, жестами почуття героїв у той момент.

Варіант Б. Уявіть себе режисеркою / режисером театру чи кіно. Ви маєте обрати актора на головну роль у вашій майбутній виставі (вашому майбутньому фільмі) про козаків. Оцініть гру ваших однокласників і оберіть того, хто найкраще, на вашу думку, впорався з конкурсним завданням. Свій вибір обґрунтуйте.

ПРО ЗАПОРОЖЦІВ

ПЕРЕКАЗ

Які богатирі були – земля не держала! В одного запорожця сім пудів голова! А вуса в нього такі, що як візьме він їх у руки та розправить одного туди, а другого сюди, то в двері не влізе. Запорожці на дванадцяти мовах уміли говорити. З води могли сухими виходити. Коли треба, уміли на людей і сон насилати, і туман напускати. Вони мали в себе такі дзеркала, що, дивлячись у них, на тисячу кілометрів бачили, що у світі робиться. Як куди в похід, то візьме в руки люстерко, подивиться в нього та й каже:

– Туди не йдемо, бо там вороги, і туди не йдемо, бо там турки або татари заходять, а сюди йдемо, бо тут нікого нема.

Стануть на горі, а навпроти них дванадцять полків ворожі отамани виведуть. Так полки самі себе переб'ють, а запорожцям байдуже, стоять і сміються.

А це все від того, що вони розумним народом були. На своїй землі їх ніхто не міг перемогти. Вони, як куди їхати збиралися, то землі в чоботи понасіпають та й завжди певні, що на своїй землі стоять.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Як допомагали козакам чарівні дзеркала?

АНАЛІЗУЄМО

2. Перечитайте перший абзац твору. Яку особливість зображення козаків у фольклорних творах ви тут помітили?
3. Як саме козаки використовували свою хитрість і вміння чаклувати?
4. Як ви розумієте рядки: «На своїй землі їх ніхто не міг перемогти»? До якої хитрості вдавалися козаки, щоб завжди стояти на своїй землі?
5. Розгляньте картину українського художника Віктора Полтавця «Герць». Поясніть її назву. Детально опишіть запорожців, які викликають ворога на одноосібний бій перед загальною битвою, щоб випробувати ворога і роздивитися тим часом його стан.

▲ Віктор Полтавець. Герць

МІРКУЄМО

6. На основі останнього абзацу поясніть, як невідомий автор / авторка ставиться до козаків: схвально, нейтрально, осудливо, із захопленням. Чому саме так?
7. Для чого, на вашу думку, народ переказував з уст в уста твір «Про запорожців»?

ЯК СІРКО ПЕРЕМІТ ТАТАР

ПЕРЕКАЗ

Давно-давно це було, ще за запорожців та за кошового Сірка¹. Пройшло років чимало, як жив Сірко і як його не стало, а слава про нього не пропала. Він був для ворогів страшний і сердитий, а для православних християн² був дуже добрий і илостивий.

Одного разу запорожці пішли з Сірком у похід, а татари довідалися про те та одразу й напали на Січ і почали там хазяйнувати: усіх православних християн забрали та й повели в полон. А вони, бідні, не хочуть іти та плачуть і ридають так, що аж земля стогне. А татари нагайками їх підганяють. Як ось прочув про те кошовий Сірко. Зараз зібрав

¹ Сірко – Іван Сірко, прославлений у піснях, переказах і легендах багаторічний кошовий отаман Запорозької Січі; здобув 65 великих перемог, а програв тільки дві битви.

² Православні християни – тут: українці, мирні жителі козацьких сіл і окремих зимівників-хуторів багатих господарів у степах навколо Запорозької Січі.

своїх козаків – та в погоню за татарами: визволяти православних людей. Та летить, як птиця. Добіг близько до татар; бачить, що їх дуже багато, а козаків дуже мало – і давай хитрувати. Спинив свого коня і крикнув до козаків:

– А стійте, братця! Подождіть, не ворухіться!

Зіскочив з коня, дав його другому козакові, а сам кувирдь¹ – та й зробився хортом² і побіг до татар. Татари бачать: хорт, красивий такий! Сподобався він їм. Узяли вони його, нагодували. Але як стали ті татари відпочивати, то той хорт поробив їм так, що вони всі послули. Тоді він назад до козаків та знову кувирдь – і зробився чоловіком³! Кинувся тоді з козаками до татар, усіх їх вирубав, а християн повернув назад. Вони дуже дякували Сіркові й пішли собі щасливо додому. А Сірко зі своїми козаками став гуляти степом, як і раніше.

¹ **Кувирдь** – тут: перекотився через голову.

² **Хорт** – порода мисливських собак.

³ **Чоловіком** – тут: людиною.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Яким був Сірко для ворогів? А для православних християн?

АНАЛІЗУЄМО

2. На основі переказу розкажіть, як простий народ ставився до Сірка. Знайдіть відповідні рядки в тексті.
3. Якого моменту вичікували татари, щоб напасти на Січ? Чому?
4. Як Сіркові вдалося перехитрити татар?
5. Скориставшись довідковими джерелами, поясніть, що означають такі слова: «А Сірко зі своїми козаками став гуляти степом».
6. Розгляньте репродукцію картини сучасної художниці Наталі Павлушенко «Кошовий отаман Іван Сірко». Опишіть славного січового кошового отамана (вік, врода, одяг, погляд, постава тощо). Яку роль відіграє шабля на цій картині? Про що вона свідчить?
7. Розшифруйте ребус зі с. 26. Визначте, хто найчастіше є героєм народних переказів. Поясніть чому.

▲ Наталія Павлушенко. Кошовий отаман Іван Сірко (2020)

Для додаткового читання. Перекази: «Запорожці в урочищі Сагайдачному», «Звідки пішло прізвище Богдана Хмельницького», «Олекса Довбуш», «Козацьке житло», «Ой Морозе, Морозенку».

ЗАГАДКИ

Ви, напевно, любляете загадки. А чому ці перлинки народної творчості мають саме таку назву? Тому що треба міркувати (думати-гадати) і вловити щось ніби й приховане, але водночас явне, вгадуване, що нібито зримо існує, його легко розпізнати на основі подібності.

У загадках зіставлені предмети, явища, події за найважливішою схожістю між ними. Наприклад, нічне небо можна уявити безмежним простором, зорі – вівцями, яких нібито пасе рогатий місяць-пастух. Якби не було таких підказок, натяків, зумисних акцентів на подібності, загадок ніхто розгадати не зміг би.

У давні часи загадкам відводилось особливе місце, адже ними перевіряли розум і кмітливість того, хто мітив на керівне місце в громаді. Загадки були мірилом мудрості й розуму людини.

Загадки трапляються в казках, коли, наприклад, зла відьма загадує їх героєві. А в казці «Мудра дівчина» багатому й бідному братам загадує загадки пан. Є ці перлинки навіть у піснях, наприклад русальних, коли русалка обіцяє відпустити малу дівчинку й не затягати її під воду, якщо та відгадає загадки:

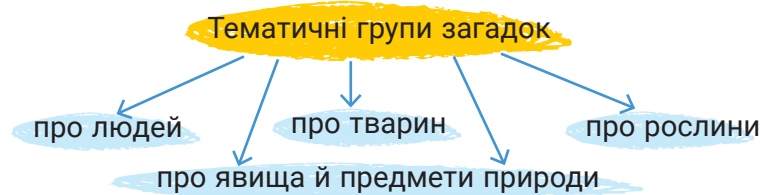
*– А що росте без коріння,
А що сходить без насіння,
А що грає – серце крає,
А що плаче – сліз не має?*

*– Камінь росте без коріння,
Сонце сходить без насіння,
Скрипка грає – серце крає,
Серце плаче – сліз не має.*

Загадки є засобом розвитку розумових здібностей (спостережливості, кмітливості).

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Загадка – це невеликий твір, у якому в прихованій формі описано задуманий предмет. Загадки здебільшого мають **віршовану** форму.

ЗАГАДКИ ПРО ЛЮДЕЙ

1. Мовчить, а багатьох людей навчить.
2. Без рук, без ніг світ за хвилину оббігає.
3. Не гавкає, не кусає, а до хати не пускає.
4. Що завжди правду каже?
5. Маленький погрібець повен овець.
6. Що за вершник: сам сидить верхи, а ноги за вухами?
7. Що можна бачити із заплющеними очима?

ЗАГАДКИ ПРО ТВАРИН

8. Куди ходить – за собою хату водить.
9. По дорозі стрибає, а у воді плаває.
10. Сидить у куточку й тче сорочку.
11. Повзун повзе, на базар голки везе.
12. Купалася, купалася, а сухою залилася.
13. Чи може страус назвати себе птицею?
14. У якого птаха найбільше букв а?

ЗАГАДКИ ПРО РОСЛИНИ

15. На літо одягається, а на зиму одягу цурається.
16. Стоїть-колихається, а як торкнешся, то покусается.
17. Повна хата людей, а не знайдуть дверей.
18. Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі.
19. У зеленім козушку, в косяній сорочечці я росту собі в садку – всім зірвати хочеться.
20. На сонце дуже схожий і сонце я люблю, до сонця повертаю голівоньку свою.
21. Стоїть над водою з розплетеною косою.

ЗАГАДКИ ПРО ЯВИЩА І ПРЕДМЕТИ ПРИРОДИ

22. Червоне коромисло через річку повисло.
23. Доки батько народився, син по світу находився.
24. Скатертина біла увесь світ накрила.
25. Чорне сукно лізе у вікно.
26. Білий камінь у воді тоне.
27. Що сходить без насіння?
28. Яке каміння на дні моря?

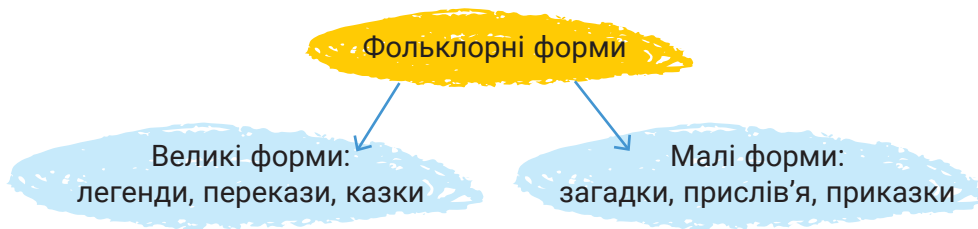

Відповіді до загадок. 1. Книжка. 2. Думка. 3. Замок. 4. Дзеркало. 5. Зуби. 6. Окуляри. 7. Сон. 8. Черепаха. 9. Жаба. 10. Павук. 11. Їжак. 12. Качка. 13. Ні, бо він не говорить. 14. Сорока. 15. Дерево. 16. Кропива. 17. Гарбуз, кавун. 18. Морква. 19. Горіх. 20. Соняшник. 21. Верба. 22. Веселка. 23. Вогонь і дим. 24. Зима. 25. Темрява, ніч. 26. Сіль або цукор. 27. Сонце. 28. Мокре.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Наведені вище народні загадки, а також міфи, легенди, народні перекази, які ви читали в цьому підручнику, є зразками усної народної творчості, тобто фольклору.

Фольклор (від англ. *folk-lore*) – це усна народна творчість. Фольклорні твори можуть налічувати сотні, а може, і тисячі років від часу свого виникнення. Це перлини, у яких відбилися історія, сила духу, розум, спостережливість українців.

ЛІТЕРАТУРНІ ЗАГАДКИ

Крім народних, є й літературні загадки, написані митцями.

Майстром віршованих загадок був поет-байкар **Леонід Глібов**. Підписувався він під своїми творами для дітей – **ДІДУСЬ КЕНИР**. Кенир – це співоча пташка, канарейка. Загадки Леоніда Глібова надзвичайно поетичні й влучні. Нижче – одна з них.

* * *

Химерний, маленький,
Бокастий, товстенький
Коханчик удався;
У тісто прибрався,
Чимсь смачним напхався,
В окропі купавсь.
На смак уродився,
Ще й маслом умився,
В макітрі скакав...
Недовго нажився,
У дірку скотився,
Круть-верть – та й пропав.

Хотів був догнати –
Шкода шкандибати:
Лови не лови!
А як його звати –
Лінуюсь сказати.
Ануге, лиш ви!

«То ж, діду коханий,
Вареник гречаний!» –
Кричить дівтора.
Чому не вгадати!
Не бігать-шукати
Такого добра.

У наш час письменниця **Зірка Мензатюк** видала окремою книжкою свої віршовані загадки про рослини «Зелені чари». Відгадаймо деякі з них!

1. Довгий, зелений, добрий солений, добрий і сирий. Хто він такий?
2. Стоять красуні на воді, вінки в них білі й золоті.
3. Що то за голова, що лиш зуби й борода?

Відповіді до загадок. 1. Огірок. 2. Латаття (лілія). 3. Часник.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Більшість загадок не існували б, якби не містили в собі метафор.

Метафора – це художній засіб, який розкриває ознаку одного предмета, явища, події через перенесення подібних ознак іншого предмета, явища, події. Метафора – грецьке слово, яке перекладається українським словом «перенесення».

Наприклад, ми кажемо, що «горобчик скаче» і «м'ячик скаче», «хлопчик іде» і «дощ іде», «насіння сходить» і «сонце сходить». У цих прикладах у кожному другому сполученні слів маємо справу з метафорами, бо м'ячик і дощ не мають ніг, щоб скакати чи ходити, а сонце не витикається з ґрунту, як рослина, що почала рости.

Метафори роблять нашу мову яскравішою, соковитішою, красивішою.

У більшості загадок саме метафора допомагає вловити підказку, стає чарівним ключиком, яким відмикається загадка. Наприклад: «Лісом іде – не шелестить, водою бреде – не плюскотить, через вікно до хати пробирається – а собаки не гавкають» (Промінь).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Чому метафори характерні не для всіх загадок? А тому, що жанр загадок удосконалюється, розвивається. Зараз маємо й так звані математичні загадки, розраховані на кмітливість, увагу. Є загадки-головоломки, які взагалі не містять метафор. Наприклад: 1. «Дороги є – їхати ними не вдасться; земля є – орати її не можна; луги є – їх ніхто не косить; річки є – а в них води нема. Що це таке?» (Географічна карта). 2. «Сиділо троє зайців, одного впіймала лисиця. Скільки зайців зосталося?» Відгадуючи другу загадку, можна сказати, що зосталося двоє зайців, а насправді – один, бо двоє утекло геть.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. У загадці «Скатертина біла весь світ покрила» йдеться про
А людину **В** явище природи
Б тварину **Г** рослину
2. Що таке фольклор? Які ви знаєте малі фольклорні форми?
3. Що таке метафора та яку роль вона відіграє в загадках? Чи в усіх загадках є метафори?

АНАЛІЗУЄМО

4. Що цікавого ви довідалися про загадки?
5. Щоб загадку можна було розгадати, вона містить своєрідну підказку. У чому суть такої підказки?
6. З якої причини колись давно до загадок ставилися дуже серйозно? Що ними перевіряли?
7. Загадка «Не гавкає, не кусає, а до хати не пускає» (замок) побудована на зіставленні собаки та замка. Що в них подібне? Де в цій загадці метафора?
8. У загадках про людей (на с. 31) знайдіть метафори.
9. До кожного з поданих на с. 30–34 малюнків доберіть відповідну загадку (з наведених на цих сторінках).
10. Виберіть віршовані загадки. Хтось із вас шукає їх у групі «Загадки про тварин» (на с. 31), а хтось – у групі «Загадки про явища і предмети природи» (на с. 32). Поділіться одне з одним результатами роботи.

МІРКУЄМО

11. Чому в загадках більшість слів не треба сприймати буквально?
12. Чим корисні загадки? Чому дорослі й діти люблять розгадувати загадки?
13. Запишіть від своїх дідусів і бабусь, мами й тата або від інших родичів 2–3 цікаві загадки й на уроці позмагайтеся з однокласниками й однокласницями в конкурсі «Відгадай загадку!».

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

14. Придумайте дві загадки, з яких хоча б одна – у віршованій формі. Загадайте їх однокласникам й однокласницям. Чи використовували ви метафори для своїх загадок?
15. Оберіть якусь загадку, а потім намалюйте чи доберіть з інтернету до неї влучну ілюстрацію. За бажанням створіть із цих матеріалів пост і розмістіть його в соціальній мережі.
16. Вивчіть напам'ять по одній загадці різних тематичних груп. Ви можете вивчити загадки, які розміщено на с. 31–32.
17. Розгадайте ребуси на с. 32 і 35. Вкажіть назви малих фольклорних жанрів.

ПРИСЛІВ'Я ТА ПРИКАЗКИ

Дуже короткі, влучні, яскраві вислови, своєрідні золоті зерна народної мудрості й повчальності прийнято називати прислів'ями та приказками. Префікс «*при-*» у цих назвах засвідчує, що прислів'я та приказки вживаються принагідно, доречно під час спілкування (при слові, при розмові, при оповіді).

Між прислів'ям і приказкою суттєвої відмінності нема. Умовно вважається, що прислів'я проявляється у вигляді повноцінного речення, закінченої думки, завершеної фрази, а приказка – це лише фрагмент (уривок, певна частинка) прислів'я. Інакше кажучи, якщо прислів'я – розгорнуте судження, то приказка – стислий образний вислів. Порівняймо:

Прислів'я	Приказки
За двома зайцями поженешся – жодного не впіймаєш.	Ганятися за двома зайцями.
Свій край – як рай, а чужина – домовина.	Чужина – домовина.
Бачили очі, що вибирали, – їжте, хоч повилазьте.	Бачили очі, що вибирали.

Прислів'я та приказки не треба сприймати буквально (у прямому значенні), бо їхній справжній зміст прихований. Велику роль у прислів'ях і приказках, як і в загадках, відіграють метафори. Іноді в прислів'ях діють подібно до людей тварини, звірі, птахи, комахи. Наприклад: «*Кім із хати – миші в танець*», «*Вовк в овечій шкурі*», «*Орел по куцах не літає*».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Прислів'я та приказки – прозові, переважно дуже короткі, але надзвичайно влучні шедеври усної народної творчості.

Прислів'я – влучний образний вислів, переважно ритмізований, наділений узагальненою думкою, з ненав'язливою повчальністю та чітко вираженим висновком.

Приказка – влучний образний вислів, який близький до прислів'я, але більш стислий і без висновку, властивого прислів'ю.

Здебільшого прислів'я та приказки виникали на основі одиничних фактів, але назавжди залишалися в мові тільки після довготривалого використання. Одиничний випадок міг бути, наприклад, історичною подією, як-ось ганебна втеча вельможного шляхтича Пилипа зі своїм могутнім військом із добре укріпленого містечка Коноплі зі страху перед козацькими полками Богдана Хмельницького, які, до речі, перебували досить далеко від цього населеного пункту. Проте в наш час прислів'я «*Вискочив, як Пилип із конопель*» ми розуміємо не з історичного погляду. Так трактуємо вчинок необачної людини як недоречний, нерозумний, бо така людина не тільки перебільшила ймовірну небезпеку чи загрозу, а й обрала ганебну, смішну поведінку.

На жаль, пояснити причину виникнення деяких прислів'їв і приказок узагалі неможливо, бо вже втрачено саме ту достовірну інформацію, яка й лягла в основу цих фольклорних мініатюр. Наприклад, усі ми не раз чули приказку «*Коли рак на горі свисне*». Що ж вона означає? Однозначно засвідчує, що чогось не відбудеться ніколи й ні за яких умов, адже раки не свистять. Утім, загадкою залишається те, як виникла ця приказка.

У прислів'ях і приказках відбилися краса та багатство нашої мови. Розширюймо свій словниковий запас мудрими й дотепними народними перлинами!

ЦІКАВО ЗНАТИ

Науковці намагаються пояснити причини виникнення прислів'їв і приказок. Це вдалося зробити, наприклад, стосовно приказки «*Ні пуху ні пера!*». Цей вислів виник дуже давно в середовищі мисливців. Коли людина збиралася на полювання, то їй, щоб «не наврочити», бажали не успіху, а протилежного – невдалого полювання. Казали: «*Ні пуху ні пера!*», тобто не принести з полювання ні звіра, ні птиці. Вважали, що тоді їй буде справжня удача на полюванні. Із часом це побажання почали казати не тільки мисливцям. Вислів міцно засвоївся в мові, став приказкою.

ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ ПРИСЛІВ'ІВ І ПРИКАЗОК**ПРО НАРОД І РІДНИЙ КРАЙ**

За рідний край і життя віддай.
 Народ скаже, як зав'яже.
 Всяка пташка своє гніздо знає.
 Чужа хата гірше ката.
 Заїдеш на чужину й хоч вусатий –
 а все ж сиротина.
 Рідна земля і в раю сниться.
 У чужій сторонці навіть не звідти сходить сонце.

ПРО ДРУЗІВ

Друзі пізнаються в біді.
 Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти.
 Коли помиляєшся, то друг сперечається, а недруг підтакує.
 Дружба дружбою, а служба – службою.
 Дружба – велике діло.
 Друг-боягуз гірший від лютого ворога.

ПРО РИСИ ХАРАКТЕРУ, ЛЮДСЬКІ ВАДИ

На дерево дивись, як родить, а на людину –
 як робить.
 Злий плаче від заздрості, а добрий – від радості.
 Ніхто не знає, що його чекає.
 Добре все вміти, але нічого не робити.
 Поки візьметься за працю, то й молоко скисне.
 Брехач лише раз їсть калач, бо опісля годують
 не калачами, а кулаками.
 Ти йому про діло, а він – про козу білу.
 Беруть завидки на чужі пожитки.
 Як хочеш пропасти, то візьмися красти.
 Я свою вину на Івана зверну.

ПРО ЗНАННЯ. РОЗУМ

Голова без ума, як ліхтар без світла.
 Око бачить далеко, а розум – ще далі.
 Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.
 Письменного голова годує.
 Грамотний – видющий і на все тямущий.
 Вчитися ніколи не пізно.
 Бог дав людині одну голову й дві руки, але
 головою можна доробитися більше, аніж руками.
 Чого Івась не навчився, й Іванові не вдасться.
 Вік живи – вік учись.
 Два хитрі одного мудрого не переважають.

ПРО ЗДОРОВ'Я

Здоров'я – найбільший маєток.
 Хвора людина сама себе не любить.
 Без здоров'я нема щастя.
 Краще бути живим котом, аніж мертвим тигром.

ПРО ПРАЦЮ

Як працюю, то аж змерзну, а як їм – аж упрію!
 Держись, Хома, іде зима!
 Сталь гартується у вогні, а людина – у труді.
 Без роботи день роком стає.
 Зробив діло – гуляй сміло.
 Хочеш їсти калачі – не сиди на печі.
 Язиком колотити – не ціпом молотити.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Приказкою є вислів

<p>А Не тішся людською бідною, бо твоя тебе не мине. Б Який Сава, така й слава. В Тиха вода береги рве. Г М'яко стеле, та твердо спати.</p>	<p>А ...а соромся довго спати. Б ...то не будеш нічого придумувати. В ...той і грому не боїться. Г ...і в сльозах не втопиш.</p>
--	---
2. Установіть відповідність між частинами прислів'їв.

<p>1. Хто з правдою зрідниться,.. 2. Плачем горя не зміниш... 3. Не лінуйся рано встати,.. 4. Кажі завжди правду,..</p>	<p>А ...а соромся довго спати. Б ...то не будеш нічого придумувати. В ...той і грому не боїться. Г ...і в сльозах не втопиш.</p>
--	---
3. На які тематичні групи можна поділити прислів'я та приказки?

АНАЛІЗУЄМО

4. Що цікавого ви довідалися про прислів'я та приказки?
5. Чим приказка відрізняється від прислів'я? Поясніть цю відмінність на прикладах.
6. Доведіть, що вислів: «Брехнею світ пройде, та назад не вернешся» – не приказка, а прислів'я.

7. Оберіть кожен / кожна по два прислів'я чи дві приказки та поясніть одне одному їхнє значення.
8. До кожного з поданих на с. 36–38 малюнків доберіть відповідне прислів'я чи приказку (з наведених на цих сторінках).

МІРКУЄМО

9. Чому приказки та прислів'я називають золотими зернами народної мудрості?
10. Чому і чим саме народні прикмети близькі до прислів'їв?
11. Яке значення для нас мають прислів'я та приказки?

12. Об'єднайтеся в групи (3–5 осіб), упродовж визначеного часу запишіть прислів'я та приказки, у складі яких є числівники (наприклад, один, три, п'ятий, семеро та ін.). З дозволу вчительки / вчителя можна скористатись електронними джерелами. Визначте, яка група добре найбільше таких висловів.

13. Об'єднайтеся в групи (3–5 осіб), оберіть одну тематичну групу прислів'їв і приказок, а з неї – три найцікавіші для вас вислови. Поділіться з класом своїми міркуваннями щодо того, як утворилися ці вислови.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

14. Складіть твір-мініатюру (5–10 речень) за одним із вибраних вами прислів'їв.
15. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–8 реплік). Кожен учасник / кожна учасниця діалогу має використати хоча б одне прислів'я чи одну приказку.
16. Вивчіть напам'ять 6–10 прислів'їв і приказок із різних тематичних груп. Ви можете вивчити вислови, які розміщено на с. 37–38.
17. Розгадайте ребус. Який засіб художньої виразності використовують для побудови малих фольклорних форм?

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ»

1. Розгадайте «ключик», за допомогою якого можна прочитати в поданому ланцюжку зашифровані слова *фольклор* і *прислів'я*. Що означають ці поняття?

ф	р	л	с	к	і	о	я
п	о	и	ь	л	л	в'	р

2. Народний твір «Про Зоряний Віз» є зразком
А легенди Б міфу В переказу Г казки
3. Розповідь казкового чи фантастичного характеру про незвичайну подію або окремих людей – це
А переказ Б загадка В легенда Г прислів'я
4. З якими міфами ви познайомилися в цьому розділі? Який із них вам сподобався найбільше?
5. Які легенди ви прочитали в цьому розділі? На яке загальне питання дає відповідь кожна з них?
6. Що спільного і що відмінного між міфом та легендою? Як виникли міфи?
7. Як приймали запорожці (за переказом «Прийом у запорожці»)?
8. Пригадайте, що таке метафора. Яка роль цього художнього засобу в загадках? Чи бувають загадки без метафор?
9. Розкажіть про особливості прислів'їв і приказок. Чому їх називають *зернами народної мудрості*?
10. Відтворіть напам'ять кілька загадок, прислів'їв, приказок.
11. Поясніть своїми словами поняття «усна народна творчість». Завершіть речення: «Зразками усної народної творчості є легенди, приказки, ...».
12. **Самооцінювання.**
Продовжте вислови:
- ▶ Із цього розділу я дізнався / дізналася багато нового, зокрема
 - ▶ Опрацювавши розділ, я зрозумів / зрозуміла
 - ▶ Найцікавішим у цьому розділі для мене було
 - ▶ Свої знання з тем цього розділу я оцінив би / оцінила б на

ВЕЛИКЕ ДИВО КАЗКИ

Уявіть, яким нецікавим було б ваше дитинство, якби ніхто й ніколи не розповідав вам казок. Кожен / кожна пам'ятає своїх улюблених казкових героїв, разом з якими перемагав / перемагала лютого Змія, шукав / шукала будинок Велетня чи Баби Яги, визволяв / визволяла принцесу, допомагав / допомагала німечиним. Щоб навчитися чогось доброго, не потрібно щоразу придумувати щось нове. Достатньо прочитати мудру казку.

Уся людська цивілізація виросла на казках, адже спочатку, на багато століть раніше з'явилися чоботи-самоходи, а вже потім – автомобілі, потяги, яхти; спочатку був летючий корабель, а тоді вже – й літаки, ракети, супутники. Героям у народних казках допомагало чарівне дзеркальце і чарівний клубок ниток. А тепер ми маємо вебкамеру та GPS-навігатор. Якби не яскрава уява, омріяні чарівні речі, то й технічні дива не з'явилися б! Ось бачите, що може казка!

НАРОДНІ КАЗКИ

Народна казка – один із найдавніших видів фольклору (усної народної творчості). Казки складали в глибоку давнину і передавали від покоління до покоління. Їх створювали сотні й тисячі людей, тому їх і називають народними.

Казки вчать, що таке добро і зло; що можна, а чого не можна робити; які вчинки люди схвалюють, а які осуджують. Вчать мудрості, доносять до наших сердець могутній дух предків, їхні погляди на життя. А ще **казки розвивають** мислення, підживлюють фантазію і дарують кожному те, чого йому в реальному житті бракує – комусь чарівної сили, комусь вічної моло-

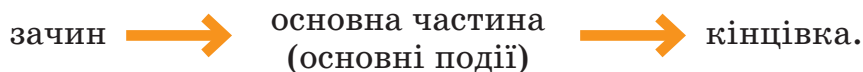
дості, комусь неземної краси. Казки люблять усі: малі й дорослі, бо в казках утілені мрії і завжди перемагає добро.

Казки кожного народу відображають його культурні традиції, звичаї, цінності, стереотипи.

Національний колорит української народної казки відображений у мові, у дрібницях побуту (*сопілка, піч, рушник, глечик, віз, човник, булава*), у мальовничих пейзажах (*похилена верба, червона калина, спокійна річка, широкий степ, польова доріжка*),

в укладі життя, переважно сільського. Українці завжди шанували такі риси характеру людей, як працьовитість, волелюбність, кмітливість, емоційність, гостинність, почуття гумору. Тому персонажі казок, яких наділено такими рисами, викликають у нас захоплення, замилювання, а ті, хто виявляє хвалькуватість, користолюбство, нечесність, хитрування, пихатість, підлість, – осуд і сміх.

Народні казки мають просту будову:

Казку легко впізнати одразу. Для неї характерний традиційний зачин: *«Жили собі дід та баба...», «Було собі три брати...», «Було це за царя Гороха...», «За горами, за морями, за широкими луками...», «Жила на світі одна вдова...»*. А закінчують казки зазвичай такі речення: *«От вам казочка, а мені бубликів в'язочка», «І стали вони жити-поживати й добрі́ наживати»*. Майже обов'язковий компонент казки – щаслива кінцівка.

Також у казці є **трикратні повтори**. Наприклад, тричі батько намагається визволити свого сина від лісового царя Оха, тричі Іван-богатыр вирушає на бій із триголовим Змієм, окремим персонажам доводиться тричі проходити випробування, відгадувати три загадки, обирати один шлях із трьох тощо.

Народні казки – милозвучні, їх мова барвиста, яскрава, події розвиваються швидко та цікаво. Тому й відтворювати, переповідати такі твори зовсім не складно.

Народні казки за змістом поділено на такі групи:

Казки про тварин	Побутові казки	Фантастичні казки
Тут діють звірі, птахи, риби, комахи, плазуни, які поводяться, як люди	Тут діють бідний селянин, жадібний пан, працьовита дівчина, зображені у повсякденному житті	Дійових осіб наділено чудодійною силою, вони користуються чарівними предметами. Змальовано фантастичні події

КАЗКА кличе нас у МАНДРИ, велить бути в житті СМІЛИВИМИ і МУДРИМИ, долати перешкоди й біди та не забувати ДОБРА світового, бо тільки цим і вимірюється наша людська СУТНІСТЬ.

Валерій Шевчук

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Народна казка (від слів *казати, розповідати*) – це невелика розповідь про незвичайні, вигадані, часом фантастичні події, яка закінчується щасливо. Вигадка в ній пов'язана з мріями людини про кращу долю.

Дійові особи в казці – це ті, хто в ній діє. Ними можуть бути люди, тварини, рослини, явища природи, навіть різноманітні представники недобрих, ворожих людині сил: чорти, відьми, змії або змія.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Придумайте казку, де були б чудодійні предмети або ж персонажами якої були б звірі чи птахи. Із казок учнів та учениць класу укладіть друкований чи рукописний збірник «Чарівна скринька».

Варіант Б. Уявіть себе мультиплікаторами. Придумайте сюжет мультфільму з казковими елементами. Опишіть або намалюйте головного героя вашого фільму. Якими чудодійними вміннями ви його наділили? Яка незвичайна пригода з ним могла б трапитися? Хто йому допоміг би?

Варіант В. Яку з відомих вам казок ви хотіли б осучаснити завдяки телебаченню чи комп'ютерним технологіям? Перепишіть чи допишіть усно сюжет цієї казки. Які нові реалії ви придумаєте для персонажів? Який одяг ви їм доберете? Які сучасні технології їм допоможуть перемогти зло?

Віртуальна мандрівка. Виставка квітів «Мелодії українських казок» у Києві.

НАРОДНІ КАЗКИ ПРО ТВАРИН

Найдавнішими вважають казки про тварин¹. У цих творах звірі, птахи, риби, комахи, плазуни розмовляють і поводяться, як люди. Здається, що ніби розповідається про життя тварин, але насправді йдеться про стосунки між людьми. Такі казки повчають і нас. Тварин наділено однією-двома людськими рисами: лисиця – хитра, підступна й кмітлива; заєць – беззахисний і полохливий, але добрий; вовк – хижий і недоумкуватий; ведмідь – вайлуватий, баран або цап – примітивні, недалекі розумом; лев – мужній і сильний; білка та їжак – розумні, меткі; ворон – мудрий; кінь і віл – працювоті.

Отже, в образах тварин у народних казках ми впізнаємо людей. Такий художній засіб має назву **алегорія** (від давньогрецького *ἀλληγορία* – іносказання). Алегорія нібито не вказує на реальних осіб, але водночас виразно натякає на них.

Тож запрошуємо насолодитися читанням народних казок!

¹ У байках і казках назви тварин сприймаємо як їхні імена, а тому пишемо з великої букви (Вовк, Лисиця, Рак).

ВОВК І ЧАПЛЯ

Ішов голодний Вовк. Він, бідний, так їсти хотів, аж в очах йому чорніло. Ішов він, ішов, аж зирк – Чапля стоїть. Підкрався вовк тихенько – та хап її! Бачить Чапля, що непереливки їй, та й каже: «Дозволь мені, Вовче, хоч перед смертю потанцювати».

«Від цього мені шкоди не буде», – подумав Вовк і дозволив: «Танцюй, коли хочеш, тільки швидше, а то я їсти хочу».

Чапля перед ним з ноги на ногу перескакує – танцює наче (хоч усім відомо, що чаплі ніколи не танцюють). Скаче, а сама потрошку вбік відходить. А коли відійшла вже далеченько, знялася та й полетіла.

Вовк подививсь їй услід та й говорить: «І навіщо мені ті танці здалися, коли я їсти хочу!..»

ЛИСИЦЯ ТА РАК

Біжить Лисичка полем. Добігає до річки, аж дивиться – Рак виліз із води на камінь та клешні точить, щоб гостріші були.

– Здоров був, Раче! – каже йому Лисичка. – З тим днем, що сьогодні! Це ти, мабуть, до косовиці готуєшся, що клешні об камінь гостриш¹?

Привітався Рак та й каже:

– Я клешнями роблю те, що ти зубами; тому треба, щоб гостріші були.

А Лисичка тоді йому:

– Тепер я бачу, чого з тебе люди сміються, розказуючи, як ти сім літ по воду ходив, та й ту на порозі розлив! Як можна ходити по світі, коли на ногах зуби? Зізнайся, що люди правду-таки про тебе кажуть!

– Може, колись те й правдою було, та тепер брехнею стало! Ось коли не віриш, то побіжимо наввипередки. Я тобі ще на один скік уперед ходу дам. Біжимо до тієї осички, що стоїть онде на узліссі.

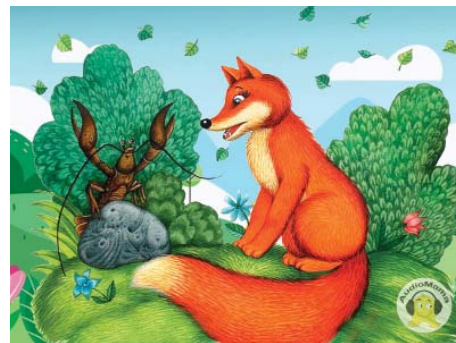
– Як так, то й так, – каже лисиця.

Повернулася до лісу, стала на один скік попереду від Рака та й дожидає, коли той звелить бігти. А Рак, учепившись клешнями за хвоста Лисички, підібгав вісім своїх ніг та й гукнув:

– Уперед!

От Лисичка й подалася вздовж поля. Добігає до осики, повернулася, щоб подивитися, а де той Рак чимчикує. Аж чує позад себе:

¹ Лисиця насміхається з рака, що той збирається косити траву клешнями, наче косою.

▲ Ілюстрація із сайту AudioMama. Казка «Лисиця і Рак»

– Та й забарилася ти, Лисичко! Я вже й на осіку лазив, усе визирав, чи скоро ти прибіжиш.

Дуже здивувалася Лисичка, аж рота роззявила.

– Чи то ж видано! – каже.

І більше не глузувала з Рака.

ЦАР ЛЕВ

Якось зібралися звірі на нараду, щоб вибрати царя. Довго міркували, сперечалися, але так і не змогли дійти спільного рішення.

– Треба вибрати не лише сміливого й сильного, але й мудрого та чесного правителя, – виступила першою Зебра. – Адже цар повинен не тільки в біді захищати, а й по справедливості судити.

– Тоді найкраще для цієї посади підходжу я, – задер хобота Слон. – Ніколи нікого не ображу й маю неабияку силу. Якщо виберете – не пошкодуєте.

Почув це Лев і заперечив:

– Як ти можеш бути царем, коли не вмієш швидко бігати? Мабуть, треба обрати мене – найспритнішого та найвродливішого!

Почувши таке нахабство, найслабші здійняли галас.

– Нечувана зухвалість! Нехай Слон буде ватажком, він чесний і скромний!

– Ні-ні-ні! – кричали вовки, ведмеді та лисиці. – Це справжній невдаха! Треба, щоб правитель був хоробрим і грізним.

– Друзі, – запропонував Олень, – проголосуймо по-справедливому. Хто матиме більше прихильників, той стане царем. Он біля дуба вирито велику яму. Якщо хочете, щоб ватажком був слон, киньте по ліщині, якщо лев – по жолудю. Яких горіхів буде більше, той і переможе.

– Чудова порада! – погодилися всі й миттю почали шукати хто жолуді, хто ліщину.

Але після підрахунку горіхів виявилось порівну.

– Що ж тепер робити? – почухав за вухом Ведмідь.

– Влаштуймо змагання з бігу! – запропонувала хитра Лисиця, яка була на стороні Лева.

– Так нечесно, – заперечила мудра Сова. – Слони не вміють бігати, але це не означає, що вони гірші за бігунів.

– Авжеж, – погодився Їжачок. – Нехай краще поміряються силою, думаю, так буде справедливіше.

Відчуваючи поразку, руда засумувала. А потім запропонувала хитре рішення:

– Що ж, – мовила солоденьким голосом, – нехай буде по-вашому. Завтра на світанку Лев і Слон позмагаються. Тільки не приходьмо дивитися на

бій, аби не заважати суперникам. Навідаємося до цього місця після обіду й побачимо, хто переміг.

Усі погодилися. Як настала ніч, Слон притулився до дуба й заснув. Велетні завжди стоять під час сну, бо, як ляжуть, потім не зможуть швидко прокинутися і стати на ноги.

Побачила це Лисичка та й побігла до Лева:

– Слон заснув, – повідомила руда. – Швиденько перегризи дерево, до якого він притулився. А коли велетень упаде, скажемо, що ти його поборов.

– Гаразд, – зрадів гривастий, – але сам не впоруюся з такою роботою, треба когось покликати на допомогу.

Лисичка метнулася до мишачої нірки. Пообіцявши сіреним велику миску сиру, переконала допомогти в нелегкій справі. Гризли-гризли миші дерево, але так і не довели справу до кінця, потомилися й зуби в сірених поболіли.

– Що ж робити? – запанікувала руда, глянувши на рожевий горизонт. – Скоро сонечко прокинеться!

А потім хитрунка побігла до Ведмедя.

– Агов, клишоногий, – загукала. – Допоможи мед із дупла дістати!

Почувши про ласощі, Ведмідь слухняно потупцяв за Лисичкою. Щойно бурий виліз на дерево, крислате затріщало й похилилося на землю. А з ним – і Слон, який спав.

Уранці лісові мешканці прийшли на місце бою і побачили Слона, який спав, а поруч – щасливого Лева, який переможно задер догори голову.

– Ось наш цар! – вигукнула Лисичка. – Найсильніший і найсміливіший! Наляканим звірам нічого не залишалося, як визнати нового ватажка.

▲ Вадим Ігнатов.
Ілюстрація до казки
«Цар Лев» (1994).
Видавництво «Поділля»

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Хто є дійовими особами в прочитаних казках про тварин?
2. Відгадайте персонажа за його словами.

Рядки з тексту казки	Персонаж, якому належать слова
1. «Дозволь мені, Вовче, хоч перед смертю потанцювати». 2. «Це ти, мабуть, до косовиці готуєшся, що клешні об камінь гостриш?» 3. «Слони не вмюють бігати, але це не означає, що вони гірші за бігунів».	Лисичка Сова Чапля

АНАЛІЗУЄМО

3. Чи вдалося Ракові з казки «Лисиця та Рак» провчити Лисичку? Як саме? Чи міг він перемогти по-іншому?
4. Перекажіть усно казку «Вовк і Чапля». Сформулюйте тему й основну думку цієї казки. Хто з персонажів виявився кмітливішим?

5. Визначте спільні елементи змісту й форми казок «Вовк і Чапля» й «Лисиця та Рак».
6. Що спільного в образах Чаплі (казка «Вовк і Чапля») і Рака (казка «Лисиця та Рак»? Які риси деяких людей ви бачите в образах Вовка й Лисиці, а які – в образах Рака й Чаплі?
7. Запишіть усіх персонажів казки «Цар Лев», зважаючи на їхні вчинки, у дві колонки: 1) позитивні; 2) негативні. Які людські риси ми бачимо в кожному з цих персонажів?
8. Проаналізуйте думку Зебри про те, яким має бути цар звірів (Казка «Цар Лев»). Чи погоджуєтеся ви з такими висновками? Чому саме?
9. Що запропонував звірам Олень? Чи була така пропозиція чесною? Чому саме?
10. У чому виявилася мудрість Сови з казки «Цар Лев»?
11. Як Лисиці вдалося допомогти Левові стати царем звірів? Доведіть, що вона діяла хитро, підло й нечесно.
12. Поділіть казку «Цар Лев» на частини. Доберіть до кожної з них заголовки.
13. Хто з героїв прочитаних казок про тварин вам сподобався найбільше? Чим саме?
14. Яку нову інформацію ви дізналися з прочитаних у цьому розділі творів про тварин?

МІРКУЄМО

15. Проаналізуйте останні слова Вовка з казки «Вовк і Чапля». Чи є вони повчальними? Чому?
16. Чому Лисичка для того, щоб повалити дерево, обманула Ведмедя, а не сказала йому правди? Якби Ведмідь знав правду, чи взявся б він за таку справу? А чому за це взялися миші?
17. Чи активними були слабші звірі під час виборів? Чому тоді програли? Що потрібно було, на вашу думку, зробити звірятам, щоб Слон переміг?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

18. Виберіть свій варіант завдання.
Варіант А. Перекажіть усно казку «Цар Лев» від імені Лисички. Розпочати можна таким реченням: «Коли звірі почали вибирати для себе нового царя, я вирішила їх усіх перехитрити».
Варіант Б. Перекажіть усно казку «Цар Лев» від імені Лева. Розпочати можна таким реченням: «Я все життя мріяв стати царем звірів, бо я найсміливіший і найвродливіший».
19. Змоделюйте ситуацію, за якої Слон усе ж таки прокинувся (казка «Цар Лев»). Відповідно до цієї ситуації придумайте нове закінчення казки.
20. Складіть сенкан до одного з образів: Лева, Слона, Лисички, Рака, Чаплі (на вибір).

Для додаткового читання.

Казка «Як їжак і Заєць бігали наввипередки».

ПОБУТОВІ ТА ФАНТАСТИЧНІ НАРОДНІ КАЗКИ

Побутові казки розповідають про повсякденне життя людей. У них багатий брат ображає бідного, ледачий хоче жити за рахунок працюючого, мудра дівчина чи хлопець перемагають підступного панича, зла мачуха знущається над нерідною дочкою тощо. Невдачі в цих казках завжди зазнають жорстокі, злі й боягузливі персонажі, а перемогу здобувають – мудрі, працюючі. Так народ у казках утверджував думку про торжество справедливості.

Для побутових казок характерні образи Долі, Щастя, Правди, Кривди, яким часто надано людського вигляду. Інколи в побутових казках діють космічні сили, повністю або частково набуваючи подобу людей: Сонце, Місяць, Вітер, Мороз.

Фантастичні (чарівні) казки виникли найпізніше, у них тісно поєднано міфічні, героїчні й фантастичні елементи.

Народні герої та героїні фантастичних казок проходять через важкі випробування і перемагають. Вони можуть використовувати чарівні предмети: летючий корабель, чарівний клубочок, скатертину-самобранку, чоботи-самоходи, килим, меч, мертву і живу воду тощо. У них може бути помічник, із яким відбуваються незвичайні перетворення. У фантастичних казках діють Баба-Яга, Коцїй Безсмертний, лісовий цар Ох, Змїй, «нечиста сила» тощо.

Саме чарівним казкам найбільше властиві традиційний зачин і кінцівка, трикратні повтори. Для художньої виразності у чарівних казках використовують різні засоби: перебільшення (гіперболу), протиставлення (антитезу), епітети, порівняння.

МУДРА ДІВЧИНА

Було собі два брати – один убогий, а другий багатий. От багатий якось пожалів бідного, що не має той ні ложки молока дітям, та й дав йому дійну корову. Каже:

– Потроху відробиш мені за неї.

Бідний брат відробляв потроху, а далі тому багачеві шкода стало корови, він і каже вбогому братові:

– Віддай мені корову назад!

Той каже:

– Брате! Я ж тобі за неї відробив!

– Що ти там відробив – як кіт наплакав тієї роботи було, а то таки корова! Віддай!

Бідному жаль стало своєї праці, не схотів віддати корову. Пішли вони позиватися до пана. Прийшли до пана. А панові, мабуть, не схотілося роздумувати, хто з них правий, а хто ні, то він і каже їм:

– Хто відгадає мою загадку, того й корова буде.

– Кажіть, пане!

– Що у світі є ситніше, прудкіше та миліше над усе? Завтра прийдете, скажете.

Пішли брати. Багач іде додому та й думає собі: «От дурниця, а не загадка! Що ж є ситніше над панські кабани, прудкіше над панські хорти, а миліше над гроші? Ге, моя корова буде!»

Бідний прийшов додому, думав, думав та й зажурився. А в нього була дочка Маруся. Вона й запитує:

– Чого ви, тату, зажурилися? Що пан казав?

– Та тут, дочко, таку пан загадку загадав, що я й не надумаю, що воно.

– А яка ж загадка, тату?

– Що у світі є ситніше, прудкіше та миліше над усе?

– Тату, слухайте: ситніше над усе – земля-мати, бо вона всіх годує й напуває; прудкіше над усе – думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліше над усе – сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а він усе покидає, щоб заснути.

– Чи ба? – каже батько. – Адже й справді так! Так же я й панові казатиму.

Другого дня приходять обидва брати до пана. От пан їх і питає:

– Ану, відгадали?

– Відгадали, пане, – кажуть обидва.

От багатий зараз виступає, щоби собі попереду поспішити, та й каже:

– Ситніше, пане, над усе – ваші кабани, а прудкіше над усе – ваші хорти, а миліше над усе – гроші!

– Е, брешеш, брешеш! – каже пан. Тоді до вбогого:

– Ану, ти!

– Та що ж, пане, немає ситнішого, як земля-мати: вона всіх годує й напуває.

– Правда, правда! – каже пан. – Ну, а прудкіше що на світі?

– Прудкіше, пане, над усе – думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш.

– Так! Ну, а миліше? – питає він.

– А миліше над усе – сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

▲ Марина Крюченко. Ілюстрація до казки «Мудра дівчина» (2015). Видавництво «Освіта»

– Так, усе! – говорить пан. – Твоя корова. Тільки скажи мені, чи ти сам це повідгадував, чи тобі хто сказав?

– Та що ж, пане, – каже вбогий, – є в мене дочка Маруся, – так це вона мене так навчила.

Пан аж розсердився:

– Як це? Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки повідгадувала! Стривай же! На тобі оцей десяток варених яєць та понеси їх своїй дочці: нехай вона посадить на них квочку, та щоб та квочка за одну ніч вилупила курчата, вигодувала і щоб твоя дочка зарізала трьох, спекла на снідання, а ти, поки я встану, щоб приніс, бо я дождатиму. А не зробиць – то буде лихо.

Іде сердешний батько додому та й плаче. Приходить, а дочка й питає його:

– Чого ви, тату, плачете?

– Та як же мені, дочко, не плакати: ось пан дав тобі десяток варених яєць і казав, щоб ти посадила на них квочку, а та за одну ніч вилупила й вигодувала курчат і щоб ти спекла їх йому на снідання.

А дочка взяла горщечок каші та й каже:

– Понесіть, тату, оце панові та скажіть йому, нехай він виоре ниву, посіє цю кашу, і щоб з неї виросло просо, достигло на ниві, і щоб він його скосив, змолотив і натовк пшона годувати тих курчат, що їм треба вилупитися з цих яєць.

Приносить чоловік до пана ту кашу, віддає та й каже, як дочка навчила.

Пан дивився, дивився на ту кашу та взяв і віддав її собакам. Потім десь знайшов стеблинку льону, дає чоловікові й каже:

– Неси твоїй дочці цей льон, та нехай вона його вимочить, висушить, поб'є, попряде й витче сто локіт¹ полотна. А не зробиць – то буде лихо.

Іде додому той чоловік і знову плаче. Зустрічає його дочка й каже:

– Чого ви, тату, плачете?

– Та бач же чого! Ось пан дав тобі стеблинку льону, щоб ти його вимочила, висушила, пом'яла, спряла й виткала сто локіт полотна. Маруся взяла ніж, пішла й вирізала найтоншу гілочку з дерева, дала батькові та й каже:

– Несіть до пана, нехай пан із цього дерева зробиць мені гребінь, гребінку й днище², щоб було на чому прясти цей льон.

Приносить чоловік панові ту гілочку й каже, що дочка загадала з неї зробити. Пан дививсь, дививсь, узяв та й викинув ту гілочку, а на думці собі: «Цю одуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб одурити»... Потім думав, думав та й каже:

¹ Локіт – стародавня міра довжини – лікоть; сто локіт – приблизно 50 м.

² Гребінь, гребінка, днище – старовинні пристрої для прядіння ниток із льону чи конопель.

– Піди та скажи своїй дочці: нехай вона прийде до мене в гості, та так, щоб ні йшла, ні їхала; ні боса, ні взута; ні з гостинцем¹, ні без гостинця. А як вона цього не зробить – то буде лихо!

Іде знову батько, плачучи, додому. Прийшов та й каже дочці:

– Ну що, дочко, будемо робити? Пан загадав так і так.

– Не журіться, тату, – усе буде гаразд. Підіть купіть мені живого зайця.

Пішов батько, купив живого зайця. А Маруся одну ногу взула в драний черевик, а друга боса. Тоді піймала горобця, узяла сани, запрягла в них цапа. От узяла зайця під руку, одну ногу поставила на санчата, а другою по шляху ступає – одну ногу цап везе, а другою йде. Приходить отак до пана у двір, а пан, як побачив, що вона так іде, та й каже своїм слугам:

– Нацькуйте² на неї собак!

Ті як нацькували на неї собак, а вона й випустила їм зайця. Собаки погналися за зайцем, а її покинули. Вона тоді прийшла до пана у світлицю³, поздоровкалася та й каже:

– Ось вам, пане, гостинець.

Та й дає йому горобця. Пан тільки хотів його взяти, а він – пурх, та й вилетів у відчинене вікно!

А на той час приходять двоє до пана судитися. От пан вийшов на рундук⁴ та й питає:

– Чого вам, люди добрі?

– Та ось чого, пане: ночували ми обидва в полі, а як уранці повставали, то побачили, що моя кобила привела⁵ лоша.

А другий чоловік каже:

– Ні, брехня, – моя! Розсудіть нас, пане!

От пан думав, думав та й каже:

– Приведіть сюди лоша й коней: до якої лоша побіжить – та й привела.

От привели, поставили запряжені коні, а лоша пустили. А вони, ті два хазяїни, так засмикали те лоша, кожен до себе тягнучи, що воно вже не знає, куди йому й бігти – узяло та й побігло геть. А Маруся каже:

– Ви лоша прив'яжіть, а матерів повипрягайте та й пустіть – котра побіжить до лошати, то та й привела.

Зараз так і зробили. Пустили їх – так одна й побігла до лошати, а друга стоїть. Тоді пан побачив, що нічого з дівчиною не поробиш, і відпустив її.

¹ Гостінець – подарунок.

² Нацькувати – спонукати собак до нападу на кого-небудь.

³ Світлиця – найкраща в домі кімната, вітальня, у якій приймали гостей.

⁴ Рундук (діалектне) – тут: ганок.

⁵ Привесті лошά – народити.

▲ Марина Крюченко. Ілюстрація до казки «Мудра дівчина» (2015). Видавництво «Освіта»

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Хто допоміг бідному братові виконати завдання правильно?
2. Які три загадки загадав пан братам? Дайте правильні відповіді на кожну з них.
3. Запишіть подані нижче пункти плану в порядку розгортання подій у казці «Мудра дівчина».

Панові загадки. Маруся розсудила двох хазяїв. Суперечка між братами. Випробування для Марусі.

4. Маруся відволікала собак, яких на неї нацькував пан, випустивши

А цапа **В** горобця
Б зайця **Г** лоша

АНАЛІЗУЄМО

5. До якого різновиду казок належить казка «Мудра дівчина»? Чому ви так вважаєте?
6. Які події в казці відбуваються тричі?
7. Які почуття спонукали багатого брата спочатку дати корову, а потім її забрати? Чи справедливим було бажання забрати корову назад?
8. Чому багатий брат не міг відгадати панові загадки? На основі казки доведіть, що своїми відповідями він постійно підлещувався до пана.
9. Прочитайте виразно уривок від слів «Другого дня приходять обидва брати...» до слів «Стривай же!». Скажіть, що найбільше розлютило пана.
10. Розкажіть, як Маруся ставиться до батька. Із чого це видно?
11. Чи можна в реальному житті виконати завдання, які пан пропонував Марусі? Якщо ні, то чому пан їх задавав? Чи міг би він змиритися, що бідна дівчина розумніша за нього?
12. Маруся змогла успішно пройти всі випробування, тому що
А була працювитою **В** любила свого тата
Б була кмітливою **Г** поважала старших
13. Оберіть із поданих слів і запишіть у зошиті, що стосуються образу Марусі. Обґрунтуйте свій вибір.

добра, скупа, смілива, сварлива, розсудлива, самолюбива, ледача, кмітлива, зажерлива, винахідлива, розумна, боязлива

14. Що спільного в образах пана й Марусі? Хто з них виявився мудрішим в останньому епізоді казки? Відповідь поясніть.
15. Розгляньте ілюстрацію до казки. У який момент художник намалював дівчину? Знайдіть у тексті й зачитайте відповідний епізод. Чим би ви доповнили цю ілюстрацію?

▲ Тетяна Плиська. Ілюстрація до казки «Мудра дівчина» (2017)

МІРКУЄМО

16. Як ви думаєте, чи був пан справедливим? Доведіть свої міркування прикладами з тексту.
17. Яке з поданих прислів'їв відображає головну думку казки «Мудра дівчина»? Чому саме? А яким прислів'ям можна схарактеризувати багатого брата?
 - ▶ І сила перед розумом никне.
 - ▶ Голова без розуму, як ліхтар без свічки.
 - ▶ Око бачить далеко, а розум – ще далі.
 - ▶ Тіло в злоті, а душа в болоті.
 - ▶ Не багатство красить людину, а розум.
 - ▶ На панську мудрість є мужицька хитрість.
 - ▶ Розумний учить, а дурень повчає.
18. Що народ схвалює, а що засуджує в казці «Мудра дівчина»?

Прийнято розрізняти заздрість злобну (чорну) і незлобну (білу). Людина, яка відчуває незлобну заздрість, прагне мати те, що має інший, досягти такого самого успіху. Біла заздрість спонукає йти вперед, самовдосконалюватися. А той, кого мучить чорна заздрість, прагне забрати, зруйнувати, знищити.

- ◆ Чи погоджуєтеся ви з тим, що люди, які відчувають чорну заздрість, – нещасливі?
- ◆ Психологи кажуть, що найкращий спосіб побороти в собі чорну заздрість – бути впевненим у своїх силах, мати почуття гідності, самоповагу. Чи згодні ви з цим?
- ◆ Чи потрібно постійно порівнювати себе з іншими? Чи не краще порівнювати себе, свої успіхи з попереднім періодом свого життя?

Про чорну заздрість, яка принесла тільки нещастя, ідеться в українській народній казці «Про правду і кривду». Куди приведуть нас доріжки цієї казки?

ПРО ПРАВДУ І КРИВДУ

(Скорочено)

▲ Ганна Самутіна. Ілюстрація до казки «Про правду і кривду»

Жили колись-то два брати: один багатий, а другий бідний, що й не сказати. Цей бідний брат умер. Зоставсь у нього син, і він жив теж бідно. І спитався раз він у свого дядька:

– А що, дядьку, як краще тепер жити: правдою чи неправдою?

– Е-е-е-!.. Де ти тепер найшов правду? Нема тепер правди на світі! Тепер скрізь одна кривда.

– Ні, дядьку! Є правда – правдою краще жити.

– Ходім на суд.

– Та чого ж ми таки підемо на суд? Ходімо краще дорогою і спитаємо чоловіка, якого зустрінемо: як скаже, так і буде. Ваша правда – уся моя худоба буде вам; моя правда – ваша худоба буде мені. Так спитаємо до трьох разів.

– Ну, добре.

І пішли вони дорогою. Ідуть, ідуть, а назустріч їм чоловік – із заробітків, чи що, ішов.

– Здоров, чоловіче добрий!

– Здорові!

– Скажи, будь ласкавий, чоловіче, як тепер краще жити: чи правдою, чи неправдою?

– Е-е-е-!.. Добрі люди! Де тепер ви правду нашли? Нема тепер її ніде на світі. Краще жити кривдою, аніж правдою.

– Ну, цей раз моя правда! – каже дядько.

А небіж і зажурився, що йому доведеться віддавати всю худобу дядькові. Ідуть, ідуть – зустрічають пана. А небіж і каже:

– Ну, запитаємо ж сього пана: сей уже всю правду розкаже: він грамотний і все знає.

– Ну, добре.

От порівнялися з паном і питають його:

– Скажіть, будьте ласкаві, паночку, як тепереньки краще жити: чи правдою, чи кривдою?

– Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви тепер знайшли правду? Нема її ні в судах і ніде в світі; краще жити кривдою, аніж правдою.

– Ось вже й удруге моя правда! – сказав радісно дядько. Небіж іще дужче зажурився. Ідуть, ідуть, а назустріч їм піп.

Небіж і каже:

– Ну, поспитаймося ж попа, сей уже правду скаже – на те він і духовний. Сей як уже скаже, то так і буде.

– Ну, добре!

Як порівнялися з попом, питають його:

– Скажіть, панотче, як тепер краще жити: чи правдою, чи неправдою?

– Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви теперечки знайшли правду? Її тепер і в світі нема: краще жити кривдою, аніж правдою.

– Ось вже й утретє моя правда! – сказав радісно дядько.

Нічого робити небожеві: віддав дядькові всю свою худобу, а сам zostався голий, босий і голодний. Тяжко прийшлося йому жити. Бідував, бідував, сердешний, та й задумав повіситись – узяв він мотузку та й пішов у ліс. Прийшов і дивиться на дерево – вибирає гілку, на якій би то повіситись.

Він так задивився на дерево, що й не помітив, як вовк прибіг. Як побачив його чоловік, кинувся мерщій на дерево, а віршовку й забув. Виліз на дерево та й сидить. Коли прибігають три чорти, а трохи згодом і четвертий, їхній ватаг. І питає він своїх слуг:

– Ти що сьогодні наробив?

– Е... я такого наробив, що там хоч що хай роблять – не виправлять. У такім-то селі, у пана, я поробив так, що зроду й довіку не вгатять² греблі¹. А пан б'є своїх людей, як скажений: багато їх буде у нас.

– Добре ж ти зробив, та ще не так.

– А як же?

– Там посеред яру, у лісі, росте три дерева. Хто ті три дерева зрубає та положить навхрест на греблю – вгатить.

– О!.. Хто ж то чув, хто ж то й знав, що се так треба зробити!

– Ну, а ти ж що зробив? – питає він другого.

– Е... я такого наробив, що багато буде в наших руках. У такому-то місті всю воду повисушував, так що тепер там ні каплі немає, а носять її за тридцять та за сорок верст. Багато там пропаде людей!

¹ Гребля – споруда, що перегороджує річку.

² Вгатити греблю – перегородити річку.

▲ Ілюстрація до казки «Правда і кривда»

– Добре ти зробив, та ще не так, – каже ватаг.

– А як же?

– Як хто викопає той кущ малини, що росте посеред міста, – буде вода на все місто.

– О!.. Хто ж то й чув, хто ж то й знав, що треба се робити!

– Ну, а ти ж що зробив? – питає він третього.

– Е... я такого наробив, що хай там хоч що роблять – нічого не подіють! У такім-то королівстві в короля одна дочка, та я їй поробив так, що хай хоч як лікують, то нічого не подіють, буде наша.

– Добре ти зробив, та ще не так.

– А як же?

– Хто відрубав глухого кутка¹ та підкурить² – така буде, як і перше.

– Хто ж то чув, хто ж то й знав, що се треба зробити!

А чоловік сидить собі на дереві та й чує все, що чортяки балакають. Як уже розлетілись чортяки, чоловік той і думає: «Може, се й правда, що вони казали? Піду до пана, може, й справді загачу греблю». Пішов. Приходить до греблі, а там пан б'є та мучить людей, щоб мерщій угачували. Вони, бідні, аж піт з них ллється, роблять, а воно все нічого не помагає. А пан знай лютує. Приходить до нього цей правдивий чоловік і каже:

– Е-е, пане! Б'єте ви людей, та ніякого з сього діла не буде. А що дасте мені – я вгачу?

– Дам я тобі сто карбованців і ще й на придачу цих пару коней з каретою і з кучером (а там і коні панові стояли).

– Дайте ж мені людей шість чоловік та три підводи.

– Візьми.

Поїхали вони в ліс, зрубали ті три дерева та й положили їх навхрест на греблі – так зараз і вгатили. Пан віддав йому сто карбованців і пару коней з каретою та з кучером.

Тоді той чоловік і думає: «Дай поїду ще до того міста, де води нема: може, й то правда; може, дам я їм води». Сів та й поїхав. Не доїжджаючи до міста кілька верст, зустрів він бабусю, яка несла пару відер води на коромислі.

– Що це ти, бабусю, несеш?

– Воду, синочку.

– Дай же й мені напитися.

– Е-е-е, синочку! Я ж її несу за тридцять верст; а поки ще дійду додому, половину розхлюпаю; а сім'я в мене велика, пропаде без води.

– Я от приїду у ваше місто, наділю води на всіх, і буде тієї води з вас довіку.

Вона йому дала напитися, а сама така рада стала та мерщій у місто швиденько й розказала всім, що їде такий чоловік, що воду їм дасть. Люди всі

¹ Глухий кут – тут: кут у хаті, де сходяться дві стіни без вікон.

² Підкурити – тут: обдати димом.

вийшли за місто, назустріч тому чоловікові, з хлібом-сіллю і всякими подарунками. Як прийшов цей чоловік, знайшов той кущ малини, що ріс посеред міста, викопав його – і потекла вода відтіль. Жителі нагородили його і грішми, і всяким добром, так що він став тепер багатший від свого дядька. Далі й думає: «Піду ще в те королівство, де дочка короля хвора, може, вилікую її».

Як задумав, так і зробив. Приїхав туди, прийшов до королівських хоромів, а люди, усі такі смутні, бігають та охають! Він і питає їх:

– Я чув, що у вашого короля дочка дуже нездорова. Тільки я її можу вилікувати.

– Е, чоловіче, куди тобі! Заморські лікарі нічого не подіють, а ти й поготів!

– Отже, скажіть королю.

Вони сказали королю. Король вийшов до нього та й каже:

– Якщо вилікуєш, нагороджу тебе так, що не буде багатшого од тебе, ще й дочку свою віддам за тебе.

Пішов той чоловік, подивився на царівну, а вона вже ледь жива. Він узяв, настругав глухого кута, підкурив її – і вона одразу подужчала так, що днів за три і зовсім одужала, знову стала такою, як і перше. Король і всі люди стали раді, що й не сказати. Король на radoщах і каже цьому чоловікові:

– За те, що вилікував ти мою дочку, я її віддам за тебе, та ще, як помру, ти будеш королем на моїм місці.

Скоро й справді король помер, а на його місце став цей правдивий чоловік. Минуло кілька літ, коли приїжджає в його королівство якийсь-то багатий купець і посилає спитати короля, чи дозволить він йому поторгувати в його королівстві. Король звелів йому прийти до нього. Приходить купець. Король одразу пізнав свого дядька, але не подав виду: побалакав та й відпустив його торгувати. А своїм людям наказав, щоб не відпускали його додому, а щоб, як буде збиратися він їхати, попросили його до нього. Так і сталося. Приводять цього купця до короля, король і питає його:

– З якого ти королівства?

– З такого-то.

– Із якого міста?

– З такого-то.

– Як прозиваєшся?

– Так-то.

Тут король і признався, що він його небіж¹ – той, що безвісти пропав.

– Ну, що, дядьку: ти казав, що кривдою краще жити, ніж правдою; отже, ні! Ти тільки купець, а я король – правда кривду переважила!

– Як же се сталося?

¹ Небіж – тут: син брата.

Той і розказав йому все, що з ним діялось: як він хотів повіситися, як слухав, що чортяки говорили: усе, усе... А наслідок усякого добра два кораблі подарував дядькові, сказавши:

– Я забуваю все те, що ти мені робив злого. А як приїдеш у своє місто, то розкажуй усім, що краще жити правдою, аніж кривдою.

Узяв дядько ті два кораблі з усім добром і поїхав додому. Як приїхав уже, стала його заздрість мучити: чого й він не король. Сумував, сумував він, а далі й думає: «Піду і я вішатися, може, й мені так прилучиться, як моєму небожеві».

Узявши мотузок, пішов у ліс на те саме місце, де хотів вішатися його небіж. Але цьому не так пощастило – де не взялися чортяки, схопили його та й почепили на найвищій гілці.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Кого зустріли дорогою дядько й небіж? Які відповіді від них почули?
2. Які три добрі справи зробив син бідного брата?

АНАЛІЗУЄМО

3. Прочитайте виразно розмову дядька й небожа про те, як краще жити. Прокоментуйте її.
4. Про що весь час думав небіж і чого найбільше бажав?
5. Як ви думаєте, чому всі подорожні говорили дядькові та його небожу, що у світі краще жити кривдою?
6. Які почуття переживав небіж, коли програв суперечку? Які слова ви могли б дібрати, щоб підтримати його?
7. Про що дізнався небіж від чортів? Як він скористався отриманою інформацією?
8. Чи чекав хлопець подяки від людей за свої вчинки? Чим його було нагороджено за добро, яке зробив людям?
9. Які вчинки головного героя свідчать, що він не тримав образи на свого дядька? Чи можна небожа назвати благородною людиною?
10. Які ознаки казки є у творі «Про правду і кривду»? Що в цій казці є побутового, а що неймовірного, фантастичного?
11. Розгляньте картину американського художника Роберта Дункана «Добрий дідусь-сніговик». Як ви думаете, чому твір має таку назву? Проаналізуйте, чому дітям

▲ Роберт Дункан. Добрий дідусь-сніговик (1952)

хочеться ліпити саме доброго дідуся-сніговика, адже вони знають і багато інших героїв казок, фільмів чи мультфільмів. Що завжди приємно чекати й отримувати від інших? А що потрібно від кожного, щоб добро не закінчувалося? Свою відповідь належно аргументуйте.

МІРКУЄМО

12. Хто в казці «Про правду і кривду» уособлює добро, а хто – зло? Відповідь поясніть.
13. Небіж сам погодився у випадку програшу віддати все своє майно дядькові. Але чи правильно, на вашу думку, учинив дядько, коли залишив сина свого покійного брата без нічого? Чи можна було вчинити по-іншому?
14. Чи переконав небіж свого дядька, що треба жити правдою? Відповідь поясніть.
15. У народі кажуть: «Не той бідний, хто убогий, а той, котрому все мало й мало». Доведіть, що багатий дядько з цієї казки був саме такою людиною. Який висновок можна зробити із закінчення казки?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

16. Уявіть себе акторами театру. Підготуйте інсценізацію розмови трьох чортів та їхнього ватажка під старим дубом. Витримуйте логічні паузи. Найбільш утаємничену інформацію намагайтеся передавати уповільнено й трохи притишеним голосом. Посилюйте голос в окличних реченнях. Визначте репліки ватажка, які ви читатимете з судом.

ОХ

Колись-то давно, не за нашої пам'яті, мабуть, ще й батьків і дідів наших не було на світі, жив собі убогий чоловік з жінкою, а в них був одним один син, та й таке ледащо той одинчик, що Господи! Нічого не робить – і за холодну воду не візьметься¹, а все тільки на печі сидить та просом пересипається. Ніколи й не злазить; як подадуть їсти, то й їсть, а не подадуть, то й так обходиться...

Батько й мати журяться:

– Що нам з тобою, сину, робити? Чужі діти своїм батькам у поміч стають, а ти тільки дурно хліб переводиш!

Журились-журились батько з матір'ю, а далі мати й каже:

– Що ти таки, старий, думаєш з ним, що вже він така недотепа – нічого робити не вміє? Ти б його куди оддав, куди найняв, може б, його чужі люди розуму навчили.

Порадилися, батько і оддав його у кравці вчитися. От він там побув днів зо три та й утік. Батько його вибив добре, вилаяв, оддав до шевця шевства вчитися. Так він і звідтіля втік. Батько знов його вибив і оддав ковальства вчитися. Так і там не побув довго – утік. Батько бідкається.

¹ За холодну воду не взятися – ледарювати.

– Поведу, – каже, – це ледащо в інше царство: де найму, то найму, може, він відтіля не втече.

Узяв його й повів. Ідуть та йдуть, чи довго, чи недовго, аж увійшли в такий темний ліс, що тільки небо та земля. Притомилися трохи; а там коло стежки стоїть обгорілий пеньок. От сідає батько на нього та й каже:

– Ох! Як же я втомився!

Тільки це сказав, аж з того пенька – де не взявся – вилазить такий маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж по коліна.

– Що тобі, – питає, – чоловіче, треба од мене?

Чоловік здивувався: де воно таке диво взялося?

– Хіба я тебе кликав? Відчепись!

– Як же не кликав, – каже дідок, – коли кликав! Я – лісовий цар Ох. Куди ж ти йдеш?

– Світ за очі! – каже чоловік. – Веду оцю дитину наймати, може, його чужі люди навчать розуму, бо у себе дома що найму, то й утече.

– Найми, – каже Ох, – у мене, я його навчу. Тільки з такою умовою: як вибуде рік та прийдеш за ним, то коли пізнаєш його – бери, а не впізнаєш – іще рік служитиме у мене!

– Добре, – каже чоловік.

Ударили по руках¹, запили могорич гарненько – чоловік і пішов собі додому, а сина повів Ох до себе. Та й повів аж на той світ, під землею, та привів до зеленої хатки, очеретом обтиканої, а в тій хатці усе зелене: і стіни, і лавки зелені, й Охова жінка зелена, і діти, сказано – все... А за наймиток в Оха мавки – такі зелені, як рута!..

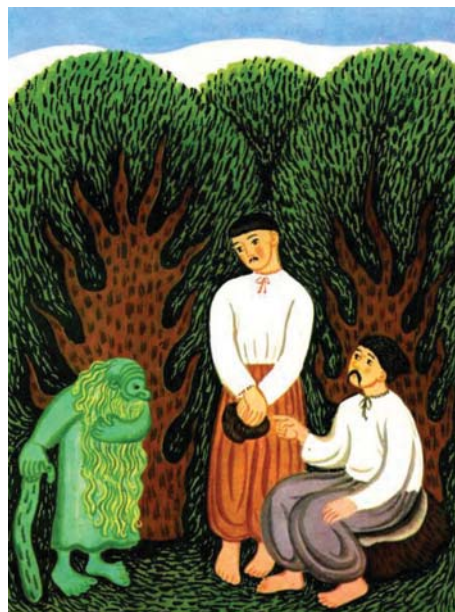
– Ну, сідай же, – каже Ох, – наймитку, та попоїси трохи!

Мавки подають йому страву – і страва зелена; він поїв.

– Ну, – каже Ох, – піди ж, наймитку, дровець урубай та наноси.

Наймиток пішов. Чи рубав, чи не рубав, а ліг на дрівця й заснув. Приходить Ох – парубок спить. Він звелів наносить дров, положив на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова...

Згорів наймит! Ох тоді взяв попільець, по вітру розвіяв, а одна вуглина й випала з того попелу. Ох тоді її сприснув живущою водою, наймит знов став живий, тільки вже моторніший трохи.

▲ Ольга Сенченко. Ілюстрація до казки «Ох». Видавництво «Веселка» (1980)

¹ Ударити по руках – тут: діяти згоди.

Ох знову звелів дрова рубати – той знову заснув. Ох підпалив дрова, найми́та спалив, попiлець по вітру розвіяв, вуглину сприснув живущою водою – наймит знов ожив і став такий гарний, що нема кращого!

Але Ох спалив його і втретє та знову живущою водою сприснув вуглину – і з того ледачого парубка став такий моторний та гарний козак, що ні подумати, ні згадати, хіба в казці сказати.

Як вийшов рік, батько прийшов у той ліс до того пенька обгорілого, сів та:

– Ох!

Ох і виліз з того пенька та й каже:

– Здорове був, чоловіче! А чого тобі треба?

– Прийшов, – каже, – за сином.

– Ну, як упізнаєш – бери його з собою, а не впізнаєш – іще рік служитиме.

Ох виніс мірку проса, висипав – назбігалося до біса півнів!

– Ну, пізнавай, – каже Ох, – де твій син?

Чоловік дивився-дивився – всі півні однакові: не впізнав.

– Ну, – каже Ох, – іще рік твій син служитиме в мене.

От минає другий рік; чоловік знову йде до Оха. Прийшов до пенька.

– Ох! – каже.

Ох до його виліз.

– Йди, – каже, – пізнавай! – Увів його у кошару – аж там самі барани, один в один. Чоловік пізнавав-пізнавав – і не пізнав.

– Йди собі, коли так, додому, твій син іще рік житиме в мене.

Минає третій рік. Чоловік іде до Оха. Йде та йде – аж йому назустріч – дід, увесь, як молоко, білий, і одежа на йому біла.

– Доброго здоров'я, діду!

– Здоров, чоловіче! Куди тебе Бог несе?

– Йду, – каже, – до Оха виручати сина.

І розказав тому білому дідові, як він Охові віддав у найми свого сина і з якою умовою.

– Е! – каже дід. – Погано, чоловіче, довго він тебе водитиме!

– Та я вже, – каже чоловік, – і сам бачу, що погано. Чи ви, дідусю, не знаєте, як мені мого сина вгадати?

– Знаю! – каже дід. – Слухай же. Як прийдеш до Оха, він тобі випустить голубів, то ти не бери ніякого голуба, тільки бери того, що не їстиме, а сам собі під грушею сидітиме та оскубуватиметься: то твій син!

Подякував чоловік дідові і пішов. Приходить до пенька.

▲ Ольга Сенченко. Ілюстрація до казки «Ох». Видавництво «Веселка» (1980)

– Ох! – каже.

Ох і виліз до його, і повів його у своє лісове царство. От висипав Ох мірку пшениці, накликав голубів. Назліталось їх така сила, що господи, і всі один в один.

– Пізнавай, – каже Ох, – де твій син!

От усі голуби їдять пшеницю, а один сидить під грушею, сам собі надувся та оскубується. Чоловік і каже:

– Ось мій син!

– Ну, вгадав! Коли так, то бери.

Перекинув того голуба – став з його такий гарний парубок, що кращого й на світі немає. Батько зрадив дуже, обнімає його, цілує... Раді обидва!

– Ходім же, сину, додому.

Йдуть дорогою та й розмовляють: батько розпитує, як там в Оха було; син розказує; то знову батько розказує, як він бідує, а син слухає. А далі батько й каже:

– Що ж ми тепер, сину, робитимемо? Я бідний і ти бідний... Служив ти три роки, та нічого не заробив!

– Не журіться, тату, все гаразд буде. Глядіть, – каже, – тут полюватимуть за лисицями паничі, то я перекинусь хортом та піймаю лисицю, а паничі мене купуватимуть у вас. То ви мене продайте за триста рублів, але продавайте без пут¹, от у нас і гроші будуть, розживемося!

Йдуть та йдуть, аж там на узліссі собаки ганяють лисицю, так ганяють, так ганяють, лисиця не втече, хорт не дожене. Син зараз перекидається хортом, догнав ту лисицю, піймав. Паничі вискочили з лісу.

– Се твій хорт?

– Мій!

– Добрий хорт! Продай його нам.

– Купіть. Триста рублів без пут.

– Нащо нам твої пута – ми йому позолочені зробимо. На сто!

– Ні.

– Ну, бери всі гроші, давай хорта. – Відрахували гроші, взяли хорта – нумо полювати. Випустили того хорта знову на лисицю. Він як погнав лисицю, то погнав аж у ліс та перекинувся парубком і знову прийшов до батька.

Йдуть та йдуть, батько й каже:

– Мало нам, сину, цих грошей – треба хазяйство завести...

– Не журіться, тату, буде ще. Тут, – каже, – паничі їхатимуть полювати на перепелиці з соколом. Я перекинусь соколом, вони мене купуватимуть, а ви мене продайте знов за триста рублів без шапочки².

¹ **Пут** – ремінь, мотузка, якими обмежують пересування собаки.

² **Шапочка** – тут: повстяний ковпачок, який одягали соколові на голову, щоб він нічого не бачив і не злітав без волі свого господаря.

От ідуть полем, паничі випустили сокола на перепела; так сокіл женеться, а перепел тікає: сокіл не дожене, перепел не втече. Син перекинувся соколом, так зразу і насів на того перепела. Паничі побачили.

– Це твій сокіл? Продай його нам.

– Купіть. Як дасте триста рублів, то беріть собі сокола, тільки без шапочки.

– Ми йому з дорогої тканини зробимо...

Поторгувались, продав за триста рублів. От паничі пустили того сокола за перепелицею, а він як полетів, так полетів, а тоді перекинувся парубком і знову прийшов до батька.

– Ну, тепер ми розжилися трохи, – каже батько.

– Почекайте, тату, ще буде. Як переходитимемо через ярмарок, то я перекинусь конем, а ви мене продавайте: дадуть вам за мене тисячу рублів; тільки продавайте без недоуздка¹.

От підходять до містечка – аж ярмарок. Син перекинувся конем – і такий кінь, як змії, і приступить страшно! Батько веде того коня за недоуздок, а він так гарцює, копитом землю вибиває! Тут понаходилося купців – торгують.

– Тисячу, – каже, – без недоуздка, то й беріть!

– Та навіщо нам цей недоуздок, ми йому срібну позолочену уздечку зробимо!

Дають п'ятсот. А це підходить циган сліпий на одне око та:

– Ге! Дорого, батю: візьми п'ятсот з недоуздком! Ну шістсот... бери! Ну, бери, батю, тільки з недоуздком.

– Е, ні, цигане, недоуздок мій!

– Чоловіче добрий! Де ти видав, щоб коня продавали без уздечки? І передати ніяк... Ну, батю, я тобі п'ять рублів накину, – тільки з недоуздком.

Чоловік подумав: циган дає аж п'ять карбованців! Узяв і віддав. А то не циган, то Ох перекинувся циганом. Той кінь несе та й несе Оха – вище дерева, нижче хмари... От спустились у ліс, приїхали до Оха; він того коня поставив на степу, а сам пішов у хату.

– Не втік-таки від моїх рук, ворожий син! – каже жінці.

От в обідню пору бере Ох того коня за повід, веде до водопою, до річки. Тільки що привів до річки, а той кінь нахилився пити – та й перекинувся окунем і поплив. Ох, недовго думавши, перекинувся і собі

¹ Недоуздок – уздечка без вудил.

▲ Ольга Сенченко. Ілюстрація до казки «Ох». Видавництво «Веселка» (1980)

щукою та нумо ганятися за тим окунем. Так оце що нажене, то окунь одстовбурчить плавники та хвостом повернеться, то щука й не візьме... От оце вона дожене та:

– Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаємо з тобою!

– Коли ти, кумонько, хочеш балакати, – каже окунець щуці, – то я і так чую!

Та це що нажене щука окуня та:

– Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаєм з тобою!

А окунець одстовбурчить пірця та:

– Кажи, кумонько, я й так чую!

Довго ганялись щука за окунем – та ні! А це впливає той окунь під берег – аж там цариця шмаття пере. Окунь перекинувся гранатовим перстнем у золотій оправі. Царівна й побачила, та й вихопила той перстень з води. Приносить додому, хвалиться:

– Який я, таточку, гарний перстень найшла! – Батько любиться, а царівна не знає, на який його й палець надіти: такий гарний!

Коли це через якийсь там час сповіщають царя, що прийшов купець. (А то Ох купцем перекинувся.) Цар вийшов:

– Що тобі треба, купче?

– Так і так: їхав я, – каже Ох, – кораблем по морю, віз у свою землю своєму цареві перстень гранатовий та й упустив той перстень у воду... Чи ніхто з ваших не знайшов?

– Моя дочка знайшла.

Покликали її. Ох як узявсь її просить, щоб віддала, бо мені, каже, і на світі не жить, як не привезу того перстня! Так вона не оддає, та й годі! Тут уже цар уступився:

– Оддай, – каже, – дочко, а то через нас буде нещастя чоловікові, віддай!

А Ох так просить:

– Що хочете, та й беріть у мене, тільки оддайте мені перстень!

– Ну, коли так, – каже царівна, – то ані тобі, ні мені! – та й кинула той перстень на землю...

А перстень і розсипався пшоном: порозкочувалося по всій хаті. А Ох, недовго думавши, перекинувся півнем та нумо дзьобати оте пшоно. Усе з'їв... А одна пшонина закотилася під ноги царівні, він тієї пшонини й не помітив. Як усе видзьобав, то вискочив у вікно та й полетів собі... А з тієї пшонини перекинувся парубок – і такий гарний, що

▲ Ольга Сенченко. Ілюстрація до казки «Ох». Видавництво «Веселка» (1980)

царівна, як побачила, так і закохалася одразу, та так щиро просить царя й царицю, щоб її віддали за нього:

– Ні за ким, – каже, – я щаслива не буду, а за ним моє щастя!

Цар довго морщився, що за простого парубка оддає свою дочку, а далі порадився з царицею, взяли їх поблагословили та одружили. І таке весілля справили, що весь білий світ запросили. І я там був, мед-вино пив, хоч у роті не було, а по бороді текло – тим вона в мене й побіліла!

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розташуйте в правильній послідовності майстрів, до яких батько віддавав у науку сина.

швець, коваль, кравець
2. Із ким зустрілися батько й син у лісі? Яким саме перед ними постав лісовий цар Ох?
3. Скільки разів Ох спалював й оживлював свого наймита? Для чого він це робив?

АНАЛІЗУЄМО

4. Яка біда трапилася в родині вбогого чоловіка? Як про це розказано в казці?
5. Чому батьки вирішили віддати свого непутячого сина в найми дуже далеко від рідного дому?
6. Опишіть помешкання Оха. Що найбільше здивувало хлопця-наймита в цій господі?
7. Як Оху вдалося змінити ледачого хлопця на моторного й гарного козака?
8. Чи тільки ремесел навчився ледачий син в Оха? Наведіть три приклади з тексту.
9. До яких перевтілень удавався син дорогою додому? Чому батько не виконав останньої вказівки сина?
10. Хто саме заволодів конем, на якого перетворився парубок? Чому не так просто, на вашу думку, було втекти від Оха?
11. Знайдіть у тексті й виразно прочитайте уривок про змагання окунця і щуки. Хто виявився кмітливішим у цьому поєдинку? За кого ви вболівали – за хлопця чи Оха?
12. Виділіть у казці традиційний початок і традиційну кінцівку. У чому їх особливість? Доведіть, що ця казка має щасливе закінчення.
13. Поділіть казку «Ох» на частини. Доберіть до кожної з них заголовок і запишіть у зошит.

МІРКУЄМО

14. Яку основну думку утверджує казка «Ох»? Чого вона навчає?
15. До якої групи казок належить твір «Ох»: побутових, казок про тварин, чарівних? Чому ви так вважаєте?

ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ

Були собі дід та баба, а в них було три сини: два розумних, а третій дурний. Розумних же вони й жалують, баба їм щонеділі білі сорочки дає, а дурника всі лають, сміються з нього, а він знай на печі в просі, у брудній сорочці, без штанців. Як дадуть, то й їсть, а ні, то він голодує. Аж ось прийшла звістка, що так і так: появилася такий царський указ, щоб зібралися до царя на обід, і хто змайструє такий корабель, щоб літав, і прибуде на тім кораблі, за того цар дочку заміж віддасть.

– Підемо ми, – кажуть розумні брати, – до царя на обід: загубити – нічого не загубимо, а може, якраз там десь наше щастя закотилося!

Старі, нічого робити, узяли, поблагословили їх на дорогу, баба надавала їм білих паляниць, спекла порося – пішли вони. А дурень сидить на печі та й собі проситься:

– Піду і я туди, куди браті пішли!

– Куди ти, дурню, підеш? Там тебе й вовки з'їдять!

– Ні, – каже, – не з'їдять, піду!

Старі з дурника спершу сміялися, а тоді давай лаяти:

– Ну, йди, та щоб ти вже й не вертався і щоб не признавався, що ти наш син.

Баба дала йому торбу, наклала туди чорного черствого хліба, пляшку води дала й випровадила його з дому. Він і пішов. Іде та йде, коли зустрічає на дорозі діда: сивий, а борода зовсім біла аж до пояса.

– Здорові, діду! Куди йдете, діду?

– Здоров, сину! Ходжу по світу, з біди людей виручаю. А ти куди?

– До царя на обід.

– Хіба ти, – питає дід, – умієш зробити такий корабель, щоб сам літав? Чого ж ти йдеш?

– А Бог його знає, – каже, – чого! Може, там моє щастя закотилося.

– Сідай же, – каже дід, – спочинеш трохи, пополуднуємо. Виймай, що там у тебе в торбі.

– Е, дідусю, нема тут нічого, хіба що такий черствий хліб, що ви й не вкусите.

– Нічого, виймай!

От дурень виймає, аж з того чорного хліба такі стали паляниці білі, що він ізроду й не їв таких; сказано, «як у панів».

От вони розіслали свитки на траві, посідали, давай полуднувати. Пополуднували гарненько, подякував дід дурневі за хліб та й каже:

– Ну, слухай, сину: йди ж тепер ти в ліс, та підійди до дерева, та перехрестися тричі й удар сокирою в дерево, а сам мерщій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить; тоді, – каже, – тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети куди тобі треба, але по дорозі бери кого б там не стрів.

Дід пішов своєю дорогою, а дурень пішов у ліс. От підійшов до дерева, цюкнув сокирою, упав ниць та й заснув. Спав-спав... Коли це за який там час чує – хтось його будить:

– Уставай, уже твоє щастя поспіло, вставай!

Дурень прокинувся, коли гляне – аж стоїть корабель: сам золотий, щогли срібні, а вітрила шовкові так і понадимались – тільки летіти! От він, недовго думавши, сів на той корабель, а корабель знявся й полетів нижче неба, вище землі – й оком не зглянеш! Летів-летів дурень на тому кораблі, коли дивиться: припав чоловік на шляху до землі вухом. Він і гукнув:

– Здорові, дядьку! Що ви робите?

– Здоров, небоже! Слухаю, – каже, – чи вже позбирались до царя на обід люди.

– А хіба ви також туди йдете? Сідайте зі мною, я вас підвезу.

Той сів. Полетіли. Летіли-летіли, коли дивляться: іде чоловік шляхом – одна нога за вухо прив'язана, а він тільки на одній скаче.

– Здорові, дядьку! Чого ви на одній нозі скачете?

– Здоров, небоже! Коли б я відв'язав другу, то увесь би світ переступив. А я, – каже, – так не хочу...

– Куди ж ви йдете?

– До царя на обід.

– Сідайте з нами.

Той сів, знов полетіли. Летіли-летіли, коли дивляться: стоїть на дорозі стрілець і приціляється з лука, а ніде не видно ні птиці, нічого. Дурень крикнув:

– Здорові, дядьку! Куди ви цілитесь, що не видно ні птиці, нічого?

– То вам не видно, а мені видно!

– Де ви її бачите?

– Ет! – каже. – Там, за сто миль, сидить на сухій грушці!

– Сідайте з нами!

Він і сів. Полетіли. Летіли-летіли, коли дивляться: іде чоловік і несе за спиною повен мішок хліба.

– Здорові, дядьку! Куди ви йдете?

– Здоров! Іду, – каже, – добувати на обід хліба.

– Та в вас і так повен мішок!

– Що тут цього хліба? Мені й на один раз поснідати не стане.

– Сідайте з нами!

▲ Валерій Горбачов. Ілюстрація до казки «Летючий корабель»

Сів і той. Полетіли. Летіли-летіли, коли дивляться, ходить чоловік коло озера, мов чогось шукає.

- Здорові, дядьку! Чого ж ви тут ходите?
- Здоров! Пити, – каже, – хочеться, та ніяк води не знайду.
- Та перед вами ж цілісіньке озеро, чому ви не п'єте?
- Ет, що тут цієї води! Мені й на один ковток не стане.
- Так сідайте з нами!

Він також сів, полетіли. Летіли-летіли, коли глянуть, аж іде чоловік у село й несе сніп соломи.

- Здорові, дядьку! Куди це несете соломку?
- У село, – каже.
- Ото! Хіба в селі нема соломи?
- Є, – говорить, – та не така! Моя така, що яке б душе літо не було, а тільки розкидай цю соломку, то зараз де не візьметься мороз і сніг.
- Сідай з нами!

Той сів, і полетіли вони далі. Летіли-летіли, коли дивляться: іде чоловік у ліс і несе в'язку дров за плечима.

- Здоров, дядьку! Куди ви дрова несете?
- Здоров! У ліс.
- Ото! Хіба в лісі нема дров?
- Чому нема? Є, та не такі. Там, – каже, – прості, а це такі, що, як тільки розкидати їх, так зараз же де не візьметься військо перед тобою!
- Сідайте з нами!

І той згодився, сів, та й полетіли. Чи довго вони летіли, чи ні, а прилітають до царя на обід. А там серед двору столи понаставлено й понакривано. А людей, – сказано, – пів царства зійшлося. Дурень прилетів із товариством на тім кораблі, спустився в царя перед вікнами, повиходили вони з корабля і пішли обідати.

Цар вийшов із палацу, узяв та й пішов сам поміж люди.

- Хто, – питає, – тут на цім кораблі прилетів?
- Я! – каже дурень.

▲ Валерій Горбачов. Ілюстрації до казки «Летючий корабель»

Цар як подивився, що в нього свиточка – латка на латці, штанці – коліна повилазили, то аж за голову взявся: «Щоб я свою дитину та за такого жебрака видав!» І нумо йому загадки загадувати.

– Піди, – каже на лакея, – скажи йому, що хоч він і на кораблі прилетів, а як не добуде води живущої й цілющої, поки люди пообідають, то не тільки царівни не віддам, а оце меч – йому голова з плеч!

А Слухало, той самий, що припав до землі вухом, підслухав, що цар казав, то й розказав дурневі. Дурень сидить на лаві (такі лави кругом столів пороблено) та й журиться: не їсть, не п'є. Скороход побачив:

– Чому ти, – питає, – не їси?

– Загадав мені цар, щоб я, поки люди пообідають, добув води живущої й цілющої... Як я її добуду?

– Не журись! Я тобі дістану!

Приходить лакей, дає йому царський наказ; а він уже давно знає, як і що.

– Скажи цареві, – каже, – що принесу!

А Скороход відв'язав ногу від вуха та як махнув – так в одну мить і набрав води живущої й цілющої. Набрал, утомивсь. «Ще, – думає, – поки обід, вернуся, а тепер сяду під млином, відпочину трохи». Сів та й заснув. Люди вже обід кінчають, а його нема. Дурень сидить ні живий ні мертвий. «Пропав!» – думає. Слухало взяв, приставив до землі вухо – давай слухати.

– Не журись! – каже. – Під млином спить, вражий син!

– Що ж ми будемо тепер робити? – каже дурень. – Як нам його збудити?

А Стрілець каже:

– Не бійся: я збуджу!

От як нап'яв лук, як стрельне – як торохне стріла в млин, аж тріски полетіли... Скороход прокинувся – мерщій туди! Люди обід тільки що кінчають, а він приносить ту воду. Цар – що робити? Ну загадувати другу загадку: як з'їсть із своїм товариством за одним разом шість пар волів смажених і сорок печей хліба, тоді, каже, віддам мою дитину за нього, а не з'їсть, то от мій меч – а йому голова з плеч!

Слухало й підслухав та й розказав дурневі.

– Що ж мені тепер робити? Я й одного хліба не з'їм! – каже дурень.

А Об'їдайло й каже:

– Не плач, я за вас усіх поїм, і ще буде й мало.

От насмажили дванадцять биків, напекли сорок печей хліба. Об'їдайло як зачав їсти – усе дочиста поїв, ще й просить:

▲ Валерій Горбачов. Ілюстрація до казки «Летючий корабель»

– Ех, – каже, – мало! Хоч би ще трошки дали!..

Цар знову загадав загадку, щоб сорок кухлів по сорок літрів води випив за одним духом і сорок кухлів по сорок літрів вина, а не вип'є – «мій меч – його голова з плеч!» Слухало підслухав – розказав.

– Не плач! – каже Обпивайло. – Я сам вип'ю, ще й мало буде.

От викотили їм по сорок сорокових кухлів води й вина. Обпивайло як узявся пити, усі до каплі видудлив ще й підсміюється.

– Ех, – каже, – мало! Хоч би ще трохи – ще б випив.

Цар бачить, що нічого з ним не вдіє, та думає: «Треба його, вражого сина, зо світу звести, а то він мою дитину занапастить!» От і посилає до дурня лакея:

– Піди скажи, що казав цар, щоб перед вінцем у бані попарився.

А іншому лакеєві загадує, щоб баню чавунну напалили: «Там він сякий-такий і засмажиться!» Грубник натопив баню – так і пашить: самого чорта, мовляв, можна спекти на попілець! Сказали дурневі, він іде в баню, а за ним слідком іде Морозко з соломною. Тільки що ввійшли в баню, аж там такий жар, що дихати нічим! Морозко порозкидав свою солому – й відразу так стало холодно, що дурень насилу обмився, та швидко на піч, та там і заснув, бо намерзся-таки добре! Уранці відчиняють баню, думають – тільки з нього попілець zostався, а дурень лежить на печі; вони його й збудили.

– Оце, – каже, – як міцно спав! – Та й пішов із бані.

Доповіли цареві, що так, мовляв, і так: на печі спав, і в бані так холодно, наче цілу зиму не топлено. Цар засмутився дуже: що його робити? Думає-думає, думає-думає...

– Ну, – каже, – як дістане мені на ранок полк найкращого війська, то вже дам свою дочку за нього, а не дістане, то от «мій меч – йому голова з плеч!»

А сам думає: «Де таки простому мужикові полк війська добути? Я цар, та й то!..» От і дав наказ. Слухало й підслухав, і розказав дурневі. Дурень знову сидить та й плаче:

– Що мені тепер робити на світі? Де я того війська добуду?

– Не плач! – каже той, що ніс дрова. – Я тебе виручу.

Приходить до дурня царський слуга:

– Як поставиш завтра на ранок цілий полк війська, тоді твоя царівна!

– Добре! – каже дурень. – Тільки, – каже, – скажи цареві, як не віддасть ще й тепер, то я його війною повоюю й силою собі царівну візьму.

Уночі повів товариш дурня в поле й поніс з собою в'язку дров. Як почав ті дрова розкидати, як почав розкидати, то що кине – то й чоловік, що кине – то й чоловік! І такого війська набралось, Господи! На ранок прокидається цар – аж чує: грають. Він питає, що там діється.

– То, – кажуть, – своє військо муштрує той чоловік, що на золотім кораблі прилетів.

Цар звелів його покликати до себе. А дурень такий став, що його й не пізнаєш: одежа на ньому так і сяє: шапочка золота, а сам такий гарний,

що Боже! Веде він своє військо, сам на воронім коні попереду, за ним старшина... Військо в лаву стало – як перемите! Він пішов у палац; цар його обіймає, цілує.

– Сідай, мій зятю любий!

Вийшла й царівна; як побачила – аж засміялася, який у неї гарний чоловік буде! От їх швидко й повінчали, такий бенкет справили, що аж до неба дим закурився.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Чому цар на початку казки не хотів віддати царівну за дурня?
2. Які чарівні предмети є в казці «Летючий корабель»?

АНАЛІЗУЄМО

3. Як ставилися дід і баба до нерозумного й розумних синів? З чого це видно? Як баба спорядила в дорогу старших синів, а як – найменшого? Чи її вчинки були справедливими?
4. Чому, на вашу думку, дід і баба наказали дурню, щоб нікому не признавався, що він їхній син? Як така поведінка їх характеризує?
5. Виразно прочитайте розмову дурника з дідусем. Про що ви з неї дізналися?
6. Чому дідусь вирішив допомогти хлопцеві побудувати летючий корабель? Яка мораль цього вчинку?
7. Знайдіть і прочитайте опис корабля. Які образні слова вжито?
8. Назвіть прізвиська побратимів, яких хлопець узяв на свій корабель. Поясніть імена цих персонажів. Що кожен із побратимів умів робити?
9. Як побратими допомогли хлопцеві пройти всі випробування?
10. Які вчинки царя свідчать, що він нечесна людина?
11. Чому казку «Летючий корабель» називаємо чарівною? Що в ній є фантастичного?
12. Накресліть у зошиті таблицю та заповніть її.

ДУРЕНЬ	
негативні риси	позитивні риси
нічим не цікавиться	товариський
.....
.....

13. Що спільного ви помітили в образах непутячого сина (казка «Ох») й дурня (казка «Летючий корабель»)? Якими ці персонажі постають на початку казок і як змінюються наприкінці творів?

МІРКУЄМО

14. Хто, на вашу думку, у казці «Летючий корабель» є втіленням добра, а хто – зла?
15. Чи згодні ви, що з друзями можна здолати багато перепон? Доведіть, що саме дружба й товариська підтримка допомогли головному героєві казки «Летючий корабель» знайти щастя.

Для додаткового читання. Українські народні казки: «Лінива дівчина», «Про гору, що верхом сягала неба», «Яйце-райце», «Про бідного парубка та царівну», «Красний Іванко й заляте місто», «Золотий черевичок», «Три бажання».

Окремі з цих казок ви можете прочитати, скориставшись QR-кодом.

ЛІТЕРАТУРНІ КАЗКИ

Крім народних казок, є і **літературні**, які створили письменники чи письменниці. Вам, звичайно, відомі шедеври «Снігова королева», «Дюймовочка», «Попелюшка», «Білосніжка», «Кіт у чоботях». Вони мають своїх авторів: Ганса Крістіана Андерсена, братів Грімм, Шарля Перро. Визнаними майстрами казок є українські письменники і письменниці Іван Франко, Леся Українка, Василь Симоненко, Оксана Іваненко, Всеволод Нестайко та ін.

Найдавніші казки – народні, їх переказували з уст в уста, їхні автори й авторки нам не відомі. У **літературній казці обов'язково є автор / авторка**. Поява її стала можливою після винайдення письма та книгодрукування. Авторі літературних казок можуть запозичувати фантастичні сюжети й героїв із народних казок або ж вигадувати власні.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Літературна казка – це створений автором / авторкою художній твір, в основі якого лежить вигадана історія, що об'єднує елементи дійсності та фантастики. Літературна казка може бути як прозовою, так і віршованою.

Народні й літературні казки мають спільні жанрові ознаки: незвичайні, фантастичні події; казкові герої; алегоричні образи; чарівні предмети; перемога добра над злом; щасливе завершення. Але літературна казка не обов'язково має казкові зачин і кінцівку.

Літературні казки існують тільки у писемній формі, їх тексти не можна змінити чи переробити, тому вони, на відміну від народних казок, не мають різних варіантів.

Обман буває різний, люди обманюють із різних причин. Кажуть, що головна причина нечесності людей полягає в тому, що так вони хочуть щось отримати задарма чи без особливих заслуг досягти якогось статусу, влади, впливати на інших.

- ◆ Чи завжди треба говорити правду?
- ◆ Які негативні наслідки може мати обман для тих, хто обманює? А для інших людей?
- ◆ Чому лестощі – це теж обман?

У казці «Фарбований Лис» Іван Франко показує, як завдяки обману Лис досягнув високого становища і як трагічно це обірвалося. Цей твір вам сподобається!

Іван ФРАНКО (1856–1916)

Іван Якович Франко народився в с. Нагуєвичі на Львівщині. Він був поетом, прозаїком, драматургом, літературознавцем, ученим, перекладачем, політичним діячем, критиком. Але, крім цього, він знаходив час, щоб писати дивовижні казки для дітей.

Іван Якович мав одну доньку і трьох синів. Коли вони були ще зовсім маленькі, він щовечора розповідав їм на ходу складені казки, які згодом записав на папері й видав окремою книжкою. Діти дуже любили цікаві розповіді, вони сиділи в батька на колінах і з відкритими від здивування ротами ловили кожне слово.

Збірка казок Івана Франка «Коли ще звірі говорили» донині дуже популярна. До неї увійшло 50 казок, серед яких і «Фарбований Лис». Ці твори змушують дітей сміятися і думати, розбуджують цікавість і любов до природи.

Тож помандруймо разом з Іваном Франком до лісового царства, де жив хитрий Лис Микита.

ФАРБОВАНИЙ ЛИС

Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий. Кілька разів гонили його стрільці, травили його псами, заставляли на нього заліза¹ або підкидали йому затруєного м'яса – нічим не могли йому доїхати кінця. Лис Микита кпив² собі з них, оминав усякі небезпеки, ще й інших своїх товаришів остерігав. А вже як вибрався на лови – чи то до курника, чи до комори, то не було смілішого, вигадливішого та спритнішого злодія над нього. Дійшло до того, що він не раз у білий день вибирався на полювання і ніколи не вертав з порожніми руками.

Се незвичайне щастя та його хитрість зробили його страшенно гордим. Йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього.

– Що ви собі думаєте! – величався він перед своїми товаришами. – Досі я ходив по селах, а завтра в білий день піду до міста і просто з торговиці³ Курку вкраду.

– Ет, іди, не говори дурниць! – уговкували⁴ його товариші.

– Що, дурниць! Ану, побачите! – решетився⁵ Лис.

¹ Залізо – тут: пастка.

² Кпиви – глузувати.

³ Торговиця – великий базар.

⁴ Уговкувати – вмовляти.

⁵ Решетився – сердитися, гарячкувати.

– Побачимо або й не побачимо. Там пси купами по вулицях ходять, то вже хіба б ти перекинувся в Блоху, щоб тебе не побачили і не роздерли.

– От же побачите, і в Блоху не перекинуся, і не роздеруть мене! – товк своє Лис і поклав собі¹ міцно зараз завтра, у сам торговий день, побігти до міста й з торговиці вхопити Курку.

Але сим разом бідний Микита таки перечислився². Поміж коноплі та кукурудзи він заліз безпечно аж до передмістя; огородами, перескакуючи плоти та ховаючися між яриною, дістався аж до середмістя. Але тут біда! Треба було хоч на коротку хвилю вискочити на вулицю, збігати на торговицю і вернути назад. А на вулиці і на торговиці крик, шум, гармидер, вози скриплять, колеса туркочуть, коні гримлять копитами, свині квичуть, селяни гопкають – одним словом, клекіт такий, якого наш Микита і в сні не бачив, і в гарячці не чував.

Але що діяти! Наважився, то треба кінчити те, що зачав. Посидівши пару годин у бур'яні коло плоту, що притикав до вулиці, він освоївся трохи з тим гамором. Позбувшись першого страху, а надто роздивившись потроху, куди і як найліпше бігти, щоб осягнути свою ціль, Лис Микита набрав відваги, розбігся і одним духом скочив через пліт на вулицю. Вулицею йшло і їхало людей багато, стояла курява. Лиса мало хто й запримітив, і нікому до нього не було діла. «От Пес так Пес», – думали собі люди. А Микита тому й рад. Знітився, скулився та ровом як не чкурне просто на торговицю, де довгим рядом сиділи жінки, держачи на решетах, у кошах і кобелях³ на продаж яйця, масло, свіжі гриби, полотно, сім'я, курей, качок і інші такі гарні речі.

Але не встиг він добігти до торговиці, коли йому настрічу біжить Пес, з іншого боку надбігає другий, там видить третього. Псів уже наш Микита не обдурить. Зараз занюхали, хто він, загарчали та й як не кинуться до нього! Господи, яке страхіття! Наш Микита скрутився, мов муха в окропі: що тут робити? куди дітися? Недовго думаючи, він шмигнув у найближчі отворені сіни, а з сіней на подвір'я. Скулився тут і роздивляється, куди б то сховатися, а сам надслухує, чи не біжать пси. Ого! Чути їх! Уже близько! Бачить Лис, що на

¹ Покласти собі – задумати.

² Перечислитися – перемудрити.

▲ Олег Кіналь. Ілюстрація до книжки «Фарбований Лис»

³ Кобеля – тут: кошик, зроблений із лози.

⁴ Сім'я – тут: насіння.

подвір'ї в куті стоїть якась діжка. От він, недовго думаючи, скік у діжку та й сховався.

Щастя мав, бо ледве він щез у діжі, коли надбігли пси цілою купою, дзявкаючи, гарчачи, нюхаючи.

– Тут він був! Тут він був! Шукайте його! – кричали передні.

Ціла юрба кинулася по тісненькім подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають – Лиса ані сліду нема. Кілька разів підходили й до діжі, але негарний запах, який ішов від неї, відгонював їх. Вкінці, не знайшовши нічого, вони побігли далі. Лис Микита був урятований.

Урятований, але як!

У діжі, що так несподівано стала йому в пригоді, було більше як до половини синьої, густо на олії розведеної фарби. Бачите, в тім домі жив маляр, що малював покої, паркани та садові лавки.

Власне завтра мав малювати якийсь великий шмат паркану й відразу розробив собі цілу діжку фарби та й поставив її в куті на подвір'ї, щоб мав на завтра готову. Вскочивши в сей розчин, Лис Микита в першій хвили занурився в нього з головою і мало не задушився. Але потім, діставши задніми ногами дна бочки, став собі так, що все його тіло було затоплене в фарбі, а тільки морда, також синьо помальована, трошечки вистирчала з неї. Отак він вичекав, поки минула страшна небезпека. Серце у бідолахи билосся сильно, голод крутив кишки, запах олії майже душив його, але що було діяти! Слава богу, що живий! Та й то ще хто знає, що буде. Ану ж надійде господар бочки і застане його тут?

Але й на се не було ради. Майже вмираючи зо страху, бідний Лис Микита мусив сидіти в фарбі тихо аж до вечора, знаючи добре, що якби тепер, у такому строї¹, появився на вулиці, то вже не пси, але люди кинуться за ним і не пустять його живого. Аж коли смерклося, Лис Микита прожогом вискочив із своєї незвичайної купелі², перебіг вулицю і, не спостережений ніким, ускочив до садка, а відси бур'янами, через плоти, через капусти та кукурудзи чкурнув до лісу. Довго ще тяглися за ним сині сліди, поки фарба не обтерлася трохи або не висохла. Вже добре стемнілося, коли Микита добіг до лісу, і то не в тім боці, де була його хата, а геть у протилежнім. Був голодний, змучений, ледве живий. Додому треба було ще бігти зо дві милі, але на се у нього не ставало вже сили. Тож, підкріпившись трохи кількома яйцями, що знайшов у гнізді Перепелиці, він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився у ньому з головою і заснув справді, як по купелі.

Чи пізно, чи рано встав він на другий день, сього вже в книгах не записано, – досить, що, вставши з твердого сну, позіхнувши смачно і сплюнувши тричі в той бік, де вчора була йому така немила пригода, він обережненько, лисячим звичаєм, виліз із нори. Глип-глип! Нюх-нюх! Усюди тихо, спокійно, чисто. Заграло серце³ в лисячих грудях. «Саме добра пора на

¹ Стрій – убрання, одяг.

² Купіль – ванна, також купання.

³ Заграло серце – відчув радість.

полювання!» – подумав. Але в тій хвилі зирнув на себе – господи! Аж скрикнув неборачисько. А се що таке? З переляку він кинувся тікати, але ба, сам від себе не втечеш! Зупинився і знов придивляється: та невже се я сам? Невже се моя шерсть, мій хвіст, мої ноги? Ні, не пізнає, не пізнає, та й годі! Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій, з препоганим запахом, покритий не то лускою, не то якимись колючими гудзами, не то їжакови-ми колючками, а хвіст у нього – не хвіст, а щось таке величезне і важке, мов довбня¹ або здоровий ступернак², і також колюче.

¹ Довбня – велика палиця.

² Ступернак – товкач.

Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпатися – не йде. Пробує обкачатися в траві – не йде! Пробує дряпати з себе ту луску пазурами – болить, але не пускає! Пробує лизати – не йде! Надбіг до калюжі, скочив у воду, щоб обмитися з фарби, – де тобі! Фарба олійна, через ніч у теплі засохла добре, не пускає. Роби що хочеш, небоже Микито!

У тій хвилі де не взявся Вовчик-братик. Він ще вчора був добрий знайомий нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, усього в колючках та гудзах і з таким здоровенним, мов із міді вилитим, хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, як не пішов утікати – ледве хлипає! Подибав у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя – усі його питають, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепоче:

- Он там! Он там! Ой, та й страшне ж! Ой! Та й люте ж!
- Та що, що таке? – допитують його свояки.
- Не знаю! Не знаю! Ой, та й страшенне ж!

Що за диво! Зібралось довкола чимало звіра, заспокоюють його, дали води напитися. Мавпа Фрузя вистригла йому три жмільки волосся з-між очей і пустила на вітер, щоб так і його переполох розвіявся, але де тобі, усе дарма. Бачачи, що з Вовком непорадна³ година, звірі присудили йти їм усім у той бік, де показував Вовк, і подивитися, що там таке страшне. Підійшли до того місця, де все ще крутився Лис Микита, зиркнули собі ж та й кинулися врозтіч. Де ж пак! Такого звіра ні видано ні чувано, відколи світ світом і ліс лісом. А хто там знає, яка в нього сила, які в нього зуби, які кігті і яка його воля?

³ Непорадна – лиха.

Хоч і як тяжко турбувався Лис Микита своєю новою подобою, а все-таки він добре бачив, яке враження зробила та його подоба зразу на Вовка, а отсе тепер і на інших звірів.

«Гей, – подумав собі хитрий Лис, – та се не кепсько, що вони мене так бояться! Так можна добре виграти. Стійте лишень, я вам покажу себе!»

І, піднявши вгору хвіст, надувшись гордо, він пішов у глиб лісу, де знав, що є місце сходи́н для всеї лісової людності. Тим часом гомін про нового нечуваного й страшного звіра розійшовся геть по лісі. Усі звірі, що жили в

тім лісі, хотіли хоч здалека придивитися новому гостеві, але ніхто не смів приступити ближче. А Лис Микита мов і не бачить сього, іде собі поважно, мов у глибокій задумі, а прийшовши насеред звірячого майдану, сів на тім пеньку, де звичайно любив сідати Ведмідь. Сів і жде. Не минуло й пів години, як довкола майдану нагромадилося звірів і птахів видимо-невидимо. Усі цікаві знати, що се за поява, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити до неї. Стоять здалека, тремтять і тільки чекають хвилі, щоб дати драпака.

Тоді Лис перший заговорив до них ласкаво:

– Любі мої! Не бійтеся мене! Приступіть ближче, я маю вам щось дуже важне сказати.

Але звірі не підходили, і тільки Ведмідь, ледве-ледве переводячи дух, запитав:

– А ти ж хто такий?

– Приступіть ближче, я вам усе розповім, – лагідно й солодко говорив Лис. Звірі трохи наблизилися до нього, але зовсім близько не важилися.

– Слухайте, любі мої, – говорив Лис Микита, – і тіштеся! Сьогодні рано святий Миколай виліпив мене з небесної глини – придивіться, яка вона блакитна! І, ожививши мене своїм духом, мовив:

«Звіре Остромисле! У звірячій царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний свого життя і свого добра. Іди на землю і будь звірячим царем, заводь лад, суди по правді й не допускай нікому кривдити моїх звірів!»

Почувши се, звірі аж у долоні сплеснули.

– Ой господи! Так се ти маєш бути наш добродій, наш цар?

– Так, дітоньки, – поважно мовив Лис Микита.

Нечувана радість запанувала в звірячій царстві.

Зараз кинулися робити порядки. Орли та яструби наловили курей, вовки та ведмеді нарізали овець, телят і нанесли цілу купу перед нового царя. Сей узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних.

Знову радість, знов оклики зачудування і подяки. От цар! От добродій! От премудрий Соломон! Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у Бога за дверми!

Пішли дні за днями. Лис Микита був добрим царем, справедливим і м'якосердним, тим більше, що тепер не потребував сам ходити на лови, засідати, мордувати. Усе готове, зарізане, навіть обскубане й обпатране, приносили йому служні міністри. Та й справедливість його була така, як звичайно у звірів: хто був дужчий, той ліпший, а хто слабший, той ніколи не виграв справи.

Жили собі звірі під новим царем зовсім так, як і без нього: хто що зловив або знайшов, той їв, а хто не зловив, той був голоден. Кого вбили стрільці, той мусив загинути, а хто втік, той Богу дякував, що жив. А проте

всі були дуже раді, що мають такого мудрого, могутнього й ласкавого царя, а надто так неподібного до всіх інших звірів.

І Лис Микита, зробившись царем, жив собі, як у Бога за дверми. Тільки одного боявся, щоб фарба не злізла з його шерсті, щоби звірі не пізнали, хто він є по правді. Для того він ніколи не виходив у дощ, не йшов у гущавину, не чухався і спав тільки на м'якій перині. І взагалі він пильнував, щоб нічим не зрадити перед своїми міністрами, що він є Лис, а не жоден звір Остромисл.

Так минув рік. Надходили роковини того дня, коли він настав на царство. Звірі надумали святкувати врочисто той день і справити при тій нагоді великий концерт. Зібрався хор з лисів, вовків, ведмедів, уложено чудову кантату, і вечором по великих процесіях, обідах і промовах на честь царя хор виступив і почав співати. Чудо! Ведмеді ревли басом, аж дуби тряслися. Вовки витягали соло, аж око в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзявкотили тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце було переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як не задзявкає й собі по-лисячому!

▲ Олег Кіналь. Ілюстрація до книжки «Фарбований Лис»

Господи! Що стало? Всі співаки відразу затихли. Всім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та се Лис! Простісінький фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фарбою фарбований! Тьфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, брехуне! Ах ти, брехуне!

І, не тямлячи вже ані про його добродійства, ані про його величну мудрість, а люті тільки за те, що так довго давали йому дурити себе, усі кинулися на нещасного Лиса Микиту і розірвали його на шматочки. І від того часу пішла приповідка: коли чоловік повірить фальшивому приятелю й дасть йому добре одуритися; коли який драбуга¹ отуманить нас, обдере, оббреше й ми робимося хоть дрібку мудрішими по шкоді, то говоримо: «Е, я то давно знав! Я на нім пізнався, як на фарбованім Лисі».

¹ Драбуга – ледар.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Першим побачив нечуваного синього звіра

А Ведмідь	В Кабан
Б Олень	Г Вовк

2. Вислів *як у Бога за дверима* означає
А сумно **В** безтурботно
Б яскраво **Г** пригнічено
3. Чим необдумано похвалився Лис Микита перед товаришами?

АНАЛІЗУЄМО

4. Чому казку «Фарбований Лис» називаємо літературною?
5. Запишіть у правильній послідовності подані пункти плану до казки «Фарбований Лис». Обміняйтеся зошитами, перевірте правильність виконання завдання.
 Страшний синій звір.
 Вихваляння Лиса Микити.
 «Справедливе» царювання Лиса.
 Лис на торговиці.
 Помста одурених звірів.
 Микита в діжці з фарбою.
 Неприємна зустріч із собаками.
6. Хто такий Лис Микита? Прочитайте, як про нього сказано на початку казки.
7. Розкажіть про невдале полювання Лиса. Чому йому не пощастило?
8. У яку комічну ситуацію потрапляє Лис? Чому? Як він з неї викрутився?
9. Як Лису Микиті вдалося стати царем звірів? Чи міг би він ним стати, якби не застосував хитрощі й обман?
10. Проаналізуйте промову Лиса перед звірами. Які нові риси Лиса розкрито в цьому епізоді? Що він обіцяв звірам?
11. Чому звірі спочатку так зраділи, що Лис стане їхнім царем? Чи змінилося їхнє ставлення до Лиса потім?
12. Гарним чи поганим царем був Лис Микита? Поясніть свою відповідь. Яким, на вашу думку, повинен бути справжній цар звірів?
13. На кого в кінці казки більше були сердиті звірі: на Лиса Микиту, на Вовка чи на самих себе? Як про це сказано в тексті казки?
14. Автор, коли розповідає про пригоди Лиса Микити, двічі називає його бідним. Чи справді оповідач співчуває героєві? Як автор ставиться до Микити?
15. Головним персонажем твору є Лис Микита. Але кого насправді змалював Іван Франко в цьому образі: людину чи тварину? Відповідь поясніть.
16. Розгляньте малюнок-схему «Образ Лиса Микити». Які помилки ви тут помітили? Випишіть лише ті слова, якими дійсно можна схарактеризувати цього персонажа.

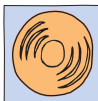
МІРКУЄМО

17. Кого й за що висміяв Іван Франко в казці? Чи доводилося вам спілкуватися з людьми, які люблять вихвалитися?
18. Головний герой казки досяг тимчасового успіху. Він цілий рік жив, як у Бога за дверима. Чи міг цей успіх бути вічним?
19. Кого з персонажів казки можна схарактеризувати тим чи тим поданим нижче прислів'ям? Поясніть свою відповідь.

Брехач лише раз їсть калач.
У страху очі великі.
Брехнею світ обійдеш, а назад не вернешся.
Довіряй, але перевіряй.
Слова ласкаві, а думки лукаві.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

20. Підготуйтеся до переказування фрагмента казки від слів «Але сим разом бідний Микита таки перечислився...» до слів «скік у діжку та й сховався» від імені Лиса Микити. Передайте голосом, інтонацією, мімікою хвилювання і почуття Микити, коли він потрапив до міста та коли на його слід натрапили собаки.

Для додаткового читання.

Іван Франко. «Осел і Лев», «Королик і Ведмідь».

Михайло Коцюбинський. «Хо».

Зірка Мензатюк. «Київські казки», збірка казок «Тисяча парасольок».

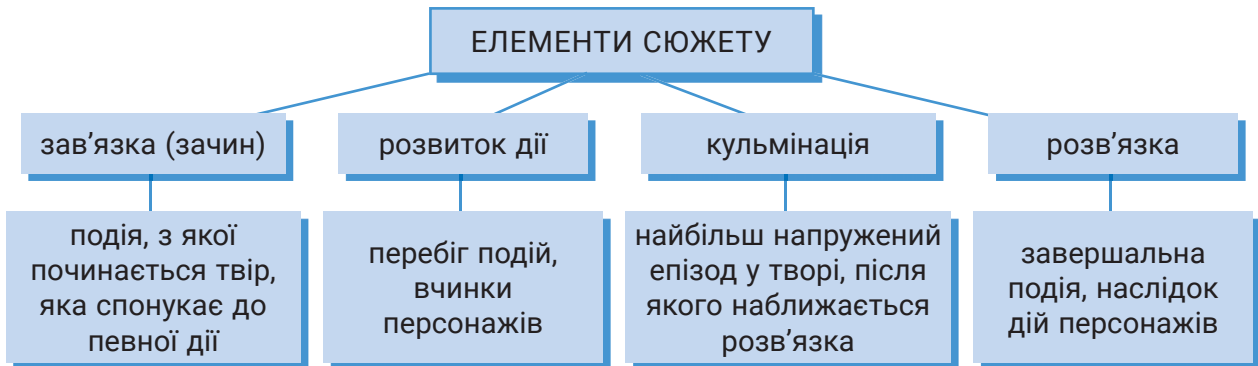
Сашко Лірник. Цикл казок «Моя Україна».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ЕЛЕМЕНТИ СЮЖЕТУ КАЗКИ

Кожна казка має свій сюжет. Сюжет – це певна послідовність пов'язаних між собою подій.

Перша подія, зображена у творі, здебільшого спонукає головного персонажа щось починати роботи, якимось діяти. У наступних кількох подіях ідеться про добрі або погані вчинки персонажів, подолання чи створення перешкод, випробування тощо. Одна із цих подій є найбільш напруженою: несподівана пастка, безвихідне становище, бій з ворогами. Остання подія – це перемога добра над злом, це остаточне розв'язання якоїсь проблеми.

АНАЛІЗУЄМО

1. Яка подія в казці Івана Франка «Лис Микита» стала поштовхом до того, що головний персонаж пішов на площу, щоб украсти серед білого дня курку?
2. Який епізод у казці «Лис Микита» є найбільш напруженим, після якого всім стає зрозуміло, ким насправді є страшний синій звір?
3. Яка подія казки «Лис Микита» є завершальною і є наслідком того, як нечесно діяв Лис Микита?
4. Визначте елементи сюжету казки Івана Франка «Лис Микита». Скористайтесь наведеними схемами.
5. Розгляньте картину Марії Примаченко «Гороховий звір» (1971). Як ви думаєте, художниця зобразила реальну чи вигадану тварину? Поясніть свою думку.

► Марія Примаченко. Гороховий звір (1971)

ОБРАЗИ ФАНТАСТИЧНИХ ІСТОТ У КАЗКАХ

Народні й літературні казки привертають нашу увагу **фантастичними істотами**: лісовим царем Охом, злою Бабою-Ягою, триголовим Змієм тощо. Різних фантастичних (неіснуючих) істот можна також побачити в мультфільмах, фільмах та на картинах.

Фантастичні істоти – це створені уявою людини персонажі казок, міфів, переказів. Таких істот немає в реальному житті. Автор / авторка може зображувати їх або в людській подобі, або в подобі неіснуючого звіра. Фантастичні персонажі казок здебільшого живуть подалі від людей, у лісах, степах, озерах, болотах, непрохідних хащах. Деякі з них допомагають людям, наприклад багатирям, бідним парубкам, царівнам, а інші – шкодять.

Здебільшого персонажі казок, як і люди в реальному житті, бояться фантастичних істот. Наприклад, у казці «Лис Микита» лісові звірі спочатку злякалися невідомого синього звіра, бо думали, що це якась фантастична істота. Але насправді це був звичайнісінький Лис, хитрий і самолюбивий.

В українських народних та літературних казках діють різні фантастичні персонажі, узяті з міфології: Русалка, Водяник, Мавка, Домовик тощо.

Василь КОРОЛІВ-СТАРИЙ (1879–1941)

Народився Василь Королів-Старий у с. Ладан на Полтавщині (тепер Чернігівська обл.). Старий – це не вік автора, а дібране прізвище (псевдонім), яким митець підписував свої твори. У дитинстві він мріяв стати художником, письменником і лікарем. Ці його мрії здійснилися. Щоправда, лікував Василь Костянтинович тварин – був ветеринаром, навіть написав кілька наукових праць.

Довго жив за кордоном, був видавцем книжок. Малював ікони й розписував церкви, адже в Києві під керівництвом видатного українського художника Івана Іжакевича закінчив малярську школу.

У 1923 році Василь Королів-Старий видав збірку фантастичних казок «Нечиста сила». Головними персонажами цих казок є фантастичні істоти, в існування яких століттями вірили українці: Мавки, Русалки, Лісовики, Водяники, Хухи, Перелесники, Домовики. У народних казках, оповіданнях цих істот здебільшого наділено негативними рисами. Але Василь Королів-Старий вирішив переосмислити ці образи. Він показує їх добрими, такими, що допомагають людям і звірам у скрутний час.

Відчуймо дух лісу та фантастичних істот у казках письменника.

МАВКА-ВЕРБИНКА

(Скорочено)

У лісі знявся переляк...

Першим вісником прибіг сам не свій – аж мордочка йому побіліла – бувалий у бувальцях¹ чорновухий Заєць. Захекавшись, він перебіг цілим лісом і кого тільки спіткав по дорозі, перед кожним сідав на задні лапки, передніми витирав вуса, відкашлювався і пошепки говорив:

¹ Бувалий у бувальцях – який багато в житті бачив, пережив багато.

– Біда, братця! Біда-а!.. Бачив я, своїми очима бачив на узліссі мисливців, собак, загонщиків... Тисячі, ти-и-сячі йдуть сюди... Тікайте, братця, куди хто!..

Навіть, здивавши Лисицю, що саме вилізла з нори й, приплющивши око на сонце, потягувалася зі сну, перед нею спинився на мить і гукнув:

– Мисливці на узліссі!.. Тисячі!..

Усі мешканці лісу заворушилися...

Хто тікав у поле, хто ховався в нору, хто шукав схови в дуплах або ж біг до очерету, що густо поріс понад болотом.

А це, й справді, залунав постріл, загавкали ловецькі пси, заграли ріжки...

Мавка-Вербинка, що на день ховалась у великому дуплі старої верби над болотом, прокинулася і нашорошила вуха. Серце їй болісно стислося. Багато вже разів на своєму віку чула вона те собаче гавкання, страшні постріли... Чула й знала, що багатьом звірам та птицям вони віщують смерть. Знала й те, що ще більше буде таких нещасних, котрі довгий час конатимуть від ран, зарившись десь під кущами в листя. Будуть і такі, що вичуняють, але на все життя лишаться каліками.

З її чудових, такого кольору, як фіалки, очей полилися блискучі сльози. Вона миттю вискочила з верби й незримо побігла, наче полетіла понад землею, до сусіднього великого лісу, щоб кликати своїх подружок на поміч.

Ще не добігла вона й до кінця свого лісу, як зачулися вже нові постріли.

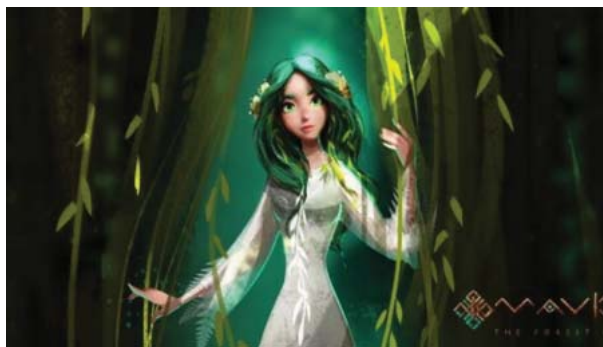
«Пізно! Буде пізно! – подумала Вербинка з відчаєм. – Може, уже там є підстрелені, що потребують негайної помочі? А поки я поверну з подругами, у тих бідолашних створінь відлетить життя!»

Тоді вона заспівала дзвінком, мов срібним голоском. Вона кликала Хух:

– Біжіть швидше, сестрички, до сусідніх лісів. Кличте Мавок: Ясенинку, Дубовинку, Вільхівку, Кленівку та Шипшиночку. Сьогодні у нас буде багато нещасних. Боюся, що сама не вправлюся...

Щойно вона проказала ті слова, маленькі зелені Хухи вже покотилися з лісу, мов перекотиполе, у різних напрямках. А Вербинка узліссям полинула назад, щоб бути позад мисливців, бо там вона сподівалася найшвидше знайти поранених та конаючих.

Вона пролетіла повз молодих і старих панів, одягнених у мисливські вбрання та зелені брилі. Пролітаючи навпростець, черкнулася об одного пса, що мало її не вкусив, бо почув, як запахло біля

▲ Кадр з українського 3D-мультфільму «Мавка. Лісова пісня» (2021) (Режисери: Олександра Рубан, Олег Маламуж; студія Animagrad, Film.ua)

нього її довге сине волосся. Далі пролинула над лісничковою хаткою, де вона досі часто бувала. Там жив добрий лісник, що ніколи не уражав звірів, поважав Лісовика, жалів і малих Хух, а її, Мавку, дуже любив. Навіть часом ставив для неї на пеньку в мисочці молочну кашку...

Тепер самого ж лісника угледіла Вербинка попереду мисливців з рушницею наготові та двома псами на ретязі¹.

Чула вона, як знову вибухнули постріли, як жалібно заскиглив підбитий Зайчик. Чула все нові й нові постріли й почала уважно шукати під кущами.

Під старим, спорохнявілим дубом її спіткав Лісовик. Він був сумний, роздратований. Його світлі блакитні очі палали, як сині вогники в печі, кулаки було затято так, що аж довгі кігті впивалися в руки.

– Доню! – тихо озвався він до неї. – Поклич собі допомоги. Буде багато лиха.

– Я вже покликкала, тату.

– Не гай же часу... Ой, нароблять сьогодні ті безбожники великого нещастя... Багато їх, багато... Я тим часом піду попередити Водяника та Русалок. Може, хтось забіжить до води помирати...

Він сперся на свою сукувату патерицю² й тихо посунув до болота. А Мавка-Вербинка вже угледіла пораненого Зайчика. Він закопався в мох, і тільки по тому, як нервово здригалося його тільце, можна було впізнати, що там є хтось живий. Вербинка обережно підважила мох. Наполоханий Зайчик побачив Вербинку й тихо застогнав:

– Убили мене, сестричко Вербинко!..

– Куди ж тебе поранено, Зайчику-Вуханчику? – спитала вона.

Зайчикові було перебито задню ніжку й прострелено бік. Вербинка швиденько знайшла чисту, суху порхавку³, притрусила йому рани, на ніжку намотала листу подорожника й обв'язала пліскуватою, мов бинда⁴, травиною. Потім спинила кількох пухнатих джмеликів, щоб вони дали хворому солодкого білого меду, а з великого листа ведмежого вуха набрала водиці й напоїла пораненого. Йому стало легше.

– Велике спасибі тобі, сестрице! Прикрий же тепер мене добренько мохом та листом, – попрохав Зайчик-Вуханчик.

Вербинка зробила все, що було треба, й слабий задрімав. Мавка ще наказала сойкакам нікуди відсіль далеко не відлітати, аж поки не скінчатся лови. Коли б же заблудив сюди якийсь пес, загадала пташкам крутитися в нього перед носом й відманити його з того місця, де лежав немічний Зайчик-Вуханчик...

Багато було праці Мавкам того дня в лісі. Було підбито чимало тихих Зайчиків, підстрелили ловці й хитру Лисичку, заскочили пси й цілу родину Куріпок: одних самі впіймали, інших мисливці повбивали, ще інших

¹ Ретязь – ланцюг.

² Патериця – палиця.

³ Порхавка – кулястий гриб, наповнений бурим пилом – спорами.

⁴ Бинда (діалектне) – стрічка.

тільки поранили. Коли вже Мавка перев'язала та подала першу допомогу кільком пораненим, натрапила вона на молоду дику Кізочку. Та стояла на трьох ніжках майже на чистій прогалині¹, так що її здалеку міг побачити кожний.

– Ховайся мерщій в хащу!.. Ти ж чуєш, що в лісі мисливці та собаки, – гукала їй ще здалеку Вербинка.

– Чую й знаю! – заплакала бідна Кізонька. – Але я вскочила в терновий кущ, і він пороздирав мені ніжки. Я не можу рушити далі – так мені болить і пече!

Мавка підбігла до козеняти, швиденько перев'язала йому ніжку й, підтримуючи збоку, повела його до кущів. В цей момент на поляну виткнувся лісник. Він побачив, як шкандибає Кізочка, й кинувся до неї. Вербинка знала, що лісник – добрий. Але ж тепер, коли довкола була стрілянина, коли вже люди повбивали стільки звірів, вона страшенно злякалася. Бо ж знала вона й те, що на полюванні й добрі люди стають жорстокими. Й вона заступила собою Кізоньку, й сама об'явилася перед лісником. Лісник остовпів, побачивши перед собою незвичайно красну дівчину, що з'явилася не знати звідки. Здивовано дивився він в її темні очі, що були, як фіалки; дивився на довге темно-синє волосся, що відблискувало, як гайвороняче крило, любувався з її довгих світло-зелених шат. А тим часом вона простягла до нього ніжні, білі, як лілеї, руки, й він почув її голос, неначе задзвонили навколо сині дзвіночки:

– Дядечку! Прошу вас, змилюйтесь над нею! Вона ж така молоденька, живе тільки чотири місяці! Вона ж нікому не робить шкоди!..

– Ти – Мавка? – спитав лісник, нарешті отямившись.

– Так, я – Мавка з цього лісу. Зовуть мене – Вербинка. Ви ж – добрий, я знаю. Це ж мені виносите ви молочної кашки на пеньок. А я оберігаю та пильную всіх звірят у вашому лісі. Пожалійте цю Кізочку; дуже вас прошу, дядечку!..

– Добре! – промовив схвилюваний лісник, у якого розм'якло серце. – Добре! Я візьму її до себе й схочу у своєму хліві. Там вона перебуде, поки одужають її ніжки, а потім я знову випущу її в ліс. Не бійся, у мене ніхто її не торкне.

Він ласкаво погладив перелякану Кізочку, взяв її на руки й поніс до своєї хатинки. Коли лісник оглянувся ще раз, Мавки вже не було видно. Тільки почув, як прозвенів її ніжний голосок.

– Спасибі вам, дядечку. Яка я рада, що ви такий добрий!..

¹ Прогалина – поляна, узлісся.

Лісник відніс козеня додому й сховав його в хліві. Але один багатий панич угледів Кізочку. Дуже вона йому сподобалася, й закортіло йому відвезти її до міста. Давав за неї великі гроші, навіть загрожував лісникові. Та лісник не схотів ні за що її продати.

– Це Мавчина-Вербинчина Кізочка, доньки нашого Лісовика. Сама Вербинка просила мене її захистити. А я дав їй своє слово, що вигою Кізоньку й випущу в ліс.

– Мало що! То ж Мавка, не людина. Для неї ваше слово нічого не важить, все одно, що сказати на вітер.

– Нехай для неї й не важить, так зате моє слово важить для мене. Коли даєш якусь обітницю, то мусиш її додержати, – відповів лісник твердо.

З того часу всі лісові мешканці ще дужче полюбили свого доброго лісника. Зайчики ніколи не гризли дерев у його садочку, Лисичка не крала його курей, а пташки чисто-начисто оббирали з його дерев всю гусінь та нищили шкідливих комах...

По тій пригоді минуло багато часу. Аж ось одного дня забігло до того лісу кілька здорових сірих Вовків. Осіли вони тут й почали хазяйнувати, як вдома. То Зайчиків ловлять, то Кізочку роздеруть. Одне слово, не стало життя тихим, мирним звіряткам від тих зайд. Лісовик на них сварився, й Мавка та інші невидимі лісові сили умовляли їх, щоб Вовки пішли, відкіль прийшли. А вони тільки облизуються та глузують.

– Нам, – кажуть, – тут краще, бо ваші Зайці та Кози ще не вчені. От ми їх і повчимо, щоб краще бігали...

Та недовго вони панували. Як тільки помітив добрий лісник, що в його лісі хижакі-зайди завелися, то й почав їх висліджувати. Аж трьох підстрелив. Однак останні не тікають. Тоді лісник і каже собі:

– Побачимо, хто кого перемудрить!

Узяв він лопату, пішов у саму хащу й викопав там велику глибоченну яму, таку, що була вона зверху вужча, а зісподу ширша. Потім понакладав зверху тонкого хмизу й рясно притрусив жовтим листом, бо вже тоді багато листя з дерев пообпадало. Так він хитро все зробив, що ніхто б не впізнав, де та «вовча яма». Щоб туди Вовків заманити, поклав у яму принаду: великий шматок старого сала. Минуло день чи там два, аж чує лісник зі свого двору, що виють Вовки. Прислухався – саме там, де він викопав на них яму. Та й закортіло йому подивитися, дарма, що вже був вечір і в лісі стало зовсім поночі. Вхопив лісник рушницю та й прийшов до того місця й почав обережно наближатися до ями. Та як шугне зненацька однією ногою! Й полетів сам у ту вовчу пастку.

Яма глибока, вилізти не можна, бо ж нема за що зачепитися. А в тій ямі в кутку немов дві маленьких жаринки жевріють... Вгадав лісник одразу, що в ямі вкупі з ним ще й Вовк сидить. Мерщій вхопився він за рушницю, але стріляти у Вовка роздумав: «А як я в п'їт'ї промахнуся?! Тоді ж він, підстрелений, живцем мене заїсть!..» Не стрелив він у Вовка, а вистрелив

угору. Думав, що тим і Вовка настрашить та й, може, хтось почує той постріл та й допоможе з ями видряпатись. Вистрелив він іще раз, а далі вже й боїться, бо залишився в нього тільки один набій¹. Коли б Вовк захотів на нього плигнути, то не було б йому чим і відбитися. Засумував той лісник. А далі як загукає:

– Рятуйте ж хоч ви мене, лісові духи!

Почули те сусідні Хухи та мерщій по Мавку-Вербинку. Аж її нема дома: пішла в сусідні ліси прощатися з подружками, бо вже надходила зима, а Мавки незабаром мусили лягати спати аж до весни.

Але ж, хоч як далеко була Вербинка, почула вона ще перший постріл у своєму лісі й мерщій полетіла додому. Думала, що, може, знову почалися гони й знову їй доведеться піклуватися пораненими звірами.

Коли ж вона підлітала вже до лісу, то вчула й другий постріл. А тут назустріч їй викотились Хухи й розповіли, що сталося.

Вербинка подалася просто до ями. Хутчій поскидала хмиз та листя. І коли там стало видніше, бо саме сховався місяць, побачила свого доброго лісника з Вовком. Кинулася вона тоді мерщій до свого батька.

– Тату, – каже, – швидше рятуйте лісника!

Лісовик одразу туди, та як налетить на дерево, що стояло біля самої ями, так і повалив його. Деревина упала на вовчу яму, а його віти попадали аж у глибину. Тоді лісник ухопився за галузки й по них видрався нагору.

Не було чого йому й розпитувати. Знав він добре, що навколо ями всі дерева були міцні, їх і вітер би не звалив, не те, щоб самі собою могли падати. Отож він ураз зрозумів, що врятувала його не хто інша, як Мавка-Вербинка, за те, що колись він захистив її Кізоньку.

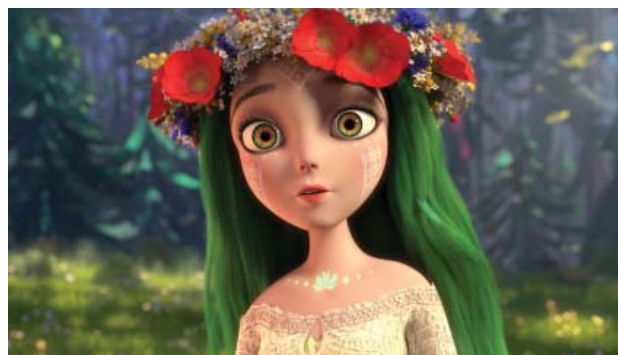
Взяв лісник ціле відро молока та корець² пшона. Наварив величезний чавун каші, притрусив цукром та корицею і поставив увечері на пеньок...

Ото був веселий бенкет у лісі тої ночі... Аж мені шкода, що мене туди не покликали!

Бо хто ж таки не любить молочної каші з корицею?!

¹ Набій – патрон.

² Корець – тут: ківш із ручкою.

▲ Кадри з українського 3D-мультфільму «Мавка. Лісова пісня» (2021) (режисери Олександра Рубан, Олег Маламуж; студія Animagrad, Film.ua)

ПЕРЕВІРЯЄМО

- Першим вісником поганої новини про мисливців і собак був

А лісник	В Заєць
Б Лісовик	Г Вовк
- Удень Мавка ховалась у великому дуплі

А старої верби	В сухої вільхи
Б зеленого клена	Г високого дуба

АНАЛІЗУЄМО

- Запишіть усіх дійових осіб (персонажів) казки «Мавка-Вербинка» у дві колонки: 1) фантастичні істоти; 2) ті, яких узято з реального життя.
- Чому в лісі стався переполох? Яка незвична подія його спричинила?
- Як звірі відреагували на появу мисливців і собак?
- Прочитайте уривок від слів «А це, й справді, залунав постріл...» до слів «...щоб кликати своїх подружок на поміч». Скажіть, які почуття охопили Мавку-Вербинку? Чому з її очей полилися сльози?
- Як Вербинка рятувала лісових мешканців? Хто їй допомагав?
- Коли Мавка-Вербинка вперше в житті об'явилася перед людиною (стала видимою для людини)? Чому вона змушена була це зробити?
- Чому лісник не продав Кізочку багатому паничу? Як лісові мешканці почали ставитися до лісника після цього вчинку? Знайдіть відповідні рядки в тексті.
- Чи згодні ви з такими словами багатого панича: «То ж Мавка, не людина. Для неї ваше слово нічого не важить, все одно, що сказати на вітер»? Поясніть свою відповідь.
- Як лісник опинився в пастці разом із Вовком? Хто і як урятував людину?
- Хтось із вас має коротко записати 3–4 події, які є фантастичними у казці, а хтось – які могли б відбутись і в реальному житті. Перевірте одне в одного правильність виконання. Які ознаки твору вказують, що це – казка?
- Знайдіть у тексті рядки, у яких змальовано зовнішність Мавки-Вербинки. Яке вона мала волосся, очі, руки?
- Порівняйте два зображення Мавки на с. 87. Яке з них вам подобається більше? Чи такою ви уявляли Мавку-Вербинку? Якою ви б її намалювали, якби були художником?
- Хто з персонажів казки вам сподобався найбільше? Чому саме?
- Поділіть казку «Мавка-Вербинка» усно на умовні частини. Доберіть і запишіть у зошиті заголовки до кожної частини. Перекажіть усно одну з частин (на вибір).

МІРКУЄМО

- Поміркуйте, хто в казці «Мавка-Вербинка» є носіями добра, а хто – зла. Які персонажі казки виявляють свій характер у різних епізодах?
- Яку обіцянку дав Мавці лісник? Чи дотримав він свого слова? Як ви розумієте такі слова лісника: «Коли даєш якусь обітницю, то мусиш її додержати». Чи завжди, на вашу думку, потрібно дотримуватись обіцянки?
- Чи згодні ви з тим, що Василь Королів-Старий був палким захисником природи? Поясніть свою відповідь.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

20. Уявіть, що ви берете участь у створенні мультфільму чи фільму за казкою «Мавка-Вербинка». Створіть за бажанням трейлер (відеоролик, який складається з коротких і зазвичай найбільш видовищних уривків фільму для його анонсування або реклами) до цього мультфільму чи фільму (зробіть відео або просто намалюйте фрагмент).

21. Розгляньте «хмару слів», наведіть приклади вивчених фольклорних жанрів.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ВІРШОВАНА МОВА

Художні твори пишуть прозовою або віршованою мовою. Прозова мова наближена до розмовної, нею написано казки, перекази, легенди, які ми вивчали до сьогодні.

Літературні казки пишуть також і віршованою мовою. Віршована мова більш емоційна, експресивна, вона має своєрідну інтонацію та особливий темп, пов'язаний із більшою кількістю пауз, ніж це буває в прозі.

Віршована мова – ритмічно організована мова з метою посилення її виразності й емоційності.

Строфа – це поєднання кількох віршованих рядків, які об'єднано однією думкою, інтонацією та римуванням. Найчастіше строфа складається з чотирьох рядків.

Віршована мова ритмічна. Особливе значення в ній мають ритм і рима.

Ритм – це чергування в певній послідовності наголошених і ненаголошених складів. Наприклад:

До́-вго скрізь йо-го́ шу-ка́-ли (4 склади наголошені із 8),

у́ всі шпа́-ри за-гля-да́-ли... (4 склади наголошені із 8)

Побудуємо схему розташування наголошених і ненаголошених складів у кожному рядку цієї строфи.

Наголошений склад позначимо на схемі –´, а ненаголошений – U.

–´ U –´ U –´ U –´ U

–´ –´ –´ U U U –´ U

Рима – це співзвучне закінчення рядків. Наприклад:

Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,
Жив у мандрах і митарстві
Добрий дядько Лоскотон.

У цій строфі римуються перший і третій рядки (царстві – митарстві) та другий і четвертий (закон – Лоскотон). Зверніть увагу, що римою є не самі слова, а їх кінцеві склади.

Оптимізм і песимізм – дві сторони однієї медалі: лицьова – радісна, а інша – похмура. Оптиміст – людина, яка вірить у свої сили й у майбутньому сподівається тільки на хороше. Песиміст – людина, яка не вірить у свої сили й нічого хорошого від майбутнього не очікує.

- ◆ Чи згодні ви з тим, що оптимізм допомагає долати труднощі? Чому?
- ◆ Які негативні наслідки, на вашу думку, може мати песимізм?
- ◆ Чи повинен оптимізм мати певні межі? Чим, на вашу думку, небезпечний надмірний оптимізм?

Автор віршованої казки «Цар Плаксі́й та Лоскотон» Василь Симоненко радить нам бути оптимістами й добротворцями, мати активну життєву позицію. Яку ж цікаву історію він нам розповість?

Василь СИМОНЕНКО (1935–1963)

Народився Василь Симоненко в селі Біївці на Полтавщині. Його дитинство припало на роки війни. П'ять класів хлопчина провчився в рідному селі, а всі інші можна було закінчити лише за дев'ять кілометрів від дому. У зимову пору по глибочезних снігах долав він шлях до школи й назад. Василь своїм друзям казав, що засніженої дороги в заметах не боїться, а шлях до школи чи додому використовує з користю для себе: «Доки дійду, то всі уроки повторю або всі пісні переспіваю».

Вірші почав писати ще в середніх класах, багато читав. «Наш Василь за духом своїм рідний синочок Тараса Шевченка!» – хвалила свого вихованця старенька вчителька. Після закінчення школи навчався в Київському університеті імені Тараса Шевченка. У своїх віршах відверто висловлював синівську любов до України.

Для свого єдиного сина Лесика Василь Симоненко написав віршовані казки «Цар Плаксі́й та Лоскотон» і «Подорож у Країну Навпаки».

Полиньмо в гумор і жарт казок Василя Симоненка.

ЦАР ПЛАКСІЙ ТА ЛОСКОТОН

◀ Кадр із мультфільму «Цар Плаксіє та Лоскотон» (2019). Автор ідеї Володимир Зінченко, автор сценарію В'ячеслав Ніколаєв, режисер Андріан Сахалтуєв, студія Sakhaltuev Production Company & Key Animation Studio

Цареве сімейство

Там, де гори і долини,
Де гуляє вітровий, –
Там цвіте краса-країна
З дивним ім'ям Сльозолий.
І колись в країні тій
Був на троні цар Плаксіє.
Голова його – мов бочка,
Очі – ніби кавуни.
В Плаксіє було три дочки
І плаксивих три сини.
Старша звалася Нудота,
Середульшая – Вай-Вай,
Третя донечка – Плакота, –
Всі сльозливі через край.
А цареві три сини
Так і звались – Плаксуни.
Отака була сім'я
У царя у Плаксіє.

Цілі дні вони сиділи,
Голосили, та сопіли,
Та стогнали, та ревли,
Сльози відрами лили.
Цар Плаксіє велів сердито:
«Хай із ними день при дні
Плачуть всі в країні діти,
Бо сміятись і радіти
У моєму царстві – ні!
Хто всміхнеться – в часі тім,
Я того негайно з'їм!»

▲ Анатолій Базилевич. Ілюстрація до казки Василя Симоненка «Цар Плаксіє та Лоскотон» (1982). Видавництво «Веселка»

Ще була у Плаксія
Грізна гвардія своя:
В ній служили молодці
Забіяки-сльозівці.
Хто сміявсь – вони хапали
І нагайками шмагали,
Так що в царстві тому скрізь
Вистачало плачу й сліз.
Цар любив, як плачуть діти,
Бо любив їх сльози пити.
Отакий був цар Плаксій
У країні Сльозолий.

Дядько Лоскотон

Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,
Жив у мандрах і митарстві¹
Добрий дядько Лоскотон.
Він приходив кожний вечір –
Хай чи дощ іде, чи сніг –
До голодної малечі
І усім приносив сміх.
Мав він вдачу теплу й щиру,
Ще й лукавинку в очах.
І була накидка сіра
В Лоскотона на плечах.

▲ Анатолій Базилевич. Ілюстрація до казки Василя Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон» (1982). Видавництво «Веселка»

Лоскотливі мав він вуса
І м'якенькі, наче пух,
І м'яке волосся русе
Розсипалося до вух.
Він як прийде, залоскоче,
То сміється, хто й не хоче.
Тільки де він появлявся,
Зразу плач там припинявся
І приходив до усіх
Голосний та щирий сміх.
Не любили Лоскотона
Цар Плаксій і Плаксуні,
Видавали заборони
Проти лоскоту вони.
І за дядьком Лоскотоном
Із нагайками в руках
Охоронці злих законів
Полювали по хатах.
Але дядько Лоскотон
Не боявся цих заслон:
Він ходив по всій країні
І носив з собою сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.

¹ Митарство – тут: недоля.

Арешт Лоскотона

Розізливсь тоді Плаксій –
Цар країни Сльозолий.
Гнівно він гукнув із трону:
«Гей, ледачі сльозівці!
Хто впіймає Лоскотона,
Буде муж моєї дочці!
Хто його посадить в льох –
Вибирай одну із трьох!
Бо уже цей Лоскотон
Скоро нам розвалить трон:
Що тоді ми будем пити,
Як не будуть плакати діти!»
І завзяті сльозівці
Понеслись у всі кінці,
Щоб скарати по закону
Баламута² Лоскотона.
Довго скрізь його шукали,
У всі шпари заглядали,

² Баламут – тут: бунтівник.

Перерили всі двори,
Обходили всі бори,
Час потратили дарма:
Лоскотона скрізь нема,
Бо його завжди і всюди
Од ловців ховали люди.

Опівночі Лоскотон,
Коли всіх колише сон,
Йшов собі в бідняцькі хати
Їхніх діток розважати.
Був тоді у Плаксія
Лютий посіпака¹,
Віроломний, як змія,
Капітан Макака.
Так хотілося йому
Царським зятем стати,
Що ні разу в ту зиму
Не лягав і спати.
Все ходив, усе він слухав
І нарешті все рознюхав.
На світанку Лоскотон,
Насмішивши діток,
У міцний поринув сон
Між кленових віток.
А лукавий² капітан
Підікрався змієм

▲ Анатолій Базилевич. Ілюстрація до казки Василя Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон» (1982). Видавництво «Веселка»

Й Лоскотонові аркан³
Зашморгнув на шиї.
Руки вивернув назад,
Міцно спутав ноги
І мерщій у Плаксоград
Рушив у дорогу...

Весілля в палаці
Лоскотона посадили
За вузенькі ґрати,
А в палаці порішили:
– Час весілля ґрати... –
Гей, зійшлися царенята
І придворна свита
Наречених шанувати,
Сльози діток пити.
До вінця веде жених
Висохлу Нудоту,
Та дивитися на них
Зовсім неохота.
Хоч Макака був бридкий,
А вона ще гірша,
Їм поет один гладкий
Присвятив ще й вірша.
Стільки там було хвальби,
Так скрасив їх вроду –
Навіть жаби від ганьби
Булькнули у воду!
Але цар ходив, пишався,
Він із зятем цілувався,
Похвалявся: «Ну, тепер
Лоскотон, вважай, умер!
Недоступним став для всіх
Голосний та щирий сміх.
Тож від радості стрибайте!
Тож від радості ридайте!
Ми тепер встановим скрізь
Віковічне царство сліз!»
Так розхвастався Плаксій –
Цар країни Сльозолий.

Звільнення Лоскотона
Та поки гуло весілля,
То п'яниці вартові

¹ **Посіпака** – прислужник у ганебних діях.

² **Лукравий** – нещирий, підступний.

³ **Аркан** – мотузок із петлею.

Напились якогось зілля
 Та й послули у траві.
 А вночі йшли до в'язниці
 Батраки¹ й робітники,
 Щоб звільнити із темниці
 Лоскотона навіки.
 Рознесли всі перепони,
 Гнули ґрати, мов пруги:
 – Гей, веселий Лоскотоне,
 Це прийшли твої брати!
 Йди до нас, веселий брате,
 В нашу здружену сім'ю!
 Підем разом догравати
 Ми весілля Плаксію...

Продовження весілля
 У палаці кожен скаче
 Та від щастя гірко плаче,
 Ллються сльози, як ріка, –
 Бачте, радість в них така!
 Раптом цар упав на трон:
 – Ой, рятуйте – Лоскотон! –
 Всі відразу «ох!» та «ах!»,
 Жах у кожного в очах.
 А веселий Лоскотон
 До царя стрибнув на трон

▲ Анатолій Базилевич. Ілюстрація до казки Василя Симоненка «Цар Плаксіє та Лоскотон» (1982). Видавництво «Веселка»

І сказав йому якраз:
 – Насмієшся ти хоч раз!.. –
 Став царя він лоскотати,
 І Плаксіє став реготати.

Так сміявсь – аж заливався,
 Аж від реготу качався,
 Кулаками очі тер –
 Потім лопнув і помер.
 Ой, була ж тоді потіха –
 Цар Плаксіє помер од сміху!
 З ним придворні одубіли²,
 Бо сміятися не вмiли.
 А цареві три сини,
 Три завзяті Плаксуні,
 Так сміялись-реготали,
 Що штани з них поспадали –
 Тож всі троє без штанів
 До чужих втекли країв.
 Три царівни теж навтьоки
 У чотири бігли боки.
 Кровопивці-сльозівці
 Стали п'явками в ріці,
 А Макака-забіяка
 З'їв себе із переляку.
 Так веселий Лоскотон
 Розвалив поганський трон.
 Сам же він живе й понині,
 Дітям носить щирий сміх
 В розмальованій торбині,
 В пальцях лагідних своїх.

Схочеш сам піти в цей край,
 То маршрут запам'ятай:
 Треба йти спочатку прямо,
 Потім вправо завернуть,
 А тоді поміж дубами
 Поведе наліво путь.
 Після цього вже помалу
 Чимчикуй куди попало:
 Як од втоми не впадеш –
 В цю країну попадеш.

¹ Батракі – бідні селяни-наймити.

² Одубіли – померли.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

МОВА АВТОРА ТА МОВА ПЕРСОНАЖІВ

Мова автора – це розповідь про явища, події, вчинки персонажів. При цьому автор може сам безпосередньо характеризувати своїх персонажів. Наприклад, В. Симоненко добирає влучні слова для позитивної характеристики Лоскотона: «добрий дядько», «мав він вдачу теплу й щиру», «лоскотливі мав він вуса». А про Плаксія та його оточення говорить негативно: «голова його – мов бочка», «всі сльозливі через край», «із нагайками в руках».

Мова персонажів – висловлювання персонажів у художньому творі. Вони висловлюють свої думки, розкривають задуми, мрії на майбутнє, вступають у гострі суперечки з іншими персонажами, інколи самі розповідають про свої пригоди.

Через мову персонажа (ЩО і ЯК він говорить) ми можемо пізнати його характер, риси вдачі, відчуття його настроїв, визначити інтелектуальний рівень тощо. У позитивних персонажів мова приємна (наприклад, у Лоскотона). Натомість у негативних персонажів (наприклад, у Плаксія) мова брутальна, зверхня.

Або ж пригадайте, наскільки велику роль у характеристиці Лиса Микити в казці І. Франка відіграє то улеслива, то зверхня мова цього персонажа! А якою милою і доброю постає перед нами Мавка-Вербинка, коли співчутливо спілкується з пораним Зайчиком-Вуханчиком чи лісовою Кізонькою.

ПЕРЕВІРАЄМО

1. Події казки розгортаються в країні
А Сміхолий В Плаксунів
Б Сльозолий Г Гіркосліз
2. Які два укази видав цар Плаксій? Зачитайте ці укази вголос з відповідною інтонацією.
3. Розташуйте наведені нижче події в часовій послідовності.

А

Макака-забіяка з'їв себе із переляку

Б

Дочку Лоскотона ведуть до вінця

В

Лоскотона звільнили з темниці

Г

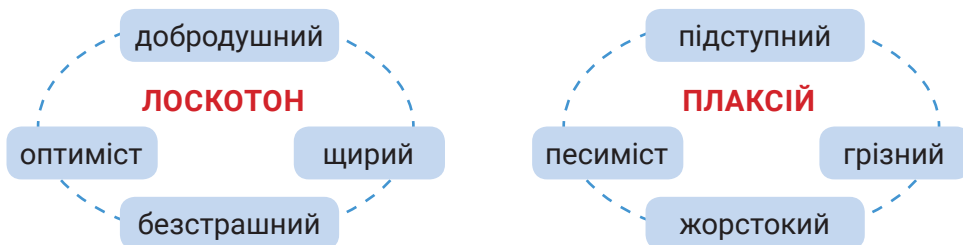
Охоронці стежать за Лоскотомом

АНАЛІЗУЄМО

4. Назвіть імена членів родини й оточення царя Плаксія, назву їхньої країни й столиці. На що вказують ці слова?
5. Які були порядки в країні Сльозолий? Чому цар Плаксій забороняв дітям сміятися й радіти? Зачитайте відповідні рядки з тексту.
6. Якої вдачі був дядько Лоскотон? Чи випадкове його ім'я? Як він намагався змінити життя людей у країні Сльозолий?
7. Хтось із вас має знайти й виписати рядки, у яких описано зовнішність Плаксія, а хтось – у яких описано зовнішність Лоскотона. Які слова в мові автора вказують на його симпатію до одного з персонажів і негативне ставлення до другого?

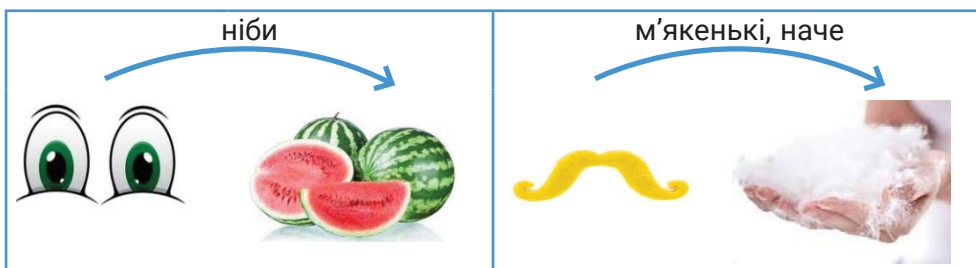
8. За що Лоскотона любили люди, а особливо малеча? Знайдіть підтвердження своїх думок у тексті.
9. Чому, на вашу думку, могутній цар Плаксій, який мав велике військо, так боявся одного доброго дядька Лоскотона?
10. Знайдіть у частині «Арешт Лоскотона» й зачитайте мову персонажа. Які речення за метою висловлювання тут використано? Як мова цього персонажа характеризує його самого?
11. Чому капітан Макака вирішив допомогти Плаксію знайти Лоскотона? Які слова використовує автор для характеристики Макаки?
12. Хто допоміг Лоскотону звільнитися з в'язниці? Якою «зброєю» Лоскотон переміг Плаксія?
13. Поясніть, як ви розумієте такі рядки казки:
Три царівни теж навтьоки
У чотири бігли боки.
14. Казку «Цар Плаксій та Лоскотон» написано з гумором і жартом. Що в ній, на ваш погляд, було смішним, а що – страшним?
15. Кого Василь Симоненко змалював в образі Плаксія, а кого – в образі Лоскотона? Схарактеризуйте цих героїв. Для відповіді скористайтеся поданими схемами.

16. Накресліть у зошиті таблицю та доповніть її прикладами з казки «Цар Плаксій та Лоскотон» (по 2–4 у кожену колонку).

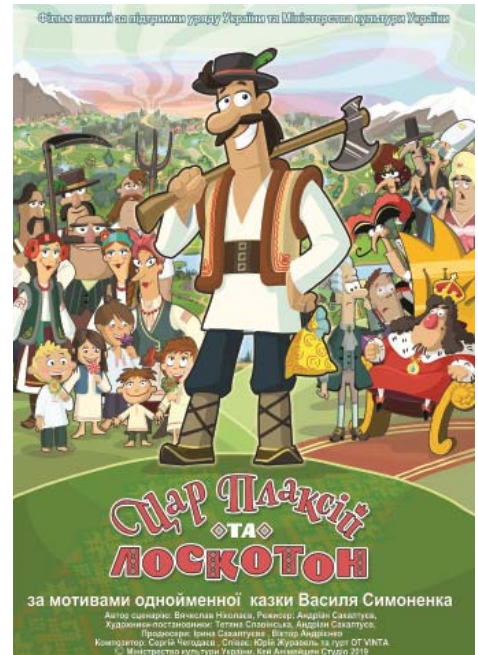
Епітети	Метафори	Порівняння
грізна гвардія	всіх колише сон	віроломний, як змія

17. Визначте позитивних і негативних персонажів. Наведіть приклади епітетів, за допомогою яких автор змальовує позитивних персонажів, а окремо – негативних.
18. Визначте, з яким персонажем пов'язаний кожний поданий малюнок. Знайдіть у них порівняння. Як ці засоби допомагають схарактеризувати персонажів?

МІРКУЄМО

19. Хто мав більшу владу над людьми – Лоскотон чи Плаксій? Чому?
20. Цар Плаксій схильний бачити в житті тільки погане, а Лоскотон життєрадісний, вірить в успіх. Як ви вважаєте, чи стає людина сильнішою, якщо з оптимізмом дивиться на життя?
21. Наприкінці твору «Цар Плаксій та Лоскотон» окремі персонажі гинуть. Чому ж тоді ми вважаємо, що ця казка, як і більшість народних казок, має щасливий кінець? Чи закономірною є така кінцівка?
22. Які роздуми й почуття викликала у вас казка «Цар Плаксій та Лоскотон»? Чи змусила вона вас замислитися над власними вчинками? Які риси характеру захотілося змінити?
23. Роздивіться портрети головного героя казки Василя Симоненка Лоскотона у виконанні Анатолія Базилевича і художників-постановників мультфільму «Цар Плаксій та Лоскотон» Тетяни Славінської та Андріана Сахалтуєва. Зверніть увагу, коли вони створені. У чому вони подібні, а чим відрізняються? Про що свідчить той факт, що цікавість до казки Василя Симоненка не згасає?

► Кадр із мультфільму «Цар Плаксій та Лоскотон» (2019). Автор ідеї Володимир Зінченко, автор сценарію В'ячеслав Ніколаєв, режисер Андріан Сахалтуєв, студія Sakhaltuev Production Company & Key Animation Studio

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

КАЗКА-П'ЄСА ЯК РІЗНОВИД ДРАМАТИЧНОГО ТВОРУ. ДІЙОВІ ОСОБИ

Письменники і письменниці, щоб захопити читача / читачку дією та висловлюваннями, пишуть драматичні твори.

Драматичний твір – це твір, який призначено для постановки на сцені. Проте якщо залучити творчу уяву, то й від звичайного читання такого твору буде немало користі.

Персонажів драматичного твору називаємо **дійовими особами**. На початку такого твору автор / авторка подає **список дійових осіб**, біля кожного з них він / вона може вказати вік особи, родинні зв'язки тощо. Це дає змогу акторам / акторкам або читачам / читачкам уявити, про кого йтиметься у п'єсі.

Найчастіше в художньому творі про всі події розповідає автор (оповідач) / авторка (оповідачка). У драматичному ж творі немає мови автора / авторки, а весь сюжет розкрито через діалоги дійових осіб (мову персонажів). Дійові особи спілкуються між собою, розповідають епізоди свого життя, міркують наодинці вголос, співають або танцюють.

У тексті драматичного твору є репліки та ремарки.

Репліка – це слова однієї дійової особи, з якими вона звертається до інших дійових осіб або глядачів.

Ремарка – це авторські зауваження й пояснення, адресовані читачам / читачкам чи акторам / акторкам. Наприклад: інтонація, з якою дійова особа має сказати те чи те речення; рухи, які має зробити; міміка й жести дійової особи; вказівка на місце розгортання дії; опис сцени тощо. Ремарки пишуть іншим шрифтом.

Драматичний твір поділяють на **дії** або **картини**. Кожна з них відбувається в іншому місці.

Різновидом драматичного твору є **казка-п'єса**. Її також створено для постановки на сцені. Таких творів українські письменники і письменниці створили чимало. Наприклад: «Котигорошко» Анатолія Шияна, «Чумацький скарб» Нелі Шейко-Медведевої, «Кирило Кожум'яка» Олександра Олеся.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Як ми називаємо персонажів драматичного твору?
2. Що таке мова автора? Чи в кожному творі вона є?
3. Що таке репліка?
4. Що таке ремарка? Яка її роль у тексті п'єси?

АНАЛІЗУЄМО

5. Як ви розумієте такі слова: «Для казки-п'єси завжди характерна діалогічна форма викладу сюжету»?

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ (1878–1944)

Олександр Іванович Кандиба (це справжнє прізвище поета і драматурга Олександра Олеся) народився на Сумщині.

З юнацьких років хлопець друкував свої поезії в тогочасній пресі. Майбутня дружина пестливо називала свого коханого Олесем, і це ім'я стало його літературним псевдонімом.

Олександр Олесю багато років довелося прожити на чужині. Але він ані на мить не забував про рідний край, марив Україною. Поет не втрачав надії повернутися на Батьківщину і вірив, що Україна буде вільною та незалежною державою.

За кордоном Олександр Олесь не тільки писав вірші для дорослих читачів, а й створив книгу для дітей «Княжа Україна». Піклувався він і про розвиток театру для дітей. Із давніх-давен існувала в Україні казка про Кожум'яку, який звільнив рідну землю від лиха великого. За мотивами цієї казки Олександр Олесь написав казку-п'єсу «Микита Кожум'яка».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Микита (за іншою версією Кирило) Кожум'яка – народний богатир-змієборець. Уперше його згадано в літописі «Повість минулих літ».

Богатир нібито мешкав у Києві, на Подолі, і тут-таки здійснив найвідоміший свій подвиг – переміг великого й страшного Змія. За легендою, на тому місці, де відбувся бій, побудували Кирилівську церкву. У мирний час Микита, як і всі його сусіди, м'яв шкіри, звідси й походить його прізвисько.

МИКИТА КОЖУМ'ЯКА**КАЗКА В ЧОТИРЬОХ КАРТИНАХ**

(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Микита Кожум'яка.	Князівна.
Гонець.	Старий дід.
Батько, він же Дід.	Джурі.
Воеводи.	Діти.
Князь.	Дівчина.
Сини.	Дівчинка.
Княгиня.	Посланець.
Парубок.	Юрба.

КАРТИНА ПЕРША

Палати¹ Князя.

Д і в ч и н а
Сумний наш Князь, сумний наш Князь,
Лягли йому на чоло хмари,
Неначе ждуть нас знов удари,
Неначе знов орда знялась...

К н я г и н я
Ах, я так серцем не боліла,
Коли орда в степах кипіла,
І він з мечем і на коні
Літав орлом між ворогами,
А кров червоними квітками
Цвіла на дикім бур'яні.
Тепер же я горю в огні, –
Невже віддати мушу Змію
Дочку мою, красу, надію,

¹ Палати – кімнати в палаці.

Сама згубити її мушу?
Ах, краще б взяв мою він душу...

Дівчина
Хай Змій віки уже лютує, –
Всьому на світі край свій є...
Княгинє! Серце моє чує,
Що Змія лицар той уб'є!

Княгиня
От так колись черга настане,
І згину я, і згинеш ти...

Дівчина
Чому ж увесь народ не встане
Страшного ката розп'ясти?!

Княгиня
Мовчи... Бо й стіни мають вуха!..
І що, коли нас Змій підслухав, –
Удвох загинем в одну мить!

Дівчина
Ах, в серці кров моя кипить!
Коли б Князівну врятувати,
Я б не боялась самострати...

*(Дівчина, угледівши на порозі
Князя, виходить.)*

Князь
Невже країна вся байдужа?..
Невже у нас немає мужа
Палкого серцем, молодого,
Який би зваживсь на двобій,
Невже не знайдеться нікого
В державі нашій молодій?!
(Входить Джуро.)

Князь
Що сталось, Джуро? Чийсь гонець?

Джуро
Атож! Від Змія посланець.

Князь
Хм! Посланець?!. Від Змія... Клич!

Джуро
Такий він чорний, як та ніч!..
Такий зубатий та окатий...

Князь
Дарма!.. Іди, зови в палати!

Посланець *(входить)*
Наш пан, великий володар
Землі й самого пекла цар,
Прислав мене тобі сказати,
Що мусиш ти Дочку віддати.
Лишає він тобі три дні...
Оце сказати звелів мені.

Князь
За три дні відповідь я дам...
Яку – твій Пан почує сам.

Посланець
Гляди! Накличеш ще біду...
Дивися сам... Так я піду.
(Виходить.)

Князь
Щоб нарешті ката-гада
Наш позбавився народ,
Джуро, скликать воевод¹,
Нині ввечері нарада!

Князівна *(входить)*
Мамо, тату! Не журіться!..
Ви навколо подивіться:
Смерть зливається з життям,
Розцвіт тут, занепад там...
Хай я згину в пащі Змія,
Та в мені живе надія,
Що загине й він колись,
І потоки людських сліз
Згодом висохнуть росюю...

Князь
Ні, до зброї, до двобою!
Зараз скличу воевод
І, коли вони, безсилі,
Схилять голови похилі,
Підніму я весь народ –
Або більше я не Князь!
Джуро! Слухати наказ:
Всі столи єдвабом вкрити,
Воевод цю мить просити.

¹ Воевода –
воєначаль-
ник,
голова
військового
загону.

▲ Петро Андрусів. Ілюстрація до казки Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» (1971). Журнал «Веселка»

КАРТИНА ДРУГА

Велика світлиця¹ в палатах Князя. За столами сидять воєводи.

Князь
 За яку, скажіть, провину
 Мусим ми платити данину?!
 За що кров з нас смокче Змій?
 Воєводи, на двобій!
 Що черга Дочці, – байдуже,
 Хай моя Княгиня тужить,
 Все дарма... Але неволі
 Мусим крикнути: «Доволі!»
 Досить нам зубів і лап!
 Хто не бореться, той раб!

Перший воєвода
 Мусим ми скоритись долі –
 Вітром гнеться й дуб у полі.

Другий воєвода
 Гнулись ми, та досить гнутись –
 Час до вітру обернутись!..

Третій воєвода
 Правда! Час підставить груди:
 Хай що буде, те і буде!

Мусить статися двобій.
 Четвертий воєвода
 Хай загине лютий Змій!
 П'ятий воєвода
 Мусить край настати Змію!

Князь
 Бачу, слухаю, радію.
 Але хто себе і зброю
 Вкриє славою ясною?!
 (Тиша.)

Джура (входить)
 Дід там... Справу пильну має,
 Хоче Князю щось сказати.

Князь
 Що ж, гаразд! Зови в палати.

Дід (входить)
 Б'ю я Князеві чолом,
 Б'ю чолом і воєводам!
 Воєводи! Не годиться,
 Щоб віддав Дочку наш Князь.
 Треба з лютим Змієм битися,
 Щоб не жер він більше нас.
 Князю! Треба вбити гада!

Князь
 Ось про це і йде нарада...
 Але б хто на бій пішов?!

Дід
 Змія б син мій поборов.

Князь
 Що ж, він дужий?

Дід
 Та не знаю,
 А подужав би, гадаю.
 Всі сини мої, панове,
 Молоді, міцні, здорові,
 А найменший – щось страшне!
 Вже з трьох літ боров мене!
 ...Раз колись коня мій син
 Перекинув через тин.
 ...А сердитий!.. Тільки слово –

¹ Світлиця – тут: головна кімната в палаці, вітальня, місце нарад Князя зі своїми воєначальниками.

І скипів, і вже готово!
 Що підвернеться під руку,
 Все потрощить, як макуху!
 Скажеш: «Сину, час вставати!», –
 І тікай, тікай із хати,
 Бо, що трапиться на очі,
 Те тобі й на спину скоче!
 Сміх і сльози... Чулий, добрий,
 І розумний, і хоробрий,
 І всіх любить нас, либонь,
 А зачешиш – як огонь!
 Князю! В мене є надія,
 Що подужає він Змія.

Князь
 Ах, коли б він гада вбив,
 Я б тебе озолотив!

Дід
 Не прошу нічого в тебе,
 Та мені його й не треба;
 Я хотів лише тобі
 Помогти в тяжкій журбі...

Князь
 Ох, старий, тяжка година!
 Що ж... Поклич до мене сина!

Дід
 Щоб пішов він?! Та нізащо!
 Не послухає, ледащо.
 Він не встане із стільця.

Князь
 Що ж – послати посланця?

Дід
 Шли найкращих, молодих.
 Не послухає – старих!
 Як не вийде знов нічого,
 Шли малих дітей до нього.
 Наймиліш йому дитина...
 Отакого маю сина!

Князь
 Все зроблю, сивенький мій,
 Тільки б завтра був двобій!

Князь *(до воєводів)*
 Дуже ви допомогли...
 Але є ще в нас орли,
 Та не тут, не в цій палаті,
 А в мужицькій простій хаті!
(Князь встає і виходить. Разом з ним встають і воєводи з ніяково похиленими головами.)

КАРТИНА ТРЕТЯ

Подвір'я Кожум'яки. Сини при роботі.

Перший син *(співає)*
 «На горі мак цвіте,
 А волошка в житі.
 Любить дівчину юнак
 Над усе на світі.
 Одружився б з нею він,
 Взяв її додому,
 Та далеко до зорі
 Місяцю ясному».

Третій син
 Вибирати треба рівну,
 Незважаючи на смак...
 Ось Микита наш, дивак,
 Покохав собі Князівну.

Четвертий син
 А ви чули чутку дивну?
 Кажуть люди, що Князівну
 Завтра Змію віддають...
 У палатах сльози ллють!..

Другий син
 Що робить? Прийшла черга
 Невблаганна, грізна, люта...
 Ех, коли б оця рука
 Та була з заліза кута!

Четвертий син
 Таку руку має він,
 Наш найменший брат, Микита.
 Не з заліза – з криці лита!
 Переміг би він один...

Перший син
Гей, Микито, чуеш ти,
Що Тарас про тебе каже?
Може б, ти схотів піти?..
Переможеш, Змій поляже.
Зважся, з силою зберись
І – на гада!

Микита
Одчепись...

Батько *(входить)*
Гарно, сину, дуги гнеш –
Це сьогодні уже п'яту?
(До другого)

І ти добре шкури мнеш...
Що ж! Нову збудуєм хату,
Купим пару ще волів
Та новий поставим хлів.
А Микита?! Цей відразу
По дванадцять шкур бере...

Другий син
З його сила так і пре:
Він поміг уже й Тарасу...

Четвертий син
Ех, цю б силу та на Змія!
Та чомусь плоха надія...

Входять дванадцять парубків.

Парубок *(до старого
Кожум'яки)*
Князь довідавсь, що твій син
Неймовірну силу має,
Що в державі він один
Ката-Змія подолає.

(До Микити)

Отже, Князь хотів би знати,
Чи ти підеш на двобій,
Бо Князівну нашу взяти
Післязавтра хоче Змій.
Будеш ти з тим гадом битися?..
Що ж мовчиш ти?..

Микита *(рве дванадцять шкур)*
Одчепіться!..

Геть! Не маю я охоти
Розмовлять під час роботи.

*(Парубки з похиленими головами
виходять.)*

Батько
Сину, сину! Що ж це буде?
Це ж були від Князя люди...
Негаразд, мій любий сину...

Микита
Слово ще – й робити кину.
(Входять дванадцять дідів.)

Старий дід
Князь послав нас до Микити
І звелів чолом нам бити!

(Вклоняються.)

Згляньсь на Князя, край спаси!
Яку ж відповідь даси?

Микита
Ходять, лазять, заважають,
Від роботи одривають,
Хоч покинь та з двору йди...

Батько *(пошепки до дідів)*
Йдіть, бо близько до біди!

Микита
Знов набилось повний двір...

▲ Петро Андрусів. Ілюстрація до казки Олександра Олеся «Микита Кожум'яка» (1971). Журнал «Веселка»

Через вас дванадцять шкір
Вже подер... Хіба не шкода?

Б а т ь к о

Йдіть, бо станеться пригода!

(Діди пішли.)

Б а т ь к о

Що це, сину?! Глум, пиха?

М и к и т а

Не доводьте до гріха!

(Входять дванадцять дітей.)

Д і в ч и н к а

Нас прислали до Микити,

Ми прийшли його просити.

Де ж він, той, що дуги гне?

Б а т ь к о

Ось він, діти, шкури мене.

Д і в ч и н к а

Князь, Княгиня і Князівна

Низько б'ють тобі чолом.

Налети орлом на Змія,

Вбий його своїм крилом.

Коли кращу від Князівни

Найдеш квітку навесні,

І коли темніше неба її віченьки
ясні,

Коли є корали в морі,

Червоніші уст її,

І коли від неї краще

Заспівають солов'ї, –

То не йди... Вона й не хоче.

Коли ж чуєш правду ти,

На двобій із лютим Змієм

Мушиш, лицарю, піти.

Все ти матимеш, що схочеш,

Зробить Князь для тебе все,

А вона тобі в дарунок

Власне серце принесе...

М и к и т а

Скарбів, діти, я не хочу!

Що б робив я з скарбом тим?

Недосяжна зірка в небі,

Хоч вона і сяє всім.

Йдіть скажіть ясному Князю,

Що іду я на двобій,

Що поміряюсь я з гадом,

Хоч і дужий, кажуть, Змій.

Йдіть скажіть, що за хвилину

Я у Князя на дворі

Хочу спробувати силу,

А уранці – на горі.

Д і в ч и н к а

Низько б'єм чолом Микиті...

Ще не вмерла правда в світі,

Вогник віри не погас...

Г о н е ц ь *(вбігає)*

Люди добрі! Лихо в нас!

Прилетів на крилах гад!

І Князівну вкрав з палат!

(Всі наче закам'яніли.)

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

*Майдан за містом. Вдалині, на
горі, химерний замок Змія з
різнокольоровими, освітленими
огнями вікнами. Ліворуч попід
горою частина міста. Ледве
починає розвиднятись. Юрба, яка
щохвилини збільшується.*

Перша дівчина

Сьогодні Князь ішов,

Мовчав, сховавши муку,

Княгиня ж – як та ніч...

Її вели під руку.

Друга дівчина

Я бачила в дворі

Микиту Кожум'яку:

Усе сміється він –

Ні крихти переляку!

Третя дівчина

Залізну булаву

Всю ніч йому кували,

Нещасні ковалі
І стілечки не спали.

Друга дівчина
В палац, до замку йде!
Ой лишенько, ой горе!
Та що ж це буде з ним?
Та він же не поборе?!

Парубок *(з дерева)*
Погляньте: став, як дуб,
І стукає в ворота...
Змій виглянув з вікна
І сипле іскри з рота!!!

Другий голос
Князь! Князь! Шапки з голів.
Дорогу! Розступіться!

Третій голос
Княгиня також з ним
Іде на бій дивиться.

Дід
Б'ємо тобі чолом,
Б'ємо й твоїй Княгині!
Минало тебе зло,
Мине тебе і нині.
Хіба що Змій огнем
Микиті спалить очі,
Та хлопець він верткий
І набік в час відскочить.

*(Князь із Княгинею пішли
наперед.)*

Голос *(з дерева)*
Ой, гляньте, гляньте: Змій!

Перша дівчина
Ой лишенько, дивіться!
Друга дівчина
Який страшний та злий!
І в сні таким не сниться.

Другий голос
Микита одступив...

Друга дівчина
Невже це з переляку?

Третій голос
Микита не здригне:
Я знаю Кожум'яку.

Шостий голос
Схопились... ай, ай, ай!
Одскочили і стали...
Стоять і ждуть...

Сьомий голос
Ну що ж? Хоч боки розім'яли!

Перший голос
Дивіться! Буде щось:
Микита наступає,
Тримає булаву,
Змій лапи потирає.

(Гук від удару.)

Ага! Ото дістав!

Другий голос
Дісталось і Микиті!

Дід
Це, мабуть, перший бій
Такий на цілім світі.

Другий голос
Ай, як розгнівавсь Змій!
Пустив, дивіться, пару,
Мов курява знялась.
О, знову кинув жару!

(Чути гупання булави.)

Голос *(із дерева)*
Не видко ані-ні!

▲ Кадр із мультфільму «Микита Кожум'яка» (2016). Режисер Манук Депоян

Вся площа димом вкрита.

(Пауза.)

Дивіться: Змій упав,
Спіткнувся і Микита.

Третій голос
Погляньте: Змій звалився!
Це, мабуть, добре вшкварив!
Микита Змія взяв,
Ще раз об землю вдарив.

*(Гупання. Люди весь час
ворушаться, деякі пробують
вилізти на дерева, матері
піднімають угору дітей.)*

Голос *(з дерева)*
Як мертвий, Змій лежить...
Лежить і не здригнеться...
Микита в боки взявся,
Стоїть собі й сміється.

Крики

- Слава, слава, слава,
- Слава, слава Микиті!
- Хай живе Князь!
- Хай живе Микита!
- Слава, слава, слава!

▲ Петро Андрусів. Кожум'яка (Бій зі змієм) (1971)

Перший голос
Микита вже з палацу йде
І на руках виносить...

Крики

- Князівну, Князівну!
- Князівну несе!
- Хай живе Князь...

(Завіса.)

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ГІПЕРБОЛА

У народних і літературних казках, переказах, легендах ви бачили, як окремі персонажі могли одним ковтком випити море, одним ударом повалити на землю могутнього Змія або ж за один раз зїсти дванадцять смажених биків. Звичайно, у дійсності такого бути не може, усе це художній засіб – гіпербола (у перекладі з грецької – «перебільшення»).

Гіпербола – це надмірне перебільшення можливостей людини, властивостей предметів чи явищ у художньому творі.

Гіпербола допомагає посилити враження, загострити образ для емоційного впливу на читачів.

Виразно перебільшеними можуть бути навіть події. Наприклад, булава, яку шпурнув Богатир у казці «Котигорошко», летіла аж дванадцять діб.

У казці-п'єсі «Микита Кожум'яка» гіперболізовано образ головного героя: «Раз колись коня мій син перекинув через тин...»; «Що підвернеться під руку, все потрощить, як макуху!»; «Вхопить шкуру та як трісне, дух твій вийде, ані писне!».

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розташуйте в часовій послідовності наведені нижче описи місць, де відбуваються дії п'єси «Микита Кожум'яка».

А	Б	В	Г
Майдан за містом	Палати Князя	Подвір'я Кожум'яки	Велика світлиця в палатах

2. В уривку «Таку руку має він, наш найменший брат, Микита. Не з заліза – з криці лита!» використано

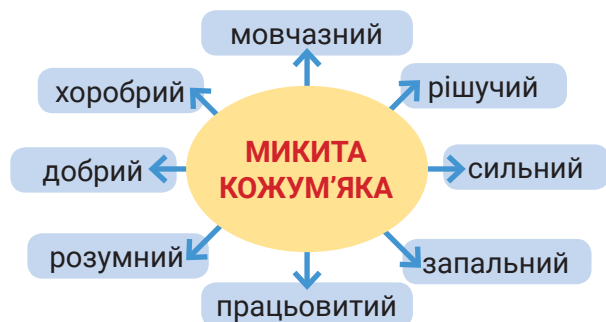
А алегорію	В гіперболу
Б епітет	Г метафору
3. Які надприродні можливості мав Микита?
4. Яку звістку приніс Князю Посланець від Змія?

АНАЛІЗУЄМО

5. З якою метою Князь скликав воевод? Чи виправдали вони його сподівання?
6. Прочитайте виразно вголос висловлювання Діда (картина друга) від слів «Князю! В мене є надія, що подужає він Змія» до слів «Та не знаю, а подужав би, гадаю». Чому, на вашу думку, Дід вважає, що саме Микита здатен подолати Змія?
7. Пригадайте й перекажіть епізод казки, у якому є такі слова Князя:

*Але є ще в нас орли,
Та не тут, не в цій палаті,
А в мужицькій простій хаті!*

 Яку основну думку передає автор цими рядками? Чому воеводи вийшли з ніяково похиленими головами?
8. Для народних казок характерними є триразові повтори. Чи є такі повтори в казці «Микита Кожум'яка»? Які саме?
9. Чому тільки маленька дівчинка зуміла впросити Микиту стати на двобій зі Змієм? Знайдіть і прочитайте виразно її слова.
10. Знайдіть у тексті гіперболи для змалювання образу Микити. Яким ми уявляємо героя завдяки цьому художньому засобу?
11. Поясніть, як ви розумієте такі слова Князя: «Хто не бореться, той раб!»
12. Чи легко вдалося Микиті подолати Змія? З чого це видно?
13. Розкажіть про риси характеру, особливості вдачі, фізичні можливості головного героя твору «Микита Кожум'яка». Скористайтеся поданою схемою.
14. Зачитайте діалог між Микитою та його батьком і братами (картина друга). Поясніть, чи передає мова Микити його запальний і рішучий характер?

15. Визначте в казці позитивних і негативних дійових осіб. Скориставшись поданою схемою, порівняйте мову Князівни та Посланця Змія.

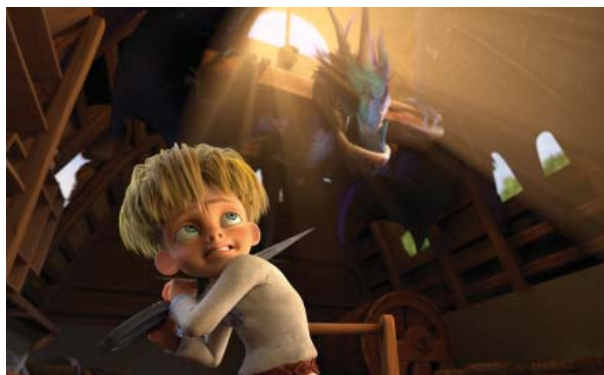
Мова дійових осіб

Князівна	брутальна красива ? зверхня	мелодійна примітивна приємна	Посланець Змія
----------	-----------------------------------	------------------------------------	----------------

16. Знайдіть у тексті приклади слів, за допомогою яких упізнаваною стає Україна та її народ (імена, назви рослин, тварин, приміщень тощо).
17. Визначте елементи сюжету (зав'язка, кульмінація, розв'язка) п'єси-казки «Микита Кожум'яка».

МІРКУЄМО

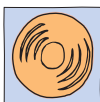
18. Знайдіть і зачитайте рядки, у яких Князівна намагається заспокоїти батька й матір. Чи є вона, на вашу думку, мужньою дівчиною? Чи до пари вона Микиті Кожум'яці? Свою відповідь поясніть.
19. Кого прославляє Олександр Олесь в образі Микити? Як ви думаєте, заради кого Кожум'яка пішов на поєдинок зі Змієм: заради Князівни чи заради дітей? А можливо, він хотів отримати багато золота? Відповідь поясніть.
20. Перегляньте анімаційний фільм «Микита Кожум'яка» (2016) режисера Манука Депоєна, знятий за мотивами однойменної книги Антона Сіяніки. За допомогою яких якостей перемагає Змія головний герой п'єси-казки Олександра Олеся та герой мультфільму Манука Депоєна? У чому ще подібні та відрізняються ці твори?

▲ Кадр із мультфільму «Микита Кожум'яка» (2016). Режисер Манук Депоєн

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

21. Прочитайте в ролях епізод казки (на вибір).
22. Уявіть, що актова зала вашого закладу освіти – це сцена великого театру. А акторами цього театру є учні п'ятого класу. Підготуйте з однокласниками й однокласницями інсценізацію казки «Микита Кожум'яка», або кількох її епізодів, картин. Розподіліть між собою ролі, вивчіть слова напам'ять, підготуйте костюми, доберіть музичний супровід, намалюйте афішу.

Для додаткового читання.

Василь Королів-Старий. «Хуха-Моховинка». Іван Липа. «Близнята».
 Дара Корній. «Чарівні істоти українського міфу».
 Василь Симоненко. «Подорож у країну Навпаки».
 Наталя Забіла. «Казка про веселого метелика».
 Марійка Підгірянка. «В чужому пір'ю». Галина Римар. «Чарівна флейта».

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «ВЕЛИКЕ ДИВО КАЗКИ»

1. Розгадайте «ключ», за допомогою якого можна прочитати в поданому ланцюжку зашифроване слово *алегорія*. Що означає це поняття?

к	л	з	г	п	р	л	я
а	г	е	і	о	г	і	а

2. Установіть відповідність між назвою твору та персонажем (один персонаж є зайвим).

1 «Мавка-Вербинка»	А капітан Макака
2 «Летючий корабель»	Б Воєвода
3 «Цар Плаксій та Лоскотон»	В Скороход
4 «Микита Кожум'яка»	Г Лісовик
	Д Лис Микита

3. З якою казкою пов'язаний кожен малюнок? Назвіть головних і другорядних персонажів одного з цих творів.

А

Б

В

Г

4. Пригадайте дві народні казки про тварин. Чому не можна визначити їх автора?
5. Наведіть приклади алегорії в народних казках про тварин. Для чого використовують цей художній засіб?
6. Пригадайте сюжет (основні події) казки «Про правду і кривду». Визначте розв'язку цього твору.
7. Чим літературна казка відрізняється від народної? А чим подібна?
8. Яку актуальну проблему порушив Василь Королів-Старий у казці «Мавка-Вербинка»?
9. Кого висміює Іван Франко в образі Лиса Микити? Чим повчальна ця казка?
10. Доведіть, що кінцівки казок, де перемагають такі персонажі, як Микита Кожум'яка та Лоскотон, є закономірними.
11. Визначте художній засіб, який є у виділеному рядку. У якому творі та з якою метою його використано?

*Цілі дні вони сиділи,
Голосили, та сопіли,
Та стогнали, та ревли,
Сльози відрами лили.*

12. **Самооцінювання.** Продовжте вислови:

- ▶ Із цього розділу я дізнався / дізналася багато нового, зокрема ...
- ▶ Опрацювавши розділ, я зрозумів / зрозуміла ...
- ▶ Найбільше в цьому розділі мене схвилювало те ...
- ▶ Свої знання з тем цього розділу я оцінив би / оцінила б на ...

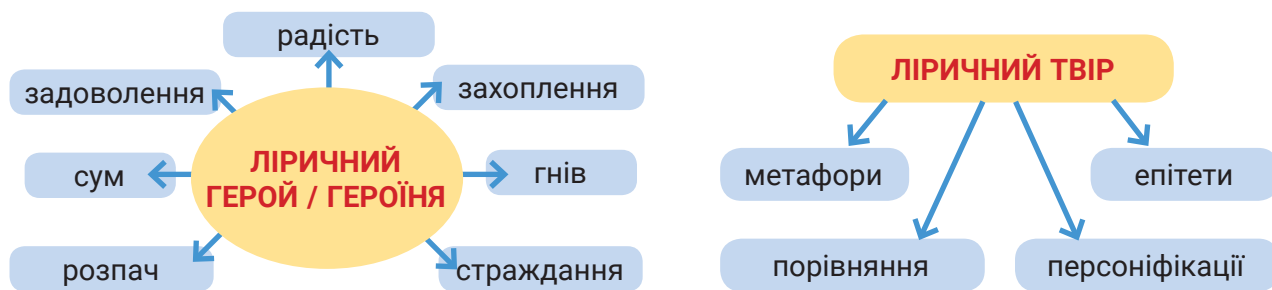
МУЗИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

У попередніх розділах ми з вами читали епічні твори (легенди, перекази, казки, написані прозовою мовою), драматичні твори (казку-п'єсу Олександра Олеся «Микита Кожум'яка», яку ми можемо побачити на сцені театру), а в цьому розділі познайомимося з ліричними творами.

Слово *лірика* (грец. *lyrikós*) походить від назви струнного музичного інструмента ліра, у супроводі якого в Стародавній Греції виконували пісні та вірші.

Ліричні твори мають віршову форму і передають почуття, переживання, емоції людини: радість, захоплення, біль, сум, страждання, розпач, гнів тощо. У таких творах є зміни настрою, вражень, почуттів, описані за допомогою художніх засобів (метафор, епітетів, порівнянь).

Центральний персонаж ліричного твору – **ліричний герой / героїня**. Саме через його / її внутрішній стан автор / авторка доносить до читачів певні переживання і почуття. Завдання читачів – розпізнати емоційне ставлення до зображуваного, зміни настрою, різноманіття почуттів ліричного героя / героїні.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Ліричний твір – це невеликий за обсягом віршований твір, у якому передано думки, почуття, настрої, переживання ліричного героя / героїні.

Ліричний герой / героїня – це ліричне Я поета, саме його думки, почуття і переживання передано у творі.

МІРКУЄМО

Припустімо, що люди не навчилися писати вірші, складати пісні, а митці / мисткині слова пишуть лише оповідання, повісті, романи, казки. Що ми, на вашу думку, втратили б від цього?

▲ Буцький каньйон

Сучасне життя насичене подіями, стресовими ситуаціями. Часто у нас напружений графік навчання, роботи. Тож необхідно відпочивати від шаленого ритму. І найкращий спосіб поліпшення настрою – зустріч із природою.

- ◆ Де на природі ви відпочивали останнім часом? Як це вплинуло на ваш душевний стан, чи збагатило враженнями?
- ◆ Які місця вашого краю стали для вас улюбленими?
- ◆ А які куточки України та світу ви хотіли б відвідати? Чим вони приваблюють?
- ◆ Яка пора року вам подобається найбільше? Чому?

Краса рідного краю завжди надихала майстрів слова. Насолоджуймося яскравою палітрою зорових та слухових образів української поезії!

Тарас ШЕВЧЕНКО (1814–1861)

Тараса Шевченка було наділено талантами живописця, скульптора, прозаїка, драматурга, співака, актора, а найголовніше – ПОЕТА. Його ім'я шанують різні покоління українців. А один із президентів США Ліндон Джонсон захоплено говорив про Шевченка: *«Він був більше ніж поет – він був безстрашний борець за права та волю людей»*. Митець обстоював людські цінності: свободу, благополуччя, мир, справедливість і повагу.

Тарас Шевченко народився на Черкащині в селянській родині кріпаків. З дитинства у хлопця виявився неабиякий хист до малювання. Молодий

▲ Тарас Шевченко. Автопортрет (1940)

Шевченко мав багато щирих друзів, які допомогли його викупити з кріпацтва.

Він успішно закінчує Академію мистецтв у Петербурзі. Після повернення до Києва працює художником і етнографом в Археологічній комісії, а згодом його було затверджено на посаду викладача малювання Київського університету. Попрацювати зі студентами не вдалося: Тараса Григоровича заарештовують і відправляють на заслання. Упродовж усього життя Кобзар не випускав із рук олівця: писав і малював, навіть попри заборони.

Через десять років поет повертається до Петербурга; на жаль, в Україну йому дозволили приїхати всього на кілька місяців. Лише після смерті тіло поета перевезли в Україну й поховали у м. Каневі на Чернечій горі.

Поет безмежно любив рідну землю, її мальовничу природу. Щиро й захоплено він описав Дніпро, степи, зоряне небо, вишневий садок... Спробуймо побачити все це в ліричних творах Тараса Шевченка.

ЦІКАВО ЗНАТИ

1. Український майстер Микола Сядристий створив **найменшу у світі книжку**, побачити яку можна лише через мікроскоп. Нею стала збірка «Кобзар» Тараса Шевченка. Розмір книжечки трохи більше половини квадратного міліметра. Сторінки настільки тонкі, що перегортати їх можна лише кінчиком загостреної волосинки. Ізшито книжку павутинкою, а обкладинку зроблено з пелюстки безсмертника.

► Микола Сядристий. Найменша у світі книжка – «Кобзар» Т. Шевченка. Фото

2. **Найбільший портрет** Тараса Шевченка площею понад 500 м² було намальовано в Харкові у жовтні 2014 року на стіні 17-поверхового житлового будинку. Це графіті занесено до Книги рекордів України. Для створення графіті учасники творчої групи Kailas-V обрали портрет пензля Івана Крамського. Ширина готового зображення становить 12 метрів, а висота – 43 метри.

► Графіті. Найбільший у світі портрет Тараса Шевченка. Харків

Віртуальна екскурсія. Музеї Тараса Шевченка в Києві та в Каневі; картини митця.

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли¹ розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...

А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповиє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

¹ **Поли** – краї кожної з половин одягу (пальта, піджака та ін.), що розгортається спереду.

◀ Іван Айвазовський. Захід сонця.
Самотній вітрильник (1853)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Твір «За сонцем хмаронька пливе...» – це вірш про
А тварин **Б** природу **В** дощ **Г** дитину
2. Порівняння є в рядку
А І тьмою німою оповиє тобі душу...
Б За сонцем хмаронька пливе...
В А туман, неначе ворог, закриває море...
Г І сонце спатоньки зове у синє море.

АНАЛІЗУЄМО

3. Яку пору доби змальовано у вірші? Із чого це видно?
4. Доведіть, що в цьому вірші йдеться про природу.
5. У першій частині поезії (перших 10 рядків) передано замилування вечірнім пейзажем. А які почуття ліричного героя передано в другій частині твору? Прочитайте вголос ці дві частини, намагаючись інтонацією передати зміну почуттів ліричного героя.
6. Які кольори ви бачите (уявляєте), читаючи поезію «За сонцем хмаронька пливе...»? Запишіть назви цих кольорів у дві колонки залежно від почуттів ліричного героя: 1) кольори, які передають спокій, замилування; 2) кольори, які передають хвилювання, тривогу.
7. Знайдіть у тексті пестливі слова. Визначте їхню роль у вірші.
8. Поясніть, як ви розумієте такий рядок: «Червоні поли розстилає...».

9. Який настрій – веселий чи сумний – викликав у вас цей вірш? Відповідь поясніть.
10. Доведіть, що поезія «За сонцем хмаронька пливе...» є ліричним твором.

МІРКУЄМО

11. Чи приносить, на вашу думку, задоволення ліричному герою те, що він бачить? Які думки витають у його голові?
12. Що могло спонукати Тараса Шевченка написати твір «За сонцем хмаронька пливе...»? Як ви думаєте, у вірші автор надає перевагу описові природи чи переживанням ліричного героя? Відповідь поясніть.

ПЕЙЗАЖНА ЛІРИКА

Серед ліричних творів особливе місце займають вірші про природу, про рідний край. Чому так багато поезій написано саме про довкілля, про рідну землю? Напевно, тому, що природа – безмежне джерело краси.

Пейзаж, як і настрої у людини, може бути спокійним, радісним, а іноді – сумним. Адже людина і природа – єдині! Поет / поетка малює словами ті картини, які бачить навколо себе або уявляє: бездонне небо, шепіт вітру, шелест листя, білий сніг, широкий степ, квітучу галявину тощо. Так виникає пейзажна лірика.

Пейзаж у ліричному творі може бути непорушний (як на картині) і рухомий (як у фільмі, коли кінокамера передає пориви вітру). Непорушні поетичні пейзажі зустрічаються найчастіше. Рухомі пейзажі – більш рідкісні, вони характерні для віршів Павла Тичини.

Художні описи природи є виявом патріотичних почуттів автора / авторки. Красу рідного краю поет / поетка відтворює *засобами образної мови*: метафорами, епітетами, персоніфікацією.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Пейзаж – це опис, змалювання природи в творах літератури, образотворчого мистецтва тощо.

Пейзажна лірика – ліричний твір, у якому описано картини природи.

Персоніфікація – це художній засіб, за допомогою якого предмет або явище зображують як живу істоту. Наприклад: *спить дерево, сонечко сміється, пташечка радіє, душа співає, плачуть квіти, вітер завиває, земля стогне*.

▲ Олександр Резуненко. Квіти плачуть. Художнє фото (2017)

▲ Дівчинка плаче. Фото

АНАЛІЗУЄМО

1. Ви маєте самостійно виписати в зошит приклади персоніфікації з вірша «За сонцем хмаронька пливе...». Потім обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання. Кому з вас вдалося правильно виписати всі приклади?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

2. Складіть невеликий вірш (4 або 8 рядків) про природу, використавши персоніфікацію. Яким предметам, явищам ви хотіли б у своєму творі надати людських рис?

* * *

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

▲ Тарас Шевченко. Селянська родина (1843)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розташуйте послідовно художні образи поезії «Садок вишневий коло хати...» відповідно до їх згадування в творі.

дівчата	плугатарі	хрущі	матері
---------	-----------	-------	--------

соловейко	зіронька	діточки	мати
-----------	----------	---------	------

2. Яку пору року змальовано у вірші? З чого це видно?

АНАЛІЗУЄМО

3. Визначте художні деталі, які допомагають автору змалювати картину українського вечора.
4. Опишіть за рядками поезії настрої ліричного героя, його думки й почуття.

5. У якій поезії – «Садок вишневий коло хати...» чи «За сонцем хмаронька пливе...» – переважають зорові образи, а в якій – слухові? Доведіть свою думку.
6. Визначте, з якою інтонацією потрібно читати кожен строфу вірша «Садок вишневий коло хати...». Прочитайте виразно вірш уголос.
7. Персоніфікацію вжито в рядку
А Сім'я вечерея коло хати... **В** За сонцем хмаронька пливе...
Б Плугатарі з плугами йдуть... **Г** Дочка вечерять подає...
8. Знайдіть у вірші «Садок вишневий коло хати...» і зачитайте рядки, які римується.

МІРКУЄМО

9. Поезію «Садок вишневий коло хати...» Тарас Шевченко написав у 1847 р., коли був у неволі, далеко від рідної землі. Як ви вважаєте, який настрій був у поета в момент написання вірша? Про що він мріяв у той час?
10. Розгляньте картину Тараса Шевченка «Селянська родина». Чим ця картина близька до вірша «Садок вишневий коло хати...», а чим відмінна? Чи однаковий настрій панує в цих двох творах?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

11. Проведіть у класі конкурс на найкраще виконання поезії Тараса Шевченка «Садок вишневий коло хати...». Підготуйтеся продекламувати (виразно прочитати) цей твір. Скористайтеся такими порадами:
 - 1) опис вечірньої пори читайте в уповільненому темпі, спокійним тоном, із перелічувальною інтонацією;
 - 2) намагайтеся передати замилювання уявною картиною;
 - 3) після розділових знаків робіть довгі паузи;
 - 4) робіть короткі паузи, щоб підсилити звучання окремих слів: матері, дівчата, дочка, соловейко.
 - 5) виділяйте логічним наголосом слова-образи.

Павло ТИЧИНА (1891–1967)

Павло Тичина народився на Чернігівщині в родині священнослужителя. Зростання в релігійній сім'ї стало запорукою не тільки зразкового морального виховання, а й розвитку музичних здібностей. Уся родина Тичини мала хист до музики, а оскільки в ній було аж 13 дітей – то утворився сімейний хор.

Особливе відчуття кольорів і звуків, світла й ритму супроводжувало митця з ранніх років і втілювалось у його творчості. Павло Тичина був одним із найосвіченіших письменників свого часу, його

ерудиція охоплювала суміжні з літературою види мистецтва – музику й живопис. Він чудово грав на кларнеті, був управним диригентом. Мав хист уловлювати особливе, музичне звучання і в словах. Тому так легко давалося йому вивчення іноземних мов: він володів вільно п'ятнадцятьма мовами.

Про твори Тичини український літературознавець Леонід Новиченко писав: «Мальовничою, сповненою ніжною й чутливою душою постає в його віршах українська природа – така рідна й близька (луки, ниви, гаї, верби, тополі, озера й струмки, голуби й ластівки) і водночас наче побачена з іншої висоти...».

Поезія Павла Тичини ллється легко й мелодійно, як музика, вона сповнена незвичних кольорів та неповторних звуків. Поет бачив і відчував у навколишньому світі музику, ніби витворену із сонячних променів. А ви готові побачити музику в поезіях митця?

▲ Олег Шупляк. Церква на горі. Художнє фото (2014)

* * *

Гаї шумлять –
Я слухаю.

Хмарки біжать –
Милуюся.

Милуюся-дивуюся,
Чого душі моїй
так весело.

Гей, дзвін гуде –
Іздалеку.

Думки пряде –
Над нивами.

Над нивами-приливами,
Купаючи мене,
мов ластівку.

Я йду, іду –
Зворушений.

Когось все жду –
Співаючи.

Співаючи-кохаючи
Під тихий шепіт трав
голублячий.

Щось мріє гай –
Над річкою.

Ген неба край –
Як золото.

Мов золото – поколото,
Горить-тремтить ріка,
як музика.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Пейзаж – це опис
А будівлі Б зовнішності В життя Г природи
2. Оберіть ілюстрацію, що завершує такі рядки: «Над нивами-приливами, купаючи мене, мов...»

АНАЛІЗУЄМО

3. Які картини природи ви уявляєте, читаючи поезію «Гаї шумлять...»?
4. Який настрій панує в душі ліричного героя? Чим він милується? Відповідь поясніть.
5. Знайдіть у вірші приклади метафори, порівняння, персоніфікації. Що передано за їх допомогою?
6. Чи доводилося вам на лоні природи відчувати щось подібне до того, що описує Павло Тичина?
7. Поезію Павла Тичини називають музикальною. Знайдіть у вірші «Гаї шумлять...» слова й образи, які, на вашу думку, допомагають передати звуки природи.
8. Хтось із вас має знайти у вірші «Гаї шумлять» слухові образи, а хтось – зорові образи. Обміняйтесь одне з одним інформацією. Який з образів викликає у вас найбільше замилювання?
9. Яке враження справляє на вас поезія «Гаї шумлять...»? Що в ній найбільше сподобалося?

МІРКУЄМО

14. Зверніть увагу на незвичайну побудову вірша «Гаї шумлять...». Чого досягнув автор, поділивши строфи на короткі рядки?
14. Що, на вашу думку, хотів передати Павло Тичина своїм твором?
14. Роздивіться художнє фото Олега Шупляка «Церква на горі» і проаналізуйте, чи перегукуються образи, відтворені у вірші Павла Тичини «Гаї шумлять...», і краєвиди на світліні.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

16. Виконайте завдання одного з варіантів.
Варіант А. Створіть у соціальних мережах музичний відеоролик до твору Павла Тичини «Гаї шумлять...». Доберіть мелодію, 5–6 слайдів (пейзажних картин, фотографій, малюнків) або зніміть власне відео. Текст твору можна озвучити чи написати на слайдах. Намагайтеся передати позитивний ліричний настрій.
Варіант Б. Підготуйтеся до виразного читання поезії «Гаї шумлять...» під музичний супровід. Мелодію доберіть самостійно або попросіть однокласника / однокласницю виконати її на музичному інструменті. Намагайтеся передати позитивний ліричний настрій.

Не бував ти у наших краях!

Не бував ти у наших краях!
Там же небо – блакитні простори...
Там степи, там могили, як гори.
А весняні ночі в гаях!..
Ах, хіба ж ти, хіба ти це знаєш,
Коли сам весь тремтиш, весь смієшся, ридаєш,
Серце б'ється і б'ється в грудях...
Не бував ти у наших краях.

Не бував ти у наших краях,
Бо відтіль не таким би вернувся!
Чув про степ, що ген-ген простягнувся? –
Єсть там люди – й зросли у степах,
Що не люблять, не вміють ридати.
Що не можуть без пісні і нивки зорати!
Тебе ж завжди я бачу в сльозах... –
Не бував ти у наших краях.

▲ Юрій Прядко. Весна (2019)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. У рядку «Там степи, там могили, як гори...» використано
А епітет	В персоніфікацію
Б метафору	Г порівняння

АНАЛІЗУЄМО

2. Про що йдеться у творі?
3. Які речення в тексті необхідно читати з окличною інтонацією? Що намагається передати автор цією інтонацією?
4. Який настрій у ліричного героя? Що викликає в нього найбільше захоплення?
5. Знайдіть і зачитайте рядки, у яких ідеться про пісню в житті українців. Пригадайте, у якому творі Тараса Шевченка є тематично співзвучні рядки.
6. Прочитайте поданий нижче текст. Знайдіть у ньому інформацію, яка суперечить тексту поезії «Не бував ти у наших краях!».

Ліричний герой вірша «Не бував ти у наших краях!» у захопленні від краси природи рідного краю. Він переконаний, що той, хто побуває в його краях, повернеться вже іншою людиною. Адже в цьому краї неймовірно блакитні простори та весняні ночі, а люди й дня не можуть прожити без пісні. І хоч ліричний герой постійно в сльозах, але він – справжній патріот своєї землі.

МІРКУЄМО

7. Чому можна стверджувати, що ліричний герой вірша «Не бував ти у наших краях!» є справжнім патріотом рідної землі?
8. Як ви вважаєте, чи впливає природа рідного краю на характер людини? Свою думку аргументуйте.

ВІРШОВАНА МОВА. ВИРАЗНЕ ЧИТАННЯ ПОЕЗІЇ

Поетичні тексти й художня проза мають важливу спільну ознаку – образність. Але, на відміну від прози, **віршована мова** – чітко організована, розмірена, що додає їй виразності та емоційності. З усіх видів мистецтва поезія найближча до музики, адже для них обох є характерним **ритм** – упорядковане повторення однакових чи подібних елементів. **Віршовий ритм** створюють чергуванням наголошених і ненаголошених складів, а також за допомогою пауз, рим, логічних наголосів.

Пауза – це коротка перерва в тексті, зупинка під час читання, що відмежовує одну фразу від іншої. Більші паузи робимо на місці розділових знаків, трохи менші – якщо потрібно виділити те чи те слово.

Рима – це співзвучність закінчень віршових рядків. Наприклад:

*Не бував ти у наших **краях!**
Там же небо – блакитні **простори...**
Там степи, там могили, як **гори.**
А веснянії **ночі в гаях!**..*

У цій строфі римуються перший і четвертий рядки, а також – другий і третій.

Тембр (звучність), **темп** (швидкість), **сила** голосу, **дикція** (чіткість вимови), **інтонація** формують мелодично оформлений словесний малюнок, наповнений різноманітними відтінками почуттів.

Уміння виразно читати віршований текст – це справжнє мистецтво, що має назву **декламація**.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

- Роздрукуйте текст вірша Павла Тичини «Не бував ти у наших краях!» або «Гаї шумлять...». Підготуйтеся до виразного читання одного з них. Позначте скісними рисками (/ або //) місця довгих і коротких пауз; підкресліть логічно наголошені слова; зазначте в окремих місцях особливості інтонації (розповідна, перелічувальна, спокійна, замишування тощо) і темп читання (швидкий чи уповільнений).

Євген ГУЦАЛО (1937–1995)

Народився Євген Гуцало на Вінниччині в родині сільських учителів. Він чудово навчався, дуже любив читати. «Ще років у десять власноруч збив неоковирного дерев'яного стола, поставив його біля хати в кущах бузку і день у день писав за тим столом вірші та оповідання. Потім ті твори відсилав до редакцій газет та журналів», – писав Євген Гуцало у своїх спогадах про дитинство. Привчений батька-

ми до вишуканого українського слова, він із захопленням поринав у творчість.

По особливому вдавалося письменникові зображувати людські характери: найбільше він шанував чесність і порядність, а ницість і жорстокість завжди викривав і засуджував. Його лірика наповнена передчуттям радості та захопленням живописною красою природи. Відкрийте для себе її осяйну фантастичну образність!

ЗІРКА

Із корбислом¹ по воду
аж до моря зірка ходить.
Коли зірка йде по воду –
весело сміється,
коли зірка йде з водою –
срібло з відер лється.

Срібна зірка йде з водою,
срібні в зірки руки,
лється чисте срібло з відер
на ліси та луки².

Лється чисте срібло з відер
на маки й калину,
на завітчану у місяць
срібну Україну.

▲ Олег Шупляк. Сузір'я
«Дівчина з відрами» (2019)

¹ Корбисло – вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, якою носять на плечах відра з водою тощо.

² Луки – рівна місцевість, укрита трав'янистою рослинністю.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Наведіть приклад персоніфікації, використаної у творі.
2. Який колір переважає в цій поезії? Чому?

АНАЛІЗУЄМО

3. Яку картину ви уявляєте, коли читаєте поезію «Зірка»? Якби ви були художником, яку ілюстрацію до цього твору намалювали б?
4. Що автор хотів передати кількаразовим повторенням слів *срібло, срібний*?
5. Назвіть поетичні зорові образи, за допомогою яких Євген Гуцало змальовує нашу Україну. Якою вона постає у творі?
6. Поясніть, як ви розумієте метафору «срібло з відер лється». Що за допомогою цієї метафори хотів передати автор?

7. Яке враження справила на вас поезія «Зірка»? Що в ній найбільше сподобалося?

МІРКУЄМО

8. Що, на вашу думку, символізує зірка в цьому творі? Оберіть кілька слів з-поміж запропонованих нижче. Поясніть свій вибір.

яскравість, страх, недосяжність, любов, дитинство, таємничість, мрія, натхнення, кохання, бажання, страждання, казковість, радість

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

9. За мотивами вірша Євгена Гуцала «Зірка» та репродукції картини Олега Шупляка «Сузір'я "Дівчина з відрами"» складіть власну мініказку на 5–10 речень і зачитайте перед класом.

* * *

Журавлі високі пролітають,
ледве видно птахів із землі.
Журавлів я з вирію стрічаю
і прошу перо у журавлів.

Ставши над Дніпром зеленооким,
ставши над усміхненим Дніпром,
я прошу перо у них високе,
піднебесне в них прошу перо.

Хай з небес перо високе кинуть,
хай мене благословлять крилом,
щоб писалось слово журавлине
журавлиним з вирію пером.

Щоб воно до вирію літало,
журавлиний звідало політ,
та завжди із вирію вертало
до святої отчої землі...

▲ Юрій Пацан. Затоки Дніпра

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. У вірші «Журавлі високі пролітають...» автор згадує
А Дністер Б Дніпро В Дунай Г Донець

АНАЛІЗУЄМО

2. Які ознаки має ліричний твір? Доведіть, що твір «Журавлі високі пролітають...» – ліричний.
3. Випишіть епітети. Поясніть їхню роль у вірші.

4. Перечитайте третю строфу вірша. Як ви її розумієте? Навіщо ліричному героєві потрібне журавлине перо?
5. Який художній засіб використано для створення поетичного образу Дніпра?
6. Порівняйте образ Дніпра у вірші Євгена Гуцала та на картині Юрія Пацана «Затоки Дніпра». Чи перегукуються ці твори між собою? Поясніть свою думку.
7. Із якими почуттями ліричний герой ставиться до рідної землі? Із чого це видно?
8. Прочитайте вірш із різною інтонацією. Після яких слів, на вашу думку, доречно зробити паузи?

МІРКУЄМО

9. Журавлі в осінньому небі, які відлітають, є символом смутку і туги за рідним краєм. Чи в розпачі, на вашу думку, ліричний герой? Про що він мріє?

Максим РИЛЬСЬКИЙ (1895–1964)

У родині Рильських цінували українську культуру, мову та історію. Навіть старших синів назвали на честь Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, а наймолодшому обрали ім'я на честь Максима Залізняка – відомого козацького отамана.

Народився майбутній письменник у Києві. У дитинстві Максим Рильський захоплювався теслярством, столярством, садівництвом, рибальством. Також проектував машини для літання і чудово грав на фортепіано, адже музики його вчив відомий композитор, близький друг батька – Микола Лисенко.

Перший вірш майбутнього поета надрукували, коли хлопцеві було всього 12 років, а перша збірка поезій «На білих островах» побачила світ, коли Максиму виповнилося 15.

Друзі називали письменника «Максим – Золоте Серце». Він справді був щирим і справедливим, завжди приходив на допомогу тим, хто її потребував. Любов'ю і ніжністю до рідного краю, до природи і людей пронизана його поезія. Відкриймо чарівний світ поетичного слова Максима Рильського!

ЦІКАВО ЗНАТИ

Максим Рильський відомий не тільки як талановитий письменник, а і як неперевершений перекладач. Він володів вільно 13 мовами й переклав на українську понад 200 тисяч віршованих рядків! А ще перекладав повісті, романи, п'єси.

ДОЩ

Благодатний, довгожданий,
 Дивним саявом осія́нний,
 Золотий вечірній гість
 Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
 На закурені будинки
 Зголоднілих передмість.
 Відкривай гарячі груди,
 Мати земле! Дощ остудить,
 Оживить і запліднить, –
 І пшеницею, й ячменем,
 Буйним повівом зеленим
 Білі села звеселить.

▲ Валентин Рекуненко. Мелодія дощу (2015)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Кого Максим Рильський називає золотим вечірнім гостем? Чи довго цього гостя чекали?

АНАЛІЗУЄМО

2. Який момент життя природи зображено у вірші? А яку пору доби?
3. Прочитайте перше речення вірша «Дощ». Якими словами автор виражає своє захоплення цим явищем природи?
4. Хто й чому чекає дощу найбільше? Прочитуйте відповідні рядки.
5. Утворіть за текстом вірша логічні пари з іменників та епітетів.

Іменники	Епітети
будинки	золотий
села	білі
повів	зголоднілі
гість	закурені
передмістя	буйний

6. Розгляньте картину «Мелодія дощу». Що спільного, а що відмінного має ця картина з віршем «Дощ»?

МІРКУЄМО

7. Чи до однієї тематичної групи лірики належать вірші Євгена Гуцала «Журавлі високі пролітають...» та Максима Рильського «Дощ»? Чи однакові настрої, почуття, думки в ліричних героїв обох творів? Відповідь обґрунтуйте.

Осінь-маляр¹ із палітрою пишною
Тихо в небі кружляє,
Осипає красою розкішною.

Там розсипа вона роси сріблесті,
Там тумани розливає,
Ліс одягає у шати барвисті.
Ліс обливає кольорами дивними,
Ніжно сміється до вітру,
Грає цілунками з ним переливними.

Фарби рожеві, злотисті, червоні,
Срібно-блакитне повітря...
Ніжні осінні пісні тиходзвонні!

¹ Маляр – тут: художник.

▲ Йосип Бокшай. Біля струмка (1950)

ПЕРЕВІРЯЄМО

- Іменник *шати* в цьому тексті означає
 А розкішне святкове вбрання
 Б одяг певного призначення
 В металева оправа
 Г накидка для художника

АНАЛІЗУЄМО

- Який місяць осені зображено у вірші? Поясніть свою відповідь.
- Розкажіть, як осінь змінює кольори лісу.
- Що, на вашу думку, викликає в ліричного героя найбільше захоплення? Чи співзвучні його настрої і почуття з настроєм та почуттями ліричного героя твору «Дощ»?
- Знайдіть у цій поезії персоніфіковані образи. Чи допомагають вони образно змалювати картини природи?
- У вірші «Осінь-маляр із палітрою пишною...» автор використовує назви п'яти кольорів. Назвіть їх. Які кольори ви додали б іще, змальовуючи осінь?

МІРКУЄМО

- Чи бували ви на прогулянці в осінньому лісі, парку? Що вас там найбільше приваблювало? Чому, на вашу думку, Максим Рильський порівнює осінь із малярем? Чи захоплюється поет у своїх віршах красою природи?
- Роздивіться осінній пейзаж Йосипа Бокшая «Біля струмка». Яка головна відмінність у колористиці поезії «Осінь-маляр із палітрою пишною...» та названої картини?

Микола ВІНГРАНОВСЬКИЙ (1936–2004)

Народився Микола Вінграновський на Півдні України – на Миколаївщині, саме в тому мальовничому краї, де зливається небо зі степом, а степ – із річкою Південний Буг.

Хлопець ріс самостійним і допитливим, добре вчився у школі, захоплювався книжками та мріяв стати актором. Завдяки талантові й наполегливій праці його мрія здійснилася.

В одному інтерв'ю Микола Вінграновський стверджував: «Батьківщина, земля, любов, люди – без цього поет не поет». Митець завжди оспівував і возвеличував у своїй поезії любов, красу, добро. Він із легкістю писав як дитячі оповідання, так і великі кіносценарії. Але в усьому Микола Вінграновський залишався насамперед ліриком. Його поезія полонила не одне покоління читачів. Тож розпочнімо знайомство з нею!

ЦІКАВО ЗНАТИ

Значний вплив на формування творчої особистості Миколи Вінграновського здійснив відомий кінорежисер – Олександр Довженко. Він помітив обдарованого студента Київського театрального інституту і запропонував йому працювати актором на Київській кіностудії. Згодом Микола Вінграновський став режисером і кіносценаристом – створив близько 20 художніх та документальних фільмів.

Сама собою річка ця тече,
Маленька річечка, вузенька, як долоня.
Ця річечка Дніпра тихенька синя доня,
Маленька донечка без імені іще.

Вона тече в городі в нас під кленом,
І наша хата пахне їй борщем.
Цвіте над нею небо здоровенно
Солодкими хмарами з дощем.

Ця річечка тече для клена і для мене,
Її й тоді я бачу, коли сплю...
Я річечку оцю в городі в нас під кленом,
Як тата й маму і як мед, люблю.

▲ Валентин Рекуненко.
Літо (2007)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Річку в поезії «Сама собою річка ця тече...» автор порівнює із
А стрічкою	В долонею
Б смужкою	Г хмариною

АНАЛІЗУЄМО

2. Яку картину ви уявляєте, читаючи поезію «Сама собою річка ця тече...»?
3. Із якими образами пов'язує ліричний герой свої спогади про дитинство?
4. Поясніть, як ви розумієте рядки «Ця річечка тече для клена і для мене...». Як ви думаєте, коли цього кленка посадили мама й тато?

МІРКУЄМО

5. У вірші розкрито тему спогадів ліричного героя про рідний дім. Які образи спадують вам на думку, коли ви згадуєте власну домівку чи свою маленьку батьківщину?

ПЕРША КОЛИСКОВА

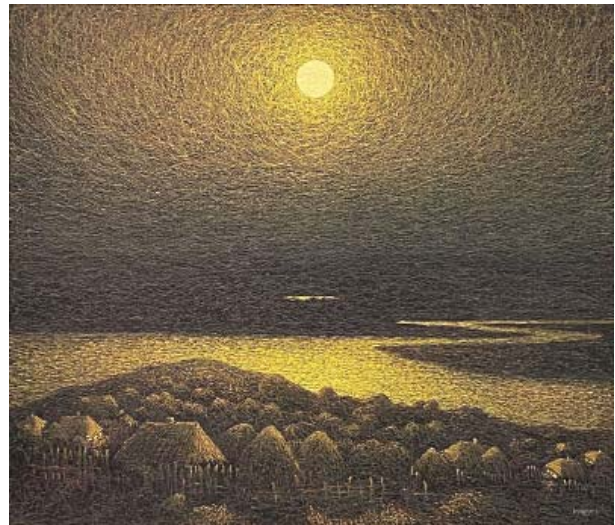
Спи, моя дитино золота,
Спи, моя тривого кароока.
В теплих снах ідуть в поля жита,
І зоря над ними йде висока.

Спи, моя гіллячко голуба,
Тихо в моїм серці і щасливо.
За вікном хлюпочеться плавба
Твоїх літ і долі гомінливої.

Спи, моя дитинко, на порі.
Тіні сплять і сонна яворина...

Та як небо в нашому Дніпрі,
Так в тобі не спить хай Україна.

Хай вона не спить в тобі повік,
Бо вона – для тебе і для світу...
Люлі, мій маленький чоловік,
Капле сон сріблястий з верховіту...

▲ Іван Марчук. Золота ніч (1981)

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Як називає автор свого маленького сина? Які звертання він використовує?

АНАЛІЗУЄМО

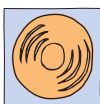
2. Якої долі бажає ліричний герой своїй дитині? Чи уявляє він життя свого сина без України?
3. За допомогою яких образів у творі змальовано Україну?
4. Знайдіть у тексті зменшено-пестливі слова? Для чого їх використовує автор?

МІРКУЄМО

5. Чи доводилося вам слухати колискові пісні? Можливо, ви їх співали своїм меншим братикам чи сестричкам? Поміркуйте, чим твір Миколи Вінграновського подібний до народних колискових пісень.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

6. Оберіть один вірш, із вивчених у п'ятому класі, який вам найбільше сподобався. Підготуйтеся до його виразного читання. Проведіть у класі конкурс декламаторів та визначте двох-трьох переможців.

Для додаткового читання.

Микола Вінграновський. «Даленіє вечір в бабиному літі...», «Далекими світами...», «Бабунин дощ».

Павло Филипович. «Білявий день втомився і притих».

Богдан-Ігор Антонич. «Зима».

Олександр Олесь. «Згадую: так я в дитинстві любив...», «Конвалія», «Степ», «Ліс восени».

Дмитро Павличко. «Пролісок», «Весна», «Де найкраще місце на землі».

Анатолій Костецький. «Весняні дарунки».

Ліна Костенко. «Усе моє, все зветься Україна», «Спинюся я...».

Галина Римар. «Україна у нас одна».

Микола Сингаївський. «Україна-мати».

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «МУЗИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА»

1. Розгадайте «ключ», за допомогою якого можна прочитати в поданому ланцюжку зашифровані слова *алегорія, пейзаж, персоніфікація*. Що означають ці поняття?

п	е	й	п	е	р	с	о	н	і	р	и
з	а	ж	ф	і	к	а	ц	і	я	м	а

2. Користуючись підручником, визначте, хто є автором кожного вказаного вірша (один автор є зайвим).

1 «Гаї шумлять...»	А Тарас Шевченко
2 «Доц»	Б Павло Тичина
3 «Садок вишневий коло хати...»	В Максим Рильський
4 «Сама собою річка ця тече...»	Г Євген Гуцало
	Д Микола Вінграновський

3. Персоніфікація є в уривку
- А «Журавлі високі пролітають...»
 Б «Хрущі над вишнями гудуть...»
 В «Не бував ти у наших краях!»
 Г «Тіні сплять і сонна яворина...»
4. Який із віршів, опрацьованих у цьому розділі, ви порадили б прочитати своїм знайомим? Чому?
5. Які поетичні образи є у вірші Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...»? Які почуття викликає ця поезія?
6. Доведіть, що вірш Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...» є зразком пейзажної лірики.
7. Схарактеризуйте настрій ліричного героя у вірші П. Тичини «Не бував ти у наших краях!».
8. Порівняйте поетичні картини, які постають у вашій уяві, коли ви читаете вірші Є. Гуцала «Зірка» та М. Рильського «Доц».
9. Чи можна стверджувати, що вірш «Сама собою річка ця тече...» – це спогади ліричного героя про рідний дім? Із чого це видно?
10. Виберіть один із вивчених у розділі віршів та випишіть із нього парама слова, що римуються, підкресліть рими.
11. Вірші якого поета вам сподобалися найбільше? Чим саме?
12. **Самооцінювання.** Продовжте вислови:
- ▶ Поетичні твори, розміщені в цьому розділі, допомогли мені зрозуміти, що ...
 - ▶ Опрацювавши розділ, я відчув / відчула ...
 - ▶ Найцікавішим у цьому розділі для мене було ...
 - ▶ Свої знання з тем цього розділу я оцінив би / оцінила б на ...

КНИЖКА ВЧИТЬ, ЯК У СВІТІ ЖИТЬ

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ. ЛІТОПИСИ

Зі сторінок численних художніх творів промовляє до нас велика і слава історія українського народу. Створені ще в давні часи, міфи, перекази й легенди, пісні і думи розповідають нам про минуле, трагедії та перемоги, красу й велич рідного краю. Історія України стала невичерпним джерелом для українських письменників і письменниць, які у своїх віршах, поемах, оповіданнях, повістях, романах відображають події минувшини.

А звідки ми взагалі знаємо про минуле? З історичних джерел, так званих історичних носіїв інформації. Це можуть бути, наприклад, знайдені під час розкопок посуд, коштовності, знаряддя праці. Особливо цінними є перші рукописні книги, які через тисячі років дійшли до наших днів і розповідають про важливі події в житті країни. Ці книги називають літописами, а їхніх авторів – літописцями.

Літописання зародилося в Київській Русі-Україні. Його вели при дворах князів, у церквах, монастирях. Літописи мають для нас важливе значення. По-перше, це історичні джерела, з яких ми черпаємо інформацію про події минулого. По-друге, це високохудожні твори, адже вони містять багато народних легенд, переказів, приказок, прислів'їв, а сучасні автори / авторці події описані яскраво, емоційно, образно, з використанням художніх засобів.

▲ Сторінка з літопису «Повість минулих літ»

народного богатиря, наділеного надзвичайними якостями, або ж про героя, який вирушає в далеку дорогу та долає різні перешкоди.

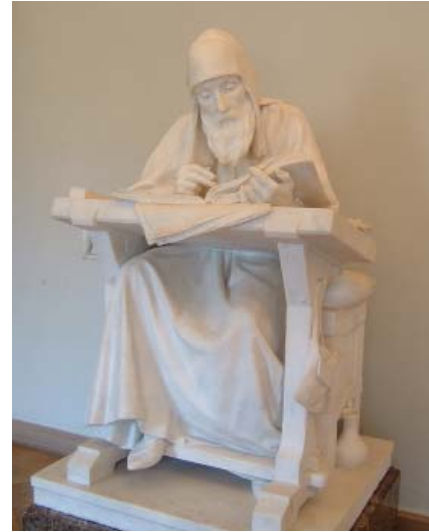
ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Літопис – твір, у якому розповідь ведеться за роками. Це розташовані в часовій послідовності записи про історичні події. Слово *літопис* утворено від слів *літо*, що означало рік, та *писати*. Літописи одночасно є як історичними джерелами, так і художніми творами.

Найвідоміший і найдавніший літопис нашого народу – «**Повість минулих літ**». Твір було написано в Києві на початку XII століття. Вважають, що над літописом працював чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, якого нині ми називаємо **Нестором Літописцем**. Він був досить освіченою для свого часу людиною, знав багато мов.

Книга ця – велетенська історична епопея... Книга ця невичерпна, бо невичерпне життя, про яке вона розповідає.

Леонід Махновець

▲ Нестор Літописець (1890). Скульптор Марк Антокольський

У «Повісті минулих літ» відображено сторінки нашої історії від найдавніших часів і до днів життя автора цього твору (легендарний «світовий потоп», походження слов'ян, заснування Києва, діяння князів, боротьбу русичів із ворогами). На жаль, ми маємо цей твір не в оригіналі. До нас дійшла лише його копія, списана з оригіналу.

Тож помандруймо в минуле стежками цієї яскравої пам'ятки українського народу, яку сучасною мовою переказав письменник Віктор Близнець.

Віртуальна екскурсія. Старовинний Київ та пам'ятки періоду Київської Русі-України. Збірка фото, розміщена на електронній платформі підручника за QR-кодом на початку підручника.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ

(Уривки. У переказі Віктора Близнеця)

Три брати – Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь

І були три брати: одному ім'я Кий, другому – Щек, а третьому – Хорив, а сестра в них була Либідь¹. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів. А Щек сидів на горі, яка зветься нині Щекавицею. Хорив – на третій горі, від нього вона прозвалася Хоревницею. І збудували вони місто. На честь старшого брата свого нарекли його Київ. Був круг міста ліс і бір великий, і ловився там усякий звір, і були мужі мудрі й тямущі, а називалися вони полянами, від них поляни й донині в Києві.

¹ Либідь – ця назва збереглася за річкою в Києві.

▲ Пам'ятник на честь засновників Києва

▲ Артур Орльонов. Князь Кий на прийомі в імператора Візантії Зенона. 484 рік (фрагмент)

Дехто, не знаючи, каже, що Кий був перевізником коло Києва, мовляв, був перевіз із того боку Дніпра; тим-то й говорили: «На перевіз на Київ». Але якби Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А Кий князував у своєму роду й ходив до царя грецького, і той цар, переказують, зустрів його з великою шанобою та почеснями.

Коли ж Кий повертався, то прийшов на Дунай, уподобав одне місце, і поставив там невеликий городок, і хотів осісти в ньому своїм родом, та не дали йому навколишні племена. Кий же, повернувшись у своє місто Київ, тут і помер. І брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут же померли.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Автором літопису «Повість минулих літ» вважають
А Тараса Шевченка **В** Кия
Б Ярослава Мудрого **Г** Нестора
2. Кий із братами та сестрою заснували місто на річці
А Рось **Б** Дніпро **В** Донець **Г** Дунай
3. Що таке літописи? Чому вони водночас є й історичними джерелами, і художніми творами?

АНАЛІЗУЄМО

4. Які гори в Києві названі на честь братів? Чому місто Київ має саме таку назву?
5. Як літописець обґрунтовує своє твердження про те, що Кий був не перевізником на Дніпрі, а князем?
6. Якими ви уявляєте легендарних братів Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь? Чи збігається ваше уявлення з тим, як зображено цих осіб на пам'ятному знаку (с. 132)?

ська ні на землю грецьку, ні на корсунську, ні на болгарську. І якщо хто інший замислить супроти країни вашої, то я йому буду ворогом і буду воювати з ним, як уже клявся я грецьким царям. А зо мною бояри й уся Русь, та збережемо правдивий мир! Якщо ж ми не дотримаємося чогось зі сказаного, то хай буду я і ті, хто зо мною й піді мною, хай будемо прокляті від бога, у якого віруємо, – Перуна та Волоса, бога худоби, і хай будемо жовті, як золото, і своїми мечами посічені будемо. Не сумнівайтесь у правді того, що ми сказали вам нині, і записали, і скріпили своїми печатками.

Уклавши мир із греками, Святослав замислив повернутися в Київ, бо побачив, що в нього мало дружини. І сказав собі: «Коли б хто не спокусився вбити дружину мою й мене якими-небудь хитрощами». Адже багато воїнів було вбито в боях.

І він промовив:

– Піду на Русь, приведу ще дружину. Зібрався Святослав і поплив на човнах до порогів. І сказав йому воєвода батька його Свенальд:

– Обійди, князю, пороги на конях, бо стоять коло порогів печеніги.

Та не послухав його Святослав і поплив далі човнами. А переяславці¹ послали до печенігів сказати:

– Ось іде мимо вас на Русь Святослав з невеликою дружиною, забравши в греків багато добра й полонених без ліку.

Почувши про те, печеніги заступили пороги. І йшов Святослав до порогів, і не можна було їх пройти, бо вже почало нести кригу. Зупинився Святослав зимувати в Білобережжі, та не стало в них харчів, і був голод великий – платили по півгривні за конячу голову. Тут перезимував Святослав.

У літо 972-го, коли настала весна, поплив Святослав через пороги. І напав на нього Куря, князь печенізький. Убили Святослава.

Свенальд же врятувався та повернувся до Києва. А всіх літ князювання Святослава було двадцять вісім.

► Артур Орльонов. Княгиня Ольга з онуком Володимиром проводить свого сина князя Святослава у військовий похід на в'ятичів. 964 рік*

¹ Переяславці – жителі історичного міста Переяславець на Дунаї, розташованого на території сучасної Румунії і завойованого Святославом до походу на греків. Це місто стало столицею князя Святослава Ігоровича під час його походу 967–968 років проти Болгарського царства. Переяславці були проти правління Святослава.

ЦІКАВО ЗНАТИ

* Цю картину створено в рамках діяльності проекту «Україна Славетна» за участі провідних українських істориків і презентовано 2019 року. Подія, що зображена на картині, належить до часів становлення великої слов'янської держави з центром у м. Києві. У 964 році князь Святослав здійснив свій перший похід на землі слов'янського племені в'ятичів. В'ятичі заселяли лісисте межиріччя Оки й Волги. Пробувши в них усю зиму, Святослав домігся свого: вони перестали платити данину хозарам і підкорилися Києву.

АНАЛІЗУЄМО

1. На який крок пішов Святослав, аби не потрапити в полон до греків?
2. Про що саме йшлося в договорі, укладеному з греками?
3. Коли і як загинув Святослав?
4. Схарактеризуйте стисло за текстом оповіді князя Святослава (здібності, риси характеру, вчинки тощо).
5. Складіть і поставте одне одному по одному запитання за змістом оповіді. Дайте відповіді.
6. Роздивіться картину на с. 134. Чи про те саме вона розповідає, що й літописна оповідь «Святослав укладає мир із греками...»? Чи, можливо, картина дає нам додаткову інформацію?

Володимир вибирає віру

У літо 986-го прийшли з Волги болгари магометанської віри, кажучи:

– Ти, князю, мудрий та розумом тямущий, а закону не знаєш; повіруй у наш закон і поклонися Магометові.

Володимир спитав:

– Яка ж ваша віра?

– Віруємо Богу, а Магомет нас учить: не їсти свинини, не пити вина, зате після смерті, каже, можна жити в розкоші. І хто на цьому світі бідний, то буде й на тому...

Володимир слухав їх. Та ось що йому було нелюбо: не їсти свинини й заборона пити вино.

Потім прийшли іноземці з Рима й звернулися з такими словами:

– Ми прийшли від Папи Римського.

Говорить тобі Папа так: «Наша віра – світло; ми поклоняємося Богу, який сотворив небо та Землю, зорі й місяць, і всяке дихання живе. А ваші боги – то просто дерево».

Володимир спитав їх:

– У чому ж заповіт ваш?

Вони відповіли:

– Поститися кріпко. Смирятися дух і тіло своє.

Володимир їм сказав:

– Ідіть, звідки прийшли, бо й батьки наші не прийняли цього.

Потім прибули хозарські євреї та сказали Володимирові:

– Ми чули, що приходили болгари й німці, кожен навчаючи тебе своєї віри. Німці вірують у того, кого ми розп'яли, а ми віруємо в триєдиного Бога нашого Авраама, Ісаака й Іакова.

Володимир спитав:

– Де ваша земля?

Вони ж сказали:

– Розгнівався Бог на батьків наших і розсіяв нас по всіх країнах за наші гріхи, а землю нашу віддав християнам.

Володимир на це промовив:

– Як же інших учите, коли самі відкинуті Богом і розсіяні?

Потім прислали греки до Володимира свого філософа, і той звернувся до князя з такими словами:

– Ми, греки, віруємо в Бога нашого Ісуса Христа. Він ходив по землі, проповідував Царство Небесне, а його розп'яли на хресті. Та Ісус воскрес і сказав учням своїм, що повернеться з неба на землю та буде судити живих і мертвих, кожному воздасть по заслугах його: праведникам – Царство Небесне, рай і радість без кінця, безсмертя, а грішникам – муки в пеклі й кипіння в смолі. Така буде кара тим, хто не вірить Богові нашому Ісусові Христові: будуть горіти в огні, хто не хреститься.

І, закінчивши слово своє, філософ показав Володимирові малюнок, на якому було зображено судилище Господнє й тих стовплених грішників, які бредуть у пекельний вогонь, і праведників, тих, які у веселоощах духу вступають до раю.

Володимир же, зітхнувши, сказав:

– Добре тим, хто праворуч, – у раю, горе тим, хто ліворуч, – у пеклі.

Філософ промовив:

– Якщо хочеш із праведниками стати праворуч, хрестися.

Володимирові запала в серце думка ця, однак він сказав:

– Почекаю ще трохи, – бо хотів розвідати більше про всі віри.

І вручив Володимир грецькому філософові багаті дари й відпустив його з великою честью.

АНАЛІЗУЄМО

1. Хто і які віри пропонував князеві Володимирові? Яка віра припала йому до душі?
2. Схарактеризуйте стисло за текстом оповіді князя Володимира (здібності, риси характеру, вчинки тощо).
3. Складіть та поставте одне одному по одному запитання за змістом оповіді. Дайте відповіді.

Розгром Ярославом печенігів. Початок великого будівництва в Києві. Похвала книгам

Коли Ярослав перебував у Новгороді, прийшла до нього звістка, що печеніги взяли в облогу Київ. Ярослав же зібрав багато воїнів, варягів і слов'ян, прийшов до Києва й прорвався в місто своє. А було печенігів безліч. Ярослав виступив із Києва, приготувався до бою: варягів поставив посередині, а на правому крилі – киян, а на лівому крилі – новгородців. І став перед містом. Печеніги пішли на приступ і зчепилися на тій горі, де стоїть зараз собор Святої Софії: було тут поле чисте тоді. І почалася жорстока січа, ледве до вечора здолав лютих ворогів Ярослав. І кинулися печеніги на всі боки тікати, і не знали, куди бігти; одні, тікаючи, тонули в Сетомлі, а інші – в інших ріках, а залишок їхній бігає десь до сьогодні.

У літо 1037-го заклав Ярослав місто велике, біля того міста – Золоті ворота. Заклав і церкву Святої Софії, митрополичу, потім церкву на Золотих воротах, а потім монастир Святого Георгія та Святої Ірини. І стала при ньому віра християнська плодитися та поширюватися, і ченці-чорноризці помножуватися, монастирі й храми будуватися та возвеличуватися.

Любив Ярослав книги, читав їх часто вдень і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди й тішаться плодами глибокої мудрості. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, – так і тут: батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приємлемо серцем книжну науку.

Велика користь від навчання книжного. Книги – мов ріки, які напоюють собою весь світ; це джерело мудрості, у книгах – бездонна глибина; ми ними втішаємося в печалі, вони – узда для тіла й душі. У книгах – світило мудрості, а про мудрість сказано: люблячих мене – люблю, а хто дошукується мене – знайде благодать. І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху й користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами.

◀ Олексій Штанко. Князь Ярослав Мудрий. Ілюстрація до книги Михайла Грушевського «Як жив український народ». Видавництво «Веселка» (1999)

▲ Софійський собор у Києві. Інтер'єр, оздоблений мозаїкою та фресками

Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві Святої Софії, яку сам збудував. Оздобив її золотом, сріблом і посудинами церковними, і возносять у ній урочисті співи в призначену годину.

І в інших містах і селах він ставив церкви, призначаючи туди попів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їм учити людей. Радувався Ярослав, бачачи велику силу церков і людей християнських, а ворог нарікав і ремствував, переможений новими людьми християнськими.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. З'ясуйте, з іменем якого князя пов'язана подія (одне ім'я є зайвим).

Подія

1 вибрав християнську віру

2 заснував Київ

3 дбав про книжне навчання та заклав церкву Святої Софії

4 уклав із греками мир

Князь

А Ярослав

Б Олег

В Святослав

Г Кий

Д Володимир

АНАЛІЗУЄМО

- Чим уславився в народі князь Ярослав Мудрий? Що він спорудив? Як ставився до книг і навчання?
- Знайдіть в оповіді й прочитайте виразно речення, яке починається словами «Книги – мов ріки...». Як ви розумієте суть цього образного висловлення?
- Схарактеризуйте стисло за текстом оповіді князя Ярослава (здібності, риси характеру, вчинки тощо).
- Розгляньте малюнок «Князь Ярослав Мудрий» на с. 137. Які предмети зобразив художник, щоб розказати про діяльність князя?
- Робота в парах. Складіть та поставте одне одному по одному запитання за змістом оповіді. Дайте відповіді.
- Яка з прочитаних літописних оповідей сподобалася вам найбільше? Чим саме?
- Визначте в прочитаних оповідях 3–4 історичні події та запишіть їх у часовій послідовності (починаючи з найдавнішої).

МІРКУЄМО

- Чим, за вашими спостереженнями, літописна оповідь відрізняється від легенди?
- Із якою метою Нестор Літописець створив «Повість минулих літ»? Яка головна думка цього твору?
- Мистецька хвилянка. Роздивіться оздоблення інтер'єру Софійського собору в м. Києві. Що можна сказати про рівень архітектури та образотворчого мистецтва у часи Київської Русі-України?
- Розгадайте ребус на с. 136. Назвіть один із найдавніших літературних жанрів.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

- Складіть за бажанням невеликий літопис «Мій навчальний заклад». У цьому творі можна, наприклад, указати: період будівництва, дату відкриття, важливі події у розвитку закладу та їхні дати, колишніх і нинішніх директорів, відомих випускників і вчителів, цікаві спогади тощо. Також можна помістити фото.

Відносини між народами та державами завжди було непросто налагоджувати. І в сучасному світі існують, з одного боку, міжнародні конфлікти, війни, а з другого – добросусідські, партнерські зв'язки між країнами.

- ◆ Розкажіть, якими можуть бути відносини між державами в сучасному світі. Чи мають право країни зазіхати на чужі території, погрожувати, шантажувати?
- ◆ Як, на вашу думку, треба вибудовувати міжнародні відносини, щоб нашу державу поважали у світі?
- ◆ Яким, на ваш погляд, має бути президент сучасної держави?

Навчитися керувати державою та правильно налагоджувати міжнародні відносини допоможуть, зокрема, художні твори на історичну тематику.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ

У п'ятому класі ви вже познайомилися з письменником **Олександром Олесем**, вивчали його віршовану казку-п'єсу «Микита Кожум'яка». А тепер прочитаємо віршовані оповіді митця з книжки «Княжа Україна», яку автор назвав поемою. Ця художня перлина ще раз доводить, що в українській літературі – величезне розмаїття творів на історичну тематику: літописи й перекази, пісні й вірші, балади й казки, п'єси й поеми, оповідання і повісті... До речі, книжку «Княжа Україна» було створено на основі літописних даних.

Тож перенесімося знову в сиву давнину, але цього разу – на крилах поетичного слова Олександра Олесея.

КНЯЖА УКРАЇНА

(Уривки)

Заспів

Заспіваю вам не пісню
 Про стару старовину,
 Розкажу я вам не казку,
 А бувальщину одну.

Розкажу вам про минуле,
Що вже мохом поросло,
Що, нащадками забуте,
За водою попливло.

Перед вами стародавні
Пройдуть хвилями часи,
Із могил до вас озвуться
Наших предків голоси.

Наших предків, що блукали
По страховищах-лісах,
Що з природою змагались
Тільки з вірою в серцях.

Ах, тоді була живою
Вся природа навкруги
І людину оточали
Духи – друзі й вороги.

У часи ті Бог великий
Не ховався в небесній млі,
А усі боги родились
І вмирали на землі.

Рано вдосвіта на сході
Прокидався ясний Дажбог¹
І ходив-блукав до ночі
Синім степом без дорог.

По зелених пишних луках
Волос² пас овець гладких,
Грів їх вовною м'якою,
Одганяв вовків від них.

Над дрімучими лісами,
По пустелі степовій
Бог Стрибог³ літав на крилах,
Грав на кобзі золотій.

Бог Перун⁴ на чорних хмарах
Вічно землю об'їздив,
Часом плакав, як дитина,
Часом сурмами будив.

▲ Віктор Крижанівський.
Дажбог

¹ Дажбог – бог Сонця, денного світла і добра.

² Волос (Велес) – бог худоби.

³ Стрибог – бог вітрів.

⁴ Перун – бог грому і блискавки.

▲ Віктор Крижанівський.
Перун

Часом гнівом його серце
 Наливалось, як огнем:
 Левом він ревів з-під неба
 І погрожував мечем.

А в річках жили русалки,
 Хапуни-водяники,
 Лісовик свистав у лісі,
 І сміялися мавки.

Треба добре було знати
 Душі всіх богів земних,
 То коритись, то змагатись,
 То просити ласки в них.

І змагалася людина,
 І вперед невпинно йшла,
 Де ясним промінням-цвітом
 Дивна папороть цвіла...

...Заспіваю вам не пісню
 Про стару старовину,
 Розкажу я вам не казку,
 А бувальщину одну.

Розкажу вам, як на горах
 Славний Київ наш постав,
 Як він жив і розвивався,
 Як столицею він став.

Хто й коли у ньому княжив
 І в який ходив поход,
 Хто боровсь за Україну,
 За державність, за народ.

Розкажу вам, як боролись
 Наші прадіди колись,
 Як за щастя України
 Ріки крові розлились.

Розкажу, чому і досі
 Чути стогони її
 І чому так довго в хмарах
 Сонце рідної землі...

Заспіваю вам не пісню
 Про стару старовину,
 Розкажу я вам не казку,
 А бувальщину одну.

ПЕРЕВІРЯЄМО

- У тексті згадано всіх названих нижче богів, ОКРІМ
 А Дажбога В Перуна
 Б Нептуна Г Стрибога
- У рядках «Як за щастя України // Ріки крові розлились» використано
 А метафору В порівняння
 Б епітет Г гіперболу

АНАЛІЗУЄМО

- Що означає назва «Заспів»? Прочитайте початок цієї частини. Чому автор обрав саме такий початок?
- Якою в тексті постає природа України?
- Чому автор багато уваги приділяє згадкам про різних богів? Із чого можна дізнатися, що в уривку йдеться про язичництво?
- Як ви розумієте слова з тексту «...так довго в хмарах // Сонце рідної землі»?
- Про що саме автор розкаже далі в книжці «Княжа Україна»? Чому вона має саме таку назву?

Україна в старовину (Скорочено)

Ліс густий, дрімучий, темний,
Споконвічний ліс росте,
Не проб'ється навіть сонце
Крізь гілля його густе.

Велетенські граби, вільхи,
Сосни, явори, дуби
Раз в століття полягають
Після віку боротьби.

Де родились, там вмирають,
Обертаються у тлінь,
На могилах виростає
Ряд наступних поколінь.

По лісах шумлять потоки,
Смарагдові від трави,
Розпливаючись то в багна,
То в озера, то в стави.

По річках, озерах, багнах
Вічний галас, вічний спів,
Крик гусей, качок і чапель,
Зойк чайок і журавлів.

По лісах блукали кози,
Тури, олені, вовки,
Кабани, ведмеді, лосі,
Рисі, зубри, борсуки.

Не стихав до ночі галас,
Дикий рев і ніжний спів...
Все кругом жило, змагалось,
Ліс дивився і шумів.

По лісах дрімучих, темних,
З луком пращур наш ішов,
З рисем, лосем і ведмедем
Він боровся і боров.

Здобував він теплі хутра,
М'ясо, шкуру на свій дах,

▲ Андрій Шишкін. Велес (2014)

▲ Андрій Шишкін. Стрибог – господар вітрів (2014)

Часом сам роздертий падав
З серцем звіря у руках...

А на півдні за лісами
Колихалось море трав:
То над степом буйний вітер
На шовкових струнах грав.

Степ широкий, степ безмежний,
Де початок, де твій край?!
Коли сам Стрибог не знає –
У Дажбога поспитай.

В день ясний горіло сонце,
Нерухомо вітер спав,
Нерухомо в мертвій тиші
Степ незайманий стояв.

В бурю він шумів, як море,
І ховався в сизій млі,
Положливо буйні трави
Припадали до землі.

А зимою умирав він,
Спав під килимом снігів...
Тихо, пусто... Тільки чути
Деся сумне виття вовків.

.....

На лісах дрімучих, темних,
На незайманих степах
Спочивала Україна
В золотих, дитячих снах.

АНАЛІЗУЄМО

1. Якою бачить поет Україну в старовину?
2. Знайдіть і зачитайте рядки, у яких змальовано ліс, степ, море. Якими ви їх побачили?
3. Випишіть у зошит хтось один / одна 5–7 словосполучень «іменник + прикметник», а другий / друга – «прикметник + іменник». Чи помітили ви у своїх записах епітети? Обміняйтеся спостереженнями.
4. Випишіть у зошит групами назви: 1) рослин; 2) тварин. Доведіть, що у творі розповідається саме про територію, на якій розташована сучасна Україна.

МІРКУЄМО

5. Як, на ваш погляд, поет ставився до наших предків?
6. Роздивіться ілюстрації до уривків «Заспів» та «Україна в старовину». Подумайте, чи поезії Олександра Олеся співзвучні за настроєм та уявленнями стародавніх українців про світ із художніми роботами Віктора Крижанівського й Андрія Шишкіна. Поясніть свою думку.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

7. Складіть усно на основі уривка «Україна в старовину» прозовий опис (4–6 речень) на тему «Ліс у старовину».

Похід на Царгород (Скорочено)

Геть за морем українським,
Понад склом Босфорських вод
Дивні вежі і палати
Розкидає Царгород.

І з усіх країн до його
Ллється хвилями народ.
Наші теж торгові люди
Їздять в славний Царгород.

Та не любить грек чужинців
І тримає їх в руці.
«Хоч не їдь! Одурить, скривдить!» –
Наші скаржаться купці.

І Олег, на греків лютий,
Став збиратися в похід:
Хоче він до України
Прилучати Царгород.

І укрили Чорне море
Українські байдаки,
Розгорнулися вітрила,
Заспівали вояки.

Простір! Воля! Грають хвилі,
Море диха, як живе,
Мов лютує, що з піснями
Легковажний хтось пливе.

Так три дні пливли по морю
Без турботи, без нудьги.
Ось і вежі Царгорода,
Ось і грецькі береги.

Але греки уже знали,
Що летять до них орли,
І, щоб в пристань не пустити,
Ланцюги перетягли.

І звелів Олег на берег
Витягати кораблі.
«Що ж, мовляв, як не по морю,
То поїдем по землі».

▲ Юрій Логвин. Комікс «Похід князя Олега на Царгород». Журнал «Соняшник» (1991)

І, колеса приробивши,
Він вітрила розпустив.
І невидане тут сталось,
Найдивніше диво з див.

«Ой, повій, повій ти, вітре!
Швидше коней повези!!»
Зашумів-повіяв вітер,
Покотилися вози.

Вороги перелякались,
До Олега шлють послів:
«Не руйнуй нас, все дамо ми,
Що б ти, князю, не схотів!»

«Ну, гаразд. Покора ваша
Погасила в серці гнів,
І, здається, ми братами
Станем з лютих ворогів.

Царю, хай моє купецтво
Вільно ходить в Царгород,
Хай торгує і купує
Вже без кривди і без шкод.

У купців не буде зброї:
Я обмежу їх число,
Щоб не більше, як півсотні
Їх нараз у місто йшло».

Цар згодився на умову,
Хрест святочно цілував.
Князь на Волоса, Перуна
І на меч присягу склав.

На воротях Царгорода
Князь Олег свій щит прибав.
На воротях Царгорода
Український щит висів.

АНАЛІЗУЄМО

1. Чому князь Олег вирушив у похід на Царгород?
2. Зачитайте уривок, у якому змальовано подорож морем. Які почуття у вас викликає ця картина? Яким поет описує море?
3. До яких військових хитрощів удався Олег перед Царгородом? Чому?
4. Які вимоги поставив князь Олег цареві? Чи домігся свого?
5. Що означав український щит на воротах Царгорода?
6. Визначте риси характеру Олега та його воїнів.
7. Знайдіть в інтернеті і прочитайте комікс Юрія Логвина «Похід князя Олега на Царгород». У чому він перегукується з розділом «Похід на Царгород» із поеми Олександра Олеся «Княжа Україна»? А що в них відмінного?

МІРКУЄМО

8. Прочитайте уважно передостанню строфу. Яку інформацію доносять до нас ці рядки, зокрема щодо вірування греків і русичів на той час? Чи не суперечить ця інформація історичним фактам?

Ярослав Мудрий (Скорочено)

Після ката Святополка,
Що замучив трьох братів,
Брат четвертий на престолі,
Ярослав розумний, сів.

Святополком окаянным
Все зруйноване було.
Бідувало бідне місто,
Бідувало і село.

І усю свою увагу
Ярослав звернув на лад.
І небавом¹ Україна
Зацвіла, як пишний сад.

І небавом знову люде
Багатіти почали,
І Дніпром човни чужинців
Знову в Київ попливли.

Греки, німці, італійці,
Чехи, угри – всі ішли,
Купували, продавали
І у Києві жили.

Так живий, шумливий Київ
Царгородом другим став.
Як про друга, як про сина
Дбав про його Ярослав.

Оточив його валами,
Ровом, мурами обвів.
Укріпив його, оздобив
І препишний двір завів.

До палат ішли невпинно
Чужоземні посланці,
Князь сидів на пишнім троні
З грізним берлом² у руці.

І, допущені до князя,
Низько кланялись послы,
І до ніг дари складали,
Що з чужини принесли.

▲ Фрагмент макета «Стародавній Київ» (у центрі видно Золоті ворота та Софійський собор)

¹ Небавом – незабаром.

² Берло – палиця, оздоблена коштовним камінням, знак влади.

▲ Пам'ятник Ярославу Мудрому (1983) (м. Біла Церква, засноване князем Ярославом)

І в Європі честю мали
Королі, князі, царі
Поріднитись з Ярославом,
Побувати у дворі.

Але мудрість Ярослава
Вся була в його ділах,
У державнім будівництві,
Владі, устрою, в судах.

Щоб не нищити народу
І народного майна,
Не хотів він воювати,
Не тягла його війна.

Він прогнав лише поляків,
І, щоб ворог тихшим став,
Він твердиню понад Сяном¹ –
Ярославль свій збудував.

Та ходив на печенігів
І черкесів під Кавказ,
Що на нашу Україну
Нападали раз у раз.

Пролетіли дні короткі...
Перед смертю Ярослав
Всіх своїх синів покликав
І з любов'ю проказав:

«Вас я, діти, покидаю,
Йду я в ліпшу сторону,
Але, діти, пам'ятайте
Мою заповідь одну:

Не сваріться, жийте в згоді:
Тільки мир збере усе,
А незгода, наче вітер,
Все по полю рознесе.

Як не будете всі разом
Йти до спільної мети,
Ви, державу зруйнувавши,
Подастесь у світи.

Ви розгубите ту землю,
Що придбали вам батьки,
І тинятиметесь всюди,
Як вигнанці й жебраки».

¹ Сян – річка
в Карпатах.

АНАЛІЗУЄМО

1. Як змінився Київ за князювання Ярослава Мудрого? Прочитуйте відповідні рядки.
2. За що поважали Ярослава Мудрого? Чому іноземні вельможі мали за честь поріднитися з Ярославом, побувати у дворі?
3. Чому князь не хотів воювати? Як він налагоджував відносини з іншими країнами?
4. У чому була мудрість Ярослава?
5. Зачитайте заповіт Ярослава Мудрого своїм синам. На чому наголошує князь?
6. Пригадайте, що ви знаєте про Ярослава Мудрого з уроків історії та української літератури (літописна оповідь на с. 145–146 цього підручника). Визначте, чи не суперечить ця інформація уривку «Ярослав Мудрий» з поеми Олександра Олеся «Княжа Україна».

МІРКУЄМО

7. Чи може слугувати діяльність Ярослава Мудрого зразком для сучасних керівників держави? Чи повинні й ми з вами дослухатися до порад, які князь дав своїм синам? Чому?
8. Чи актуальною є на сьогодні книжка «Княжа Україна»?

9. Розгляньте ілюстрацію на с. 147, пригадайте назви літописних оповідей, героями яких є зазначені історичні особи.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

10. Уявіть, що ви берете участь у зйомках фільму «Ярослав Мудрий». Підготуйтеся до виразного читання одного з уривків:
- 1) від слів «*Степ широкий, степ безмежний...*» і до кінця (із частини «Україна в старовину»);
 - 2) від слів «*Вас я, діти, покидаю...*» і до кінця (із частини «Ярослав Мудрий»).

Іван НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ (1838–1918)

Нечуй – літературний псевдонім письменника й педагога Івана Левицького. Народився митець на Черкащині в родині священника. Навчався в школі, яку організував його батько для сільських дітей. Згодом закінчив Київську духовну академію, проте допитливий юнак не захотів бути священником, а обрав педагогічну ниву й працював учителем. Водночас самотужки вивчав німецьку й французьку мови.

Письменник почав свою літературну діяльність у роки, коли писати українською мовою було заборонено. І про його твори, підписані псевдонімом І. Нечуй, не знали навіть товариші, не знав його батько.

Іванові Нечую-Левицькому були дорогі історія українського народу, його мова й культура. Тому-то значне місце у спадщині митця посідають твори на історичну тематику. Наприклад, романтична казка «Запорожці», у якій сміливий юнак Карпо Летючий, нащадок славних запорожців, потрапляє в зачаровану Запорозьку Січ. Там серед дивовижної природи живуть мужні козаки... Помандруємо до них разом?

ЗАПОРОЖЦІ

КАЗКА

(Скорочено)

Над Дніпром, коло славних порогів¹, у селі Старому Кодяку жив собі молодий лоцман² Карпо Летючий. Як і всі лоцмани, він був потомок славних запорожців і мав увесь хист, усю вдачу запорозьку. Високий, чорнявий та кучерявий, гарний з лица, гарний із стану, кругом гарний, ще й до того сміливий! Ще змалку

¹ **Пороги** – кам'яниста або скеляста ділянка в руслі річки.

² **Лоцман** – провідник суден, добре обізнаний із певними ділянками моря, річки.

брав його із собою батько на байдаки¹ та плоти, переводячи їх через пороги. Карпо знав добре всі пороги, всі забори, знав кожний камінь. Він любив пороги, бо зріс коло них. Карпо любив летіти стрілою прудким козацьким ходом через пороги, летіти птицею з лави на лаву; любив слухати, як шумить Дніпро на порогах, як реве Звонець² або Дід² і обливає бризками його гаряче лице.

Лоцманський отаман дуже любив Карпа і настановив його керманичем, не вважаючи на його дуже молоді літа. Отаман вірив йому, як самому собі.

Ото раз приплив до порогів великий байдак якогось багатого купця.

– Дай мені, отамане, лоцмана, та найпевнішого, найлуччого! – каже багатий купець до отамана.

– Нема в мене певнішого лоцмана, як Карпо Летючий, хоч він і молодий. Посилаю його, то все одно, що й сам їду, – відказав отаман.

Вимірили байдак, зняли з його трохи ваги, приробили довженне стерно. Готове судно в страшну дорогу! Карпо поблагословився в отамана і вилетів орлом на байдак. Усі попереду сіли по українському звичаю, потім стали на коліна й помолились Богу. Ніхто не знав запевне, чи вернеться живий додому!

– Щасти ж боже! – промовив отаман до Карпа. – Як щасливо вернешся додому, то дам я тобі велику-велику плату, що маю найлюбішого, наймилішого. Пам'ятай! Моє слово певне, – промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув.

* * *

Погода була тиха та ясна. Надворі був ранній теплий ранок. За Дніпром починало синіти небо червоною смугою. Вода в Дніпрі стояла тиха й гладенька, як скло. А там десь, далеко внизу, вже стогнав, неначе під землею, перший поріг – Кодацький.

– Налягаймо на весла, друзі! – крикнув Карпо.

І гребці налягли на весла, а байдак полетів, неначе на крилах.

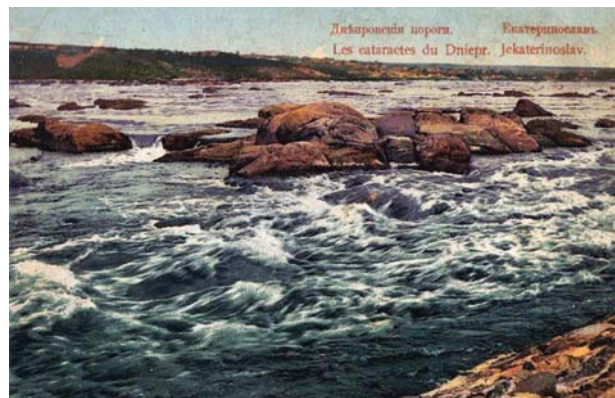
На гладенькій, як дзеркало, воді почали скакати неначе білі крілики. І, булькотячи, знов ховались у воду. Поріг був недалечко.

– Шабаш! – крикнув Летючий, і всі гребці підняли гребки. – До стерна! – командував він, і всі кинулись до стерна, щоб направити байдак просто на прохід.

Зашуміла вода і заревла. Кодацький поріг появилася ввесь від берега

¹ Байдак – великий торговий човен.

² Звонець, Дід – пороги на Дніпрі.

▲ Такими були пороги на Дніпрі 100 років тому

▲ Олена Кульчицька. Дніпрові хвилі (1936)

була все тиха та ясна. Сонце обсіпало гарячим світлом білі пороги й чорні Карпові кучері. Дід усе ревів та стогнав усе дужче та дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат або дзвонили в великі дзвони. Від берега до берега на Дніпрі появилася білий гребінь, неначе біла грива величезного коня. Ще пройшла хвиля, і перед Карповими очима встали з води дванадцять Дідових лав, страшних, сердитих, біснуватих. Карпове серце дуже застукало в грудях. Байдак уже був направлений стерном якраз на хід і летів як стріла.

Коли се де не взялась вітрова полоса! Вітер дмухнув трохи збоку. Коло самісінького порога вода вкрилась неначе чорними воронами. Вітер ухопив судно і зніс трошки набік... У душі в Карпа похололо... Він сам кинувся до стерна, кричав на гребців, махав руками, налягав на стерно грудьми. Але нічого не допомогло! Велика сила вхопила байдак і знесла набік. Байдак полетів з лави на лаву й черкнувся дном об Зелений камінь, котрий, однак, не шкодить байдакам. Судно разом загуло, наче крикнуло й знов полетіло як стріла та все звертало вбік. Ще нижче його вхопив страшний камінь Крутько й обкрутив кругом себе... Байдак застугонів, зачепився довгим стерном за Крутька. Стерно хруснуло, як трісочка, і переломилося натроє. Тепер усе пропало, усе загинуло!

Карпо і гребці зняли руки до Бога.

* * *

От дивиться Карпо вниз – а між тими стінами росте пишний сад, про який тільки в казках розказують. Там розстеляються зеленою скатерттю луки з такою травою, як і на землі. Там були розкидані невеличкі, але гарні пригорки, велике каміння. І все місце було гарне, як рай: зеленіло гаями, лужками, садками, виноградом. Між зеленою травою цвіли всякі квітки. Карпо бачив під самою скелею, де він лежав, пишний рожевий

до берега, весь білий, вкритий піною та бризками. Байдак загув і полетів з лави на лаву рівно, як стріла. В одну мить його перенесло через поріг. Вода оббризкала гребців і присипала Карпові кучері. Судно тихо загуло, як порожня бочка. Усі перехрестились.

Карпо не зоглядівся, як байдак минув Звонецький, Сурський і Лохманський пороги. Його смілива й горда душа палала щастям. Водяна курява і бризки тільки прохолоджували йому лице.

Ще було чути, як стогнали вищі пороги, а тут уже заревів Дід, чи Ненацитець. Погода, на Карпове щастя,

кущ, чув навіть пахощі від рож і васильків. Зверху, з-під водяної стелі, понавішувалося на скелі латаття із широким листом, з білими та жовтими квітками, висіло купами дрібне, як пух, зелене підводне зілля...

Скрізь світило сонце через водяну стелю, але той світ був тихий і разом ясний. Краса того місця так причарувала Карпа, що все його життя, змалку і до парубоцтва, здалось йому якимсь сном. Йому хотілось тільки дивитися то на сади, то на скелі, то на кришталеву стелю, синю від синього неба, а часом блискучу, як цвіт веселки.

Придивляється Карпо вниз, аж попід гаями неначе ростуть купи високих червоних та синіх квіток. Придивляється він лучче – аж ті квітки ворухатяться: то були люди. Два чоловіки йшли просто до того місця, де був Летючий. На їх були високі чорні шапки із червоними верхами, сині кунтуші з рукавами навідкид.

– А чого ти, хлопче, заліз туди, куди тобі не годилось би лізти? – спитали вони в Карпа. – Хто ж ти такий? Що ти за людина?

– Я... – почав Карпо та й не доказав, бо забувся, як його звали.

– Злазь до нас!

– Нема кудюю злізти, бо скеля крута, як стіна! – крикнув Карпо і почув, що його голос зовсім змінився: став дзвінкий, рівний, голосний. Карпо заговорив, неначе пісню заспівав.

– Скачи, не бійся! – крикнули ті люди до Карпа.

Карпо скочив і зараз почув, що він тихенько спускається на землю, як обережна птиця спускається з неба на дерево. Ті люди піддержали його за руки і постановили на траву.

Карпо глянув на тих людей і трохи злякався, і здивувався, і замилувався: такі вони були високі, рівні, дужі! Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панами, ні між простими селянами.

– Еге, ти, хлопче, з України? – промовив один з них, і голос його розсилався між скелями, як весняний перший грім.

– З України, – тихо обізвався Карпо.

– Чи вже ж тепер в Україні стали такі маленькі та мізерні люди, як оце ти? – спитав один чоловік, і обидва вони якимось жалібно всміхнулись.

Карпо, глянувши на їх несказанну красу, трохи опам'ятався і став сміливіший.

– Отакі, як бачите! – промовив він.

– Хто ж ти такий, хлопчику? – спитали вони.

– Я лоцман на порогах... Летючий на прізвище, – сказав Карпо, а ймення свого все-таки не пригадав.

– Правда, ти розбив байдака?

– Правда, – промовив Карпо, і та гірка правда прийшла йому на пам'ять, як дуже давній бог зна колишній сон.

– Ходи ж з нами! – сказали ті люди й повели Карпа далі, ставши по обидва боки.

– Як тобі здалося в нашому краю? Чи гарна наша сторона? – спитали вони.

Карпо тільки глянув на ту стелю, де сонце раз по раз блищало, як блискавка, усіма цвітами, і затулив очі рукою.

– А знаєш, хлопчику, хто ми? – спитали вони в Карпа. Карпо тільки глянув на їхні чорні очі й великі шовкові вуса.

– Ми козаки, запорожці. Чи ти чув що про запорожців?

▲ Національний заповідник «Хортиця». Запоріжжя. Сучасне фото

– Чув, що колись за порогами була Січ; мені батько децю розказували.

– Отож, щоб ти знав, тут тепер Запорозька Січ, – промовив один запорожець, – ото бач, як зруйнували Січ, а помочи нам не було де взяти, то наші характерники й зачарували Січ. Із того часу наша Січ із островом, із гетьманом, із козаками отут! Нашу Січ поглинув Дніпро. Чи бачиш – ондечки далеко-далеко ворущаться попід гаєм, за отією скелею, неначе червоні квітки? То наше січове товариство.

* * *

І обидва козаки повели Карпа назустріч тому товариству. Вони трое ввійшли в невеличкий лісок. У тому ліску зовсім не було тіні; скрізь попід деревом блищав однаково ясний, теплий світ.

Карпо озирнувся і побачив, що через обох запорожців було видко кожне дерево, кожну квітку. Запорожці здалися йому тінню, одначе він не злякався, бо страху там зовсім не було на тому світі.

Зараз за ліском вони стріли інших козаків. Запорожці сиділи на зеленій траві групами, сиділи на дрібному камінні, стояли по два, три, розмовляли між собою і всі поглядали на Карпа, як на якесь диво. Усі козаки були високі, рівні та здорові; усі були гарні, повбирані в гарну одягу, неначе в свято або в неділю. Вони стиха розмовляли, а Карпові здалося, що то ревуть страшні Дніпрові пороги.

– Оце наш січовий курінь! Ми побачимо ще не один курінь, поки дійдемо до нашого гетьмана, – промовив один запорожець.

– До гетьмана! До гетьмана! – закричали деякі запорожці, і слідком за Летючим і за його двома проводирями посипались усі козаки.

От вони йдуть та йдуть і зайшли в тихе, спокійне місце, навкруги обставлене камінням. У тім крузі, під самою високою кам'яною стіною, був пишний сад, а в тому саду росло всяке дерево. На дереві висіли спілі яблука та груші, червоніли вишні та черешні, червонів та жовтів спілий виноград, порозкладавши широкий лист і важкі кетяги ягід скрізь по камінню. Те місце було зовсім відгороджене; тиша була там аж мертва.

У тому саду скрізь попід деревом стояли кам'яні лавки, а на лавках сиділи старі запорожці. Їх бороди білили як сніг, а вуса у всіх були чорні. Старі запорожці відпочивали. На їхніх старих, поважних лицах спочивали думи. Сиділи, позгортавши руки й посхилявши важкі голови. Карпо глянув на них, і йому здалося, що вони повироблювані з каміння або з дерева. Уже Карпо перейшов через сад, а вони аж тоді встали, як наблизився перший курінь і закричав: «До гетьмана! До гетьмана!»

Тільки що Карпо минув високу кам'яну огорожу, він побачив уже другий сад, весь зелений, весь засаджений квітками, а з того саду лився чоловічий голос, та такий же гарний та дзвінкий! Хтось співав козацьку думу, дуже старинну. Голос той лився низом, як грім, то підіймався вгору і дзвенів, як голосний дзвін, а під той голос стиха грала бандура, неначе птиця щebetала. Карпо ввійшов у сад і побачив, що ту думу співав сивий кобзар, сидячи на камені, а кругом його сиділи й стояли козаки середніх літ і слухали старинну думу про козацьких гетьманів, про славні давні діла на Україні.

– До гетьмана! До гетьмана! – стиха промовили старі запорожці, і кобзар перестав грати й співати. Усі козаки зняли з місця та рушили до гетьмана.

– Яке діло маєте, шановне товариство? – спитав гетьман, і Карпо чув, що земля під ним задрожала.

– Хіба ж не бачили, ясновельможний гетьмане? Чоловік прибув до нас з України.

Гетьман тільки тоді кинув оком на Летючого, довго дивився на його, і дві сльози впало з його очей на землю. На тім місці вже лежали дві рожі.

– Чи ти, хлопче, з України? Як же ти зайшов до нас? Чи не наслав тебе до нас Бог і народ?

– Я розбив байдака на порогах і не знаю сам, як я сюди зайшов.

– Сину мій любий, сину мій милий! Я б тебе обняв, та боюсь задушити тебе від моєї великої сили, від щирого серця, – промовив гетьман і стиха поцілував Летючого. – Скажи ж мені, сину, що там діється в Україні?

– Нічого, – відказав Летючий.

– Чи пам'ятають в Україні про гетьмана й козаків? Чи згадують?

– Трохи пам'ятаємо. Старі люди дещо розказують. Трохи чули від кобзарів.

▲ Олена Кульчицька. Козаки на чайках (1936)

- Чи не говорили вам про нас ченці або вчені люди?
- Ні. Ніхто про те нам нічого й не згадував.

Гетьман важко зітхнув і поклав свою булаву на камінь. Із каменя так і бризнули левкої та фіялки кругом булави, а виноград оплів навкруг камінь і послався по траві.

– Ходімо ж, козаки, до церкви та поспитаємо в Бога, що діяти нам, та помолимося Богу за Україну.

- До церкви! До церкви! – загули навкруги козаки.

Гетьман відв'язав меч і застромив у камінь. Меч увігнався в скелю, як у віск, а з-під меча задзюрчала кров.

Гетьман тихою ходою виступив уперед – і козаки розступилися на обидва боки. Гетьман був вищий і кращий від усіх запорожців: високий, як Палій; гарний, як Мазепа; сміливий, як Богдан Хмельницький. Його лице блищало, як раннє сонце. Слідком за гетьманом два сиві запорожці повели Карпа, а за ними роєм посипалась уся громада. Скільки можна було скинути оком, червоніли шапки та кунтуші. Усе військо йшло широким зеленим полем, а по обидва боки росли чудові гаї та сади. У тих садах росло дерево із золотим та срібним листом, а між тим деревом траплялося часом і просте дерево садове, і оце на одному були спілі овочі, а на другому тільки що наливалися, а третє дерево стояло в білому цвіту.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Автор порівнює Карпа Летючого з
А тигром **Б** птахом **В** дубом **Г** сонцем
2. Розмістіть наведені репліки в такій послідовності, як їх було сказано у творі.

А	Б	В	Г
– Отож, щоб ти знав, тут тепер Запорозька Січ.	– Я б тебе обняв, та боюсь задушити тебе від моєї великої сили.	– Нема в мене певнішого лоцмана, як Карпо Летючий.	– Налягаймо на весла, друзі!
3. Назвіть головних і другорядних персонажів твору «Запорозьці».

АНАЛІЗУЄМО

4. Чи сподобався вам твір? Що незвичайного, дивовижного ви помітили в ньому?
5. Знайдіть опис зовнішності Карпа Летючого. Які вміння виявляв хлопець із дитячих років? Чи випадкове його прізвище у творі?
6. Чому саме Карпа отаман дав за лоцмана багатому купцеві?
7. Знайдіть опис Дніпра та його порогів. Укажіть в описі порівняння і метафори. З якою метою їх ужито?
8. Розкажіть, як уміло юнак керував судном під час проходження порогів. Чи переживали ви за нього?
9. Куди потрапив Летючий після катастрофи? Яких людей він побачив у квітучому саду? Яке враження вони справили на юнака?
10. Що дізнався Карпо про Запорозьку Січ? Зачитайте опис Січі.

11. Як змальовано у творі гетьмана? Чому автор не називає його імені?
12. Роздивіться репродукції картин Олени Кульчицької «Дніпрові хвилі» та «Козаки на чайках». Чи можуть вони бути ілюстраціями до казки Івана Нечуя-Левицького «Запорожці»? У чому вони допомагають уявити події та героїв казки, а чим відрізняються?
13. Про що саме гетьман розмовляв із Карпом? Що під час цієї розмови засмутило гетьмана? Чи пам'ятаємо ми сьогодні свою історію, чи шануємо своїх героїв?
14. Складіть простий план казки «Запорожці» (можна скористатися поданим початком плану). Користуючись планом, перекажіть усно твір.

План

1. Знайомство з лоцманом Карпом Летючим.
2. Приготування в дорогу.

...

МІРКУЄМО

15. Перечитайте останній абзац твору, знайдіть пейзаж. Яку роль, на вашу думку, відіграє цей пейзаж? Що ним передав автор?
16. Чим казка «Запорожці» повчальна для нас?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

17. Придумайте невелике продовження розповіді про незвичайні пригоди Карпа Летючого.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Візитівкою міста Запоріжжя є туристичний об'єкт «Запорозька Січ» на острові Хортиця. Це узагальнений образ козацьких укріплень із детальним відтворенням влаштування всіх восьми козацьких січей 16–18 століття.

Хортиця – одне з найвідоміших місць України, її гордість і святиня. Це найбільший острів на Дніпрі. Його площа становить близько 23,5 км², а це майже 10 % території сучасного міста Запоріжжя. Довжина острова – 11,2 км, найбільша ширина – до 2,5 км (з офіційного сайту заповідника «Хортиця»).

Для додаткового читання.

Антін Лотоцький. «Михайло-семиліток».
Іван Крип'якевич. «Малі козаки».
Зірка Мензатюк. «Таємниця козацької шаблі».

КОМПОЗИЦІЙНІ ТА СЮЖЕТНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ

Під час вивчення літературних прозових казок ви вже дізналися, що **сюжет** – це певна послідовність подій. Також ви знаєте найважливіші елементи сюжету: **зав'язку, кульмінацію і розв'язку**.

Крім сюжету, для літературних прозових творів характерна **композиція** – будова. Сюжет завжди входить у композицію твору.

Композиція (будова) твору

У кожному творі композиція певною мірою відмінна.

Композицію різних художніх текстів можна порівняти із зовнішнім і внутрішнім виглядом різних будинків. Як не існує двох однаковісінських будинків, так не може існувати двох однакових композицій у різних літературних творах. Адже будівлі є багатопверхові й одноповерхові, можуть бути з балконами чи без, із ганками, верандами. А літературні твори іноді можуть мати вступ або існувати без вступу, письменник може висловлювати захоплення власними героями, а може утриматися від будь-якої характеристики, може подавати описи природи чи зовнішності дійових осіб, діалоги між ними, роздуми.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Що важливого ви вже знаєте про сюжет? Із яких основних елементів він складається?
2. Що таке композиція художнього твору?
3. Обґрунтуйте твердження про те, що ніколи й ніде немає двох однакових літературних композицій.

АНАЛІЗУЄМО

4. Спільними зусиллями визначте сюжет (послідовність основних подій) казки Івана Нечуя-Левицького «Запорожці». Яку з цих подій можна вважати зав'язкою?
5. Разом у класі визначте композицію казки Івана Нечуя-Левицького «Запорожці» (скористайтеся наведеною вище схемою).

Одним зі способів захисту природи є створення заповідних територій (заповідників). Лише вони здатні зберегти хоча б частину дикої природи такою, якою вона є насправді. У нашій державі такі території перебувають під охороною Закону «Про природно-заповідний фонд України». Проте не всі люди суворо дотримуються законів. Трапляється, що браконьєри облаштовують засідки й організують облави на тварин у заповідних зонах.

- ◆ Із якою метою створюють заповідники? Чи знаєте ви такі на території України?
- ◆ Якими ще діями, крім створення заповідних територій, можна оберігати природу?
- ◆ Чи може наша небайдужість зберегти красу й багатство рідного краю для майбутніх поколінь?

Про людей, які дбають про природу, і тих, хто її знищує, розповідає в оповіданні «Лось» письменник Євген Гуцало. Прочитаймо та поміркуймо!

Євген ГУЦАЛО

Із поетичною творчістю Євгена Гуцала ви вже познайомилися. Тонке відчуття довкілля, людей, а особливо дітей, і накопичені спостереження спонукали письменника від поезії перейти до прози. Значною частиною творчого доробку митця є його прозові твори для молодшого покоління. Письменник зізнавався: «Мені здається, що дитинство – найцікавіша пора, саме та пора, коли майбутнє життя – ще попереду, коли воно ще не пізнане і його кортить пізнати, коли воно – ще нерозгадана загадка, лиш обіцянка неодмінного дива».

У творах Євгена Гуцала людина нерозривно пов'язана з природою, яка вчить нас високою мудрістю, спонукає до світлих почуттів. Тема взаємин двох світів – людини і природи – розкрита і на сторінках оповідання «Лось». Сподіваємося, що цей твір справить на вас незабутнє враження.

АНАЛІЗУЄМО

1. Що ви вже знаєте про Гуцала-поета?
2. Які поетичні твори Євгена Гуцала ви читали?
3. Чи Євген Гуцало виявляв себе природолюбом у віршах?

ЛОСЬ

ОПОВІДАННЯ (Скорочено)

Він прокинувся й нащулив вуха... Звук летів знизу, від річки. Лось звівся, його постать чітко вималювалася в удосвітніх сутінках. Це був великий звір із широкими грудьми, які легко здималися од дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, із якого обнесло листя. Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, всохла, кощава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур. Струміль вітру доносив запах річкової криги.

Лось уже звик до заповідника, у який потрапив із тайги, звик до людей і до того, що його підгодовують. Але тріщання пробудило в ньому неясний страх, який нагадав про життя в тайзі, про небезпеки, які там на нього чигали, і лось зрушив із лежбища, а потім і побіг. Поминув ялиник, потім байрак¹ і коли опинився серед світла, яке випромінювали стовбури беріз, то зупинився і, задерши голову, намагався вловити той шум. Вгамувавшись, лизнув язиком припорошену снігом землю, а потім неквапно попрямував до галяви, на якій любив найчастіше бувати. Ранньої весни вона перша вбиралася квітами, і хутко тут виганялась така висока трава, що в ній, прилігши, лось міг сховатися до половини. Тепер поляна пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, – якраз туди, звідки завжди сходить сонце. Ще трохи постоявши, побачив біло-рожевий диск, який спливав на пустелі зимового чистого неба, – і гоїднув розлогими рогами – так, наче вітав його.

Проте коли йшов до річки, раптом знову вчулося жалібне поскрипування гілляки, і лось, який уже встиг забути про нього, знову захвилювався, знову насторожився, а в ногах прокинулося бажання бігти й тікати. Стежечка ледь протоптана, і лось принохувався, чи не пройшов по ній вовк, або лис, або людина. Спустився на берег. На тому боці, ген під обрієм, примостилося село. Там на далекий горб пнуться санки з одним впряженим конем.

Коли лось ступив на лід, то під ним приглушено торохнуло, а далі, коли йшов до ополонки, щоб напиться води, тільки сполохано поохкувало. Вгадувалася причаена глибина річки, її течія, що не вгамовується й під кригою. Лось опустив голову, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи – і цієї миті річка під ним затріщала. Він усіма чотирма ногами спробував одштовхнутись, але ратиці були вже у воді, і лось вжахано відчув, що деда-

¹ Байрак – порослий чагарником ліс у яру.

лі глибше занурюється в льодяну кашу. На мить припиняє, готуючись до нового ривка, і коли передні ноги злетіли на кригу, то здавалося, він уже вискочить і врятується, але крига знову тріснула під вагою великого тіла, і лось ще раз опинився по шию у воді. Ревнув. Ще раз спробував вирватись, але вдалося однією ногою, – друга вдарилась об лід і стала майже неслухняна. Вода в ополонці закров'янилась, і червоне стікало за течією, зникаючи під кригою.

Лось відчував, що так йому не вирватись. Схоже відчуття уже приходило до нього – саме тоді, коли восени, в чорному бору, що стогнав од вітру, його почала переслідувати вовча зграя. Вовки ось-ось мали вчепитися за нього, він уловлював подих смерті і втікав тільки тому, що не міг зупинитись. Тоді його врятували мисливці, вони якраз наїхали з міста і, нічого не вполювавши, сіли вечеряти. Почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї... Річкова течія була на вид не така страшна, як вовки, мчала не так швидко, не обпалювала його своїм смертельним диханням, але й течія була така ж сама неблаганна, і чим більшу розбивав ополонку, тим швидше вона могла затягти під лід. Лось збирався до свого вирішального кидка і, коли знову не пощастило, на хвилю заспокоївся, бо знав, що це не остання його спроба, що пробуватиме безперервно, поки дихатиме.

Два хлопчаки вийшли з лісу на берег і зупинились. Приїхали по хмиз, і їхня смирна конячина залишилась на узліссі, а вони вирішили подивитись на річку, чи тріщить на ній лід, чи скоро рушить. Обидва плечисті, обидва із широкими, лагідними лицами, і схожі один на одного так, як маленький гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда. Вони охопили зором ріку. Не зразу й зауважили ополонку, яка була би майже непомітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід.

– Собака купається, – сказав менший брат. Старший подумав: який це собака міг залізти в ополонку, щоб купатись?

– Де? А-а... – Його зіркі очі помітили гіллясті роги. – То лось...

Діти ще деякий час стояли на місці і обмірковували, як лось міг потрапити в воду. Та коли він заборсався, а потім надовго притих, підберезники втямили, що з ним сталося. Старший майнув до саней по сокиру, а молодший повільно пішов уперед, боячись сам підійти до лося перше, ніж наспіє брат. Лось уже зовсім знесилився. Усе нижче осідав у воду, і роги похитувались над крижаним місивом, як незвичайний кущик. Спершу хлопчики не знали, як до лося підступити, щоб і самим не провалитись. Але старший брат був розсудливий та

▲ Євгеній Карлович. Зима (2010-ті рр.)

відважний. Він узявся рубати лід, прокладаючи хід до берега, а молодший тупцяв біля нього і, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав. Лось стежив за їхньою роботою, і по його тілу подеколи пробігали дрижаки, але сили покинули його. Коли канал більше наблизився до берега, очі лося засвітилися, і тепер він уже не кидався, а тільки чекав. Заскучавши сама, з лісу вийшла їхня гніда конячина, тягнучи сани, й поволеньки потюпала до річки. Менший підберезник помахав кулаком і крикнув:

– Ти теж хочеш провалитись?!

Обидва брати й не думали про те, що весняна крига – зрадлива, не зважить і на те, що вони рятівники. Старший ще рубав, коли лось відчув під собою мілке і, вперто гойднувши головою, вискочив передніми ногами на лід, а потім уже й задніми. Аж захитався, ось-ось, здавалось, впаде. Обидва підберезники дивилися на нього – ого, який великий, і тепер, коли він виліз, жодному з них не вірилося, що такий міг втопитись. Лось обтрушував із себе воду й скалки льоду. Зітхнув на повні груди, пирхнув – і подивився на дітей. Його очі все ще були червоні од недавнього розпачу. Карячкувато ставлячи ноги, ніби все ще побоюючись льоду, накульгуючи, лось вийшов на берег, ще раз озирнувся на річку й дітей, які все ще зачаровано дивилися на нього, не вірячи, що допомогли врятуватися цьому великому звірові, й легенько почвалав до лісу.

Коли пролунав постріл, то лось деякий час ще біг уперед, а потім спіткнувся, ніби натрапив на корч. Діти спочатку й уваги не звернули, але коли лось упав на сніг, вони зрозуміли, по кому стріляли. Обидва думали, що не встигнуть вони добігти, як лось підведеться, знову неспішно почвалає до лісу, що не було ніякого пострілу, – проте лось не вставав. Лежав на боці і тепер здавався ще більшим. Просто не вірилося, що такого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що може потонути. Голова лежала так, наче він прислухається до землі, чи далеко ще весна, чи скоро прийде, а роги росли при самім снігу, ніби чудернацький кущик.

Хлопчики й не помітили, як підійшов до них рідний дядько Шпичак. Кругленький, як підпалок¹, з підпалкуватим, добре випеченим обличчям, в розтоптаних, з довгими халявами, чоботях, у яких тонуло мало не по пояс, дядько зупинився поряд із дітьми.

– Га? Ну як?.. У-ух, – видихнув Шпичак, обійшов навколо вбитого звіра й носакком чобота ткнув його між роги.

Але діти все ще не вірили, що лось мертвий.

– Це із заповідника, – нарешті обізвався молодший підберезник.

– А вам яке діло?

– Ми його з води вирятували, – сказав старший брат і ненависним поглядом уп'явся в підпалкувате обличчя.

– О-о, він однаково був би втопився!.. І вже втопився був, так? Скажете, що втопився, а пощастило витягти неживого.

¹ Підпалок – перепічка; поколотий ножем корж, який роблять із кислого хлібного тіста і печуть на сковороді.

– Ми його врятували, – знову повторив старший брат.
 – Ану замовчіть мені, – ще дужче розгнівався дядько, – бо дістанеться вам од мене й од батька вашого! Будете розумні, то матимете й собі м'яса, не скривджу.

Менший підберезник одвернувся, приховуючи сльози. Старший брат узяв його за руку й, не кажучи більше ні слова, повів до саней.

– І роги вам віддам. Роги віддам! – дядько вже кричав, захлинаючись, ніби вони не чули.

Шпичак давно вистежував того лося, – він помітив його одночасно з дітьми і тільки посміювався, коли ті взялися визволяти лося з ополонки. Не вірив, що то їм вдасться. Але лось виявився дужий і життєлюбний, а діти – вперті й невідступні... Тепер треба думати про те, щоб якось його заховати, замівши сліди, бо діти таки подалися в заповідник, щоб заявити охороні, – у цьому не сумнівався. Але куди ти його подінеш? Не затягнеш назад до річки й не втопиш знову в ополонці – далеко, важкий, не зрушиш. Але якби міг затягти й утопити – ні хвили не вагався б. Тепер дивився на звіра й хотів вірити, що лось оживе.

Проте лось і не ворухнувся. Припав до землі, усім великим тілом прислухаючись, чи далеко ще весна, а роги стриміли над снігом диким розложистим кущиком, який також, мабуть, чекав на весну, щоб зазеленіти, хоча це йому вже не судилося ні тепер, ні в майбутньому. Налетів вітерець, запорошив білим пилом, гойднув сухим бадиллям, але роги й не сколихнулися.

ЦІКАВО ЗНАТИ

В Україні величезне розмаїття заповідників. Наприклад, унікальний куточок природи – **заповідник «Асканія-Нова»**. Він став переможцем всеукраїнського конкурсу «Сім природних чудес України». Третина його площі – абсолютно заповідна степова зона, якої ніколи не торкався плуг.

Карпатський заповідник займає 57 тисяч гектарів на мальовничих схилах у південно-західній частині Карпат. Серед його багатств – величні гори й мальовничі долини, високогірні луки й озера, найчистіші ріки та мінеральні джерела з цілющою водою.

Дунайський заповідник розташований там, де Дунай впадає в Чорне море. На території заповідника налічується величезна кількість озер, заток, проток, каналів, боліт.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Твір починається з опису

А хлопчиків

Б річки

В заповідника

Г лося

2. Лосеві вдалося вилізти з ополонки завдяки
А охоронцям заповідника **В** дядьку Шпичаку
Б двом хлопчикам **Г** іншим лосям
3. Розташуйте наведені нижче події в часовій послідовності.

А	Б	В	Г
Хлопчики рубають лід	Лось провалився під кригу	Лосеві вчулося поскрипування гілляки	Діти почули постріл, але не звернули на те уваги

4. Відповідно до тексту визначте час і місце дії у творі.

АНАЛІЗУЄМО

5. Висловіть власні аргументи на користь висновку, що лось – не другорядний персонаж, а головний герой твору.
6. Знайдіть у творі опис лося. Доведіть, що не тільки хлопчики-рятівники милуються красою і силою цього звіра, а й сам письменник.
7. Автор кілька разів порівнює роги лося з куциком, але щоразу по-іншому? Як ви думаєте, чому?
8. Які порівняння дібрав автор для опису хлопчиків? Кого діти нагадують? Чи допомагає така характеристика збагнути їхні людські якості?
9. Із якою метою хлопчики пішли до лісу? Як відреагував на їхній задум дядько Шпичак?
10. Доведіть, що діти ризикували власним життям, рятуючи лося. Як ви думаєте, чому їхній рідний дядько навіть не звернув на це уваги?
11. Поясніть лексичне значення слова «браконьєр». Хто саме у творі виявився браконьєром? Чому браконьєрство – кримінальний злочин?
12. Знайдіть і прочитайте вголос уривок, у якому йдеться про переживання браконьєра. Чим вони зумовлені?
13. Чи можемо ми за зовнішнім виглядом персонажів судити про їхні характери? Порівняйте опис зовнішності дядька Шпичака з описом вигляду хлопчиків. Що між ними спільного, а що – різоче відмінне?
14. Спільними зусиллями визначте сюжет (послідовність основних подій) оповідання. Оберіть серед цих подій зав'язку, кульмінацію, розв'язку (за схемою).
15. Знайдіть у творі описи природи. Чи є вони особливою композиції (будови) цього твору?
16. Визначте, які з наведених нижче елементів наявні в композиції (будові) оповідання «Лось».

А	Б	В	Г	Д	Е
Спогади про бабусю	Опис природи	Опис тварини	Роздуми про правду	Згадка про те, як гналися вовки	Опис села

17. Визначте тему та основну думку твору.

18. Сформулюйте по одному запитанню за змістом твору і поставте їх одне одному. Дайте відповідь на запитання однокласника / однокласниці та оцініть його / її відповідь.

19. Розгляньте ілюстрації до оповідання і доберіть до кожної з них цитату.
 20. Складіть і запишіть у зошит простий план оповідання «Лось». Для цього усно поділіть текст на частини й доберіть до них заголовки.

МІРКУЄМО

21. Як ви розцінюєте вчинок дітей, які поїхали до заповідника?
 22. Чому хлопчики ніяк не відреагували на обіцянки Шпичака? Як би ви повелися в такій ситуації?
 23. Чим повчальне оповідання «Лось»? Чи актуальна сьогодні порушена в ньому проблема браконьєрства?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

24. Оповідання Євгена Гуцала «Лось» завершується трагічно. Придумайте фанфік (щасливу розв'язку) до нього. Як взірць ми подаємо саме такого змісту учнівську роботу. Проте ви можете скласти фанфік і з кількох речень.

* * *

Коли Шпичак побачив, що між деревами промайнула машина, він зрозумів, що на місце його злочину їдуть лісники заповідника. Треба було втікати! Покинувши рушницю-двостволку, Шпичак чкурнув у гущавину.

Тим часом «Бобік» зупинився біля голови лося. Із машини вийшли двоє лісників та водій, який підняв рушницю і сказав: «Знаряддя злочину на місці!» Сивий лісник-ветеринар уважно оглянув нерухомого звіра й несподівано вигукнув: «Куля застрягла в основі його рогів! Лось живий, але поки що непритомний».

Водій простягнув лісникові пляшечку з нашатирним спиртом. «Усі – в машину! Негайно! – крикнув лісник і витягнув корок. – Коли звір отямиться, він може стати дуже небезпечним!»

Тільки-но нашатирний спирт потрапив лосеві в ніздрі, звір ворухнув лівим вухом і розплющив очі. Лісники кинулися до машини, і вона рвонула з місця в напрямку дороги. Лось повільно підвівся, упав, знову встав, потряс головою, здивовано озирнувся навкруги й повільно пошкунтильгав у той бік, де за кущами аж тремтів із переляку дядько Шпичак.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Одним із прозових жанрів є оповідання.

Оповідання – це невеликий прозовий твір про якусь подію із життя одного чи кількох героїв, що сталася протягом короткого проміжку часу.

АНАЛІЗУЄМО

1. Доведіть, що твір Є. Гуцала «Лось» за жанром – оповідання.

МІРКУЄМО

2. Чим казка відрізняється від оповідання? Порівняйте ознаки казки «Ох» з оповіданням «Лось».

Часом підлітки намагаються продемонструвати лідерство грубою силою або привернути до себе увагу зухвалими вчинками. Але ж кривдити слабших, прогулювати уроки чи створювати селфі в екстремальних умовах – це не геройство. Крім того, бешкетуючи, людина часто наражає на небезпеку себе й інших.

- ◆ Що ви порадили б таким підліткам?
- ◆ Чи можна привернути до себе увагу і стати популярним завдяки гідним вчинкам?

Юний герой твору Володимира Винниченка «Федько-халамидник» часто опинявся в центрі бійки, заважав іншим дітям гратися, на нього скаржилися батькам сусіди, однак був чесною і порядною людиною.

Познайомимося з автором і його персонажем?

Володимир ВИННИЧЕНКО (1880–1951)

Володимир Винниченко народився в місті, яке зараз має назву Кропивницький.

Кмітливий, допитливий, з виразними рисами лідера, Володимир був душею хлоп'ячої компанії. Навесні, під час льодоходу на річці, він навіть катався на крижинах, щоб довести ровесниками свою сміливість і відчайдушність. Його мама згадувала: «Він грався з дітьми сусідів. Однак для свого віку був дуже сильний, вольовий і впертий, тому вони його й боялися... Надзвичайно любив волю, повітря, рух. Був гордим, незалежним у вчинках і рішеннях правдолюбцем».

Винниченко згодом став письменником і активним політичним діячем, очолив український уряд. Утім, вимушено залишив Україну.

У літературному доробку митця є цікаві оповідання для дітей і про дітей. Юні герої часто поводяться так, як і сам автор у дитинстві. Вони яскраві, сильні особистості.

Прочитайте – не пошкодуєте!

ЦІКАВО ЗНАТИ

Володимир Винниченко захоплювався не тільки літературою, а й образотворчим мистецтвом. 74 оригінальні малярські роботи та 4 альбоми з малюнками аквареллю після смерті митця зберігалися в США, а у 2000 році їх передано в Україну.

Особливе місце серед цих робіт посідають так звані міські картинки: вузькі вулички, викладені бруківкою, невеликі будиночки. Українські історики вважають, що на деяких картинах майстра можна побачити краєвиди саме Єлисаветграда (колишня назва Кропивницького). Це місто Винниченко називав «маленьким Парижем», у якому вперше відчув смак до творчості.

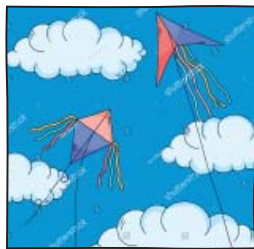

Місто Кропивницький
та картини Володимира Винниченка

ФЕДЬКО-ХАЛАМИДНИК

ОПОВІДАННЯ

(Скорочено)

Це був чистий розбишака-халамидник¹. Не було того дня, щоб хто-небудь не жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму «закадишному» другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом. Усі діти як діти – граються, бавляться тихо, лагідно. Федькові ж, неодмінно, щоб битися, щоб що-небудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці. Наприклад, таке. Ліплять хатки з піску. Після дощу цей пісок ставав липким і вогким, – для будування хаток нема краще. Поставиш ногу, обкладеш її піском – і виймай потихеньку. От і хатка. Коло хати можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок² – і сад є. А між хатками іде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного. Федько теж ліпить. Але раптом встане, подивиться-подивиться і візьме та й повалить усе чисто – і своє, і чуже. Битись з ним і не пробуй, – перший по силі на всю вулицю.

Або пускають хлопці змія. Плац³ великий – ні будинків, ні магазинів, розбігтись є де. І вітер там раз у раз найкращий.

От заносять змія. Федько сидить у себе на воротах, як Соловей-розбійник⁴ на дереві, і дивиться. Ворота високі, і там ніби скринька така зроблена. У тій скриньці й засіда Федько.

¹ Халамидник (діалектне) – розбишака, вітрогон, малолітній хуліган.

² Сінинок – стебла сіна.

³ Плац – площа, майдан.

⁴ Соловей-Розбійник – жорстокий лісовий бандит, негативний персонаж давньокіївських билин.

Змій поривається в небо, але зразу ж козиряє¹ і б'ється об землю. Федькові досадно: дурні, хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Хлопці догадуються й прив'язують до хвоста ганчірку. Тоді змії плавно й легко здіймається вгору. Вітер чудесний, тільки розсотуй нитки та дивись, щоб на вузликах добре зв'язані були. Змії кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче на вухо то з одного боку, то з другого. А як дирчатки ще начеплені, аж дух радіє! Небо високе-високе, синє та холодне. А змії у ньому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче плава, наче йому душно й він ліниво обмахує себе віялом. І ледве-ледве чутно ллється од його дирчання дирчаток². Не тільки бачиш, а й чуєш. Так наче Гриць або Стьопка там угорі й тягне за нитку, балується там і дирчить вниз.

Нитка вже дугою пішла. Ех, погано путо зроблено! Як добре зробити путо, нитка не дасть дуги. Нитка ріже руку, але то дурниця. Змії усе далі й далі в'ється в небо.

– Телеграму³ давай!

Біленький папірчик начіплюється на нитку й підсовується трошки вгору. Вітер підхоплює – і пішла телеграма. Ось зачепилася за вузлик і пручається, виривається. Але тут треба шарпнуть нитку. Вітер знову підхоплює, і попливла знову вгору біла вісточка. Ось уже вона недалеко, уже вона в тому місці, де навіть Гаврик не може бачити нитки. Ось-ось змії прочитає телеграму.

Але тут всі разом чують крик і переводять очі із змія на землю. Федько іде й кричить. Іде змія однімати. Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає. Хлопці починають швидко зсотувати нитки. Але що то допоможе?

– Давай змія! – підходить ближче Федько.

Стьопка зблід, але хутко зсотує нитки, зиркаючи на Федька. Спірка⁴ піднімає із землі камінь і кричить:

– Ану, підійди! Ану!

– Давай сюди змія!

Та він уже виймає руки з кишені, бо Спірка затуляє собою Стьопку й піднімає руку з каменем. Але сам Федько каменя не шукає, він тільки дивиться за Спірковою рукою.

¹ Козиряє – тут: стрімко падає.

² Дирчатки – саморобні звукові пристрої.

³ Телеграма – тут: папірчик, який повинен по нитці посуватися до самого паперового змія.

⁴ Спірка – чоловіче (дитяче) ім'я, утворене від повного – Спиридон.

- Даєш змія?
- А це твій змій?
- Одніму, та й буде мій.
- Так і провалю голову, тільки підійди.

Федько навіть груди підставляє, так наче йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили каменем. Чуб йому стирчком виліз з-під картуза, очі хутко бігають. А Стьопка зсотує, а Стьопка зсотує! Змія тільки диркає далеко вгорі та шарпається й не розуміє нічого, що там сталося внизу, чого його так скоро тягнуть назад.

- Ну, бий же! Ех, ти!.. Я он без каменя, на вас трьох.
- Льонька, Ва-а-сько! – раптом кричить Спірка. – Федько змія однімає!

Але Федько вмить зривається з місця, налітає на Спірку, ловко підставляє ногу й кидає його на землю. Тут же підскакує до Стьопки, хапає нитку і рве її до себе. Гаврик плаче, а Федько намотує нитку на руку і помалу назадгузь¹ іде додому. Вигляд у нього гордий. Спірка й Стьопка кидаються на нього, очі аж горять, шпурляють каміння, але Федько тільки вгинається й регоче.

- Халамидро! Босявка²! Зараза!

А Федько все йде та йде. Змія уже його.

Але тут, буває, візьме й зробить несподіване. Коли вже хлопці далеко й не можуть йому нічого зробити, він раптом вертається й віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть.

– Думаєш, мені він потрібний? Схочу – зроблю з цілого листа. Тато з типографії³ принесе червоної бумаги, так он якого зроблю...

Але частіш хлопці біжать додому, жаліються, а їхні тато чи мама ідуть до Федькової матері й теж жаліються. А Федькові ввечері прочуханка. Але він не плаче, не проситься, що більше не буде. Насупиться й сидить. Мати лає, грозиться, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить. Приходить тато з роботи. Руки сиві од олова літер, які він складає в друкарні. Щоки теж ніби оловом налиті, худі-худі, а борода на них така рідка, що видно крізь неї тіло.

- Що? Уже знов? – питає він, глянувши на Федька. Мати розповідає.
- Правда то? – питає батько у Федька. – Правда те, що мати каже?
- Правда, – тихо одмовляє Федько.
- Скидай штани.

Батько здіймає із себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити.

– А кляте ж яке! – сплескує руками мати. – Хоч би ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина! Сибіряка якийсь...

Вибивши «сибіряку», батько виймає з кишені дві або три копійки й дає йому.

- А це тобі за те, що правду говориш...

¹ Назадгузь – задом наперед.

² Босявка – малолітній бандит.

³ Типографія – друкарня.

Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші й ховає в кишеню. Він за ремінь не сердиться, – він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо справді не брехав. Якби він схотів, то міг би відбрехатися, але Федько брехати не любив.

Не любить також Федько й товаришів видавати. Батько й за це Федька хвалить, а мати так само сердиться:

– Так-так, потурай йому, давай йому гроші, давай. Замість того, щоб повчити його за те, що покриває других, він хвалить...

– Нічого, стара... За що бити, а за що й хвалити...

А найбільше Федькові діставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинку, де вони жили. Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу до Федькових забав¹. Але цей халамидник неодмінно спокушав його, і бідненький Толя приходив додому задрипаний, подраний, з розбитим носом. Мати його, жінка чула й теж делікатна, трохи не вмлївала, бачачи таким свого Толю.

– Де ти так убрався?! Хто тебе так? – жахалася вона.

Толя, плачучи, казав, що він не винен, що Федько призвів на те.

У той же вечір батько Федьків допитував уже «сибіряку»:

– Ти лазив з Толею драть² горобців? Ти порвав йому штанці?

– Він сам порвав. Не вмїє лазити, а береться. Хай не лізе.

Але тут вмїшувалася мати:

– Та як ти смїєш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя³, з ним так, як із Стьопкою. Та через тебе нас із квартири виженуть... І за що мене Бог покарав таким сибірякою... А батько нічого йому й не каже, роби, синку, що хочеш, бий дітей, хай нас виженуть з квартири...

Надворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чутко вибиваються звуки ніжної музики. Тепло й затишно там. Батько Толин десь походить собі по просторій кімнаті, задумливо слухаючи музику. Тут же, мабуть, Толя – чистенький, ніжний. Ні сварок у них, ні бруд, ні

¹ Забави – ігри.

² Драть горобців – забирати горобенят із гнізд.

³ Мужиченя – дитя простолюду.

У ЯКІ ІГРИ ГРАЛИСЯ ДІТИ 100 РОКІВ ТОМУ

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Турнір. Художник Ральф Хедлі

клопоту. Пожилеці їм знесуть плату за квартири, їх ніхто не вижене з квартири, хоч би Толя як обидив¹ Федька.

– Скидай штани! – грізно звертається батько до Федька.

Федько спідлоба дивиться на тата.

– За віщо? – ледве чутно питає він.

– Я тобі скільки раз казав: не смій з панами водитися.

– Та я з ним не водюсь², він сам лізе.

– Жени його під три чорти од себе... Яка він тобі кумпанія³?.. Лягай!

Федько лягає, але батько так б'є, що мати зостається зовсім невдоволена.

А на другий, третій день Федько знову спокушає Толю. І спокушає якраз у такий момент, коли нікому в голову б того не могло прийти.

Скажімо, так. Надворі буря, дощ ллється з неба такими патьоками, наче там тисячі Федьків перекинули тисячу діжок з водою. Хмари аж сині, кошлаті, так і розрізують їх зеленаві блискавки. Грім тріскає з такою силою, що аж посуд дзвенить у шафах. Толя, притаївшись біля вікна, дивиться на вулицю. Пусто, нема нікого, усе поховалось. Тільки з гори біжить цілий потік брудної води з бульками. Темно, сіро, страшно. Мама в себе в покої лежить з пов'язаною головою, – вона не виносить бурі й завжди хворіє. Толя теж заховався б кудись, але мама заборонила йому сидіти біля вікна, і через те Толі страшенно кортить ще посидіти й подивитись.

У, який буйний і брудний потік біжить по вулиці! «Трах-тах-тах!» – лускає грім, і лампа в ідальні дзвенить. Толя тихенько хреститься й блідніє, але од вікна відійти не може. І раптом він бачить, що на вулиці, у самому потоці, під дощем, мокрі, без шапок бредуть Федько, Стьопка й Васька. Вони позакачували штанці аж до живота, пацають⁴ ногами, сміються, щось, видно, кричать. Їм весело й любо! Вода, мабуть, тепла, а дощ, як душ у бані, так і обливає їх. Ось Федько підставляє лице під дощ, ловить краплі ротом. Які в них смішні мокрі голови!..

Васько щось найшов у воді. Що то?.. Підкова. Федько ховає в торбинку. Вони знов назбирають гвіздків, підков, залізячок! А Федько раз найшов навіть п'ять копійок!

Толя стає у весь зріст на вікні й махає руками, щоб його бачили. Але хлопці не дивляться на вікно. Вони пацають ногами, бовтаються, грім тріщить у них над головами, але їм те й за вухом не свербить. Хмари над ними такі страшні, що дивитись моторошно, а їм те якраз і мило, – дощ, значить, ще довго буде.

Сорочки поприлипали до тіла, потік біжить-біжить, грім тріщить. Але Толі грім уже не страшний. Толя й сам би побіг на вулицю. Він ще дужче махає руками, але постукати боїться, бо мама почує. Нарешті Федько помі-

¹ **Обидив** (росіянізм) – скривдив, образив.

² **Водюсь** (діалектне) – має бути «воджуся».

³ **Кумпанія** (діалектне) – компанія, товариство.

⁴ **Пацають** (діалектне) – вимахують.

чає Толю й починає махати рукою, закликаючи до себе. Васько й Стьопка теж вимахують, пацають ногами, підскакують. Васько сідає просто у воду, Федько й Стьопка регочуться. Толя раптом зістрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штанці й тихенько вибігає в сіни, із сіней на ганок. На ньому бархатові¹ курточка й штанці, – жалко їх. Але хлопці вже коло ганку й кричать:

– Іди, не бійсь! Дощ теплий.

– Та йди! От баба, мнеться...

Толі страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить з ганку й обережно прямує до хлопців. Брудний потік залива бархатові штанці, дощ ураз вимочує акуратно зачесане волосся й курточку. Толя од приємності аж вищить і пацає ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать униз. Толя посередині.

Увечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Федька кладуть на стілець і луплять².

¹ Бархатові (діалектне) – бархатні, з бархату, дорожньої тканини.

² Луплять (діалектне) – б'ють.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Про кого автор сказав: «Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці»?
2. У рядках «Він завжди виходив надвір трохи боязко, жмурился від сонця й соромливо посміхався своїми невинними синіми очима» ідеться про

А Федька	В Стьопку
Б Толика	Г Васька
3. Батько особливо поважав Федька за те, що хлопець

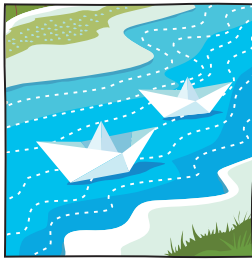
А не крав удома гроші	В завжди говорив правду
Б не ображав товаришів	Г не прогулював навчання в школі

АНАЛІЗУЄМО

4. Чому свій художній твір В. Винниченко розпочинає з негативної характеристики Федька? Підберіть два-три яскраві синоніми до слова «халамидник».
5. Розкажіть про одну з витівок Федька.
6. Хто такий Толик і чому саме через нього у Федька постійні неприємності?
7. Знайдіть у тексті й зачитайте опис зливи. Розкажіть близько до тексту, що роблять Федько, Стьопка й Васько під час стихії. Як поведінка Толі відрізняється від поведінки цих хлопців?
8. Чому, на вашу думку, після прогулянки під дощем Толя захворів, а Федько лишився здоровим?
9. Уважно прочитайте уривок від слів «А найбільше Федькові діставалося за Толю...» до «...трохи не вмлівала, бачачи таким свого Толю». Як ви думаєте, чому панич постійно нав'язується Федькові в друзі, а Федько його не проганяє? Про що це свідчить?

МІРКУЄМО

10. Як ви сприймаєте той факт, що батьки постійно карають Федька? Чого насправді найбільше боялася мати хлопчика?
11. Чому, на вашу думку, Федько після того, як забирав у хлопців змія, згодом повертав його та ще й приносив нитки? Про що це свідчить?
12. Як ви вважаєте, хлопчики постійно програють у сутичках із Федьком тому, що він фізично сильніший за них, чи тому, що вони його панічно бояться і капітулюють, так би мовити, ще «перед боєм»? На основі чого ви зробили такий висновок?
13. Чи справді Федько спонукав Толика до поганих вчинків?
14. Уявіть, що Федько – ваш найкращий друг. Що ви йому порадили б? Чому саме і з якої причини? Свою відповідь належно аргументуйте.

Наставала весна. Сніг зробився жовтий і брудний, а лід на річці – такий, як намочений цукор. Потім почали текти річечки по вулицях і стала парувати земля на сонечку.

Під вечір Стьопка, Грицик¹, Спірка та інші хлопці пускали кораблики по вулиці. У цей час вийшов Толя на ганок і дивився на них. Йому строго заборонено було гратися з вуличними хлопцями², але стояти на ганку можна було. Раптом звідкись прийшов Федько. Кожушок на ньому був увесь мокрий, чобітки аж порижіли³ од води, шапка в болоті. Але він весь сяяв і махав величезною палицею, яка була вдвоє більша за нього.

– Хлопці! А де я був! – закричав він ще здалеку.

Усі кинули кораблики й підбігли до нього. Федько ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу.

– На річці був. Там таке-е!.. Крига йде страшенна⁴. Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило... А вони й не знали!

– Сидять тут, кораблики пускають... Я завтра в школу не піду, зранку на річку збираюсь... Здоров, Только!

Толя чув усю розмову і йому страшенно кортіло розпитатись, як там, на річці, крига йде. Але він терпіть не міг, як йому цей Федько говорив «Толька». Наче він йому товариш. Але він сказав:

– Ти був на річці? Здорово йде?

– Біжи подивись, як мама пустить, – посміхнувся Федько й одвернувся від Толі.

¹ **Грицик** – Грицько, від повного імені – Григорій.

² **Вуличні хлопці** – діти простоліду.

³ **Порижіли** (росіянізм) – поруділи.

⁴ **Крига йде** – почався льодохід на ріці.

Толя почервонів, – як він сміє насміхатись, мурля¹ погане! Як пожаліється татові, йому зададуть! А Федько розказував тим часом далі:

– Страшенно так крига суне й тріщить... А на-ро-о-ду на березі! Один хлопець хотів поїхати² на кризі, та злякався, а я завтра поїду.

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова, навіть зійшов униз, до хлопців. Хлопці теж були вражені, – скаже-ний цей Федько!

– На кригу полізеш?

– А то ж куди! От і палиця вже є, – показав Федько на застромлену палицю. – Я бачив, як торік їздив Антошка³... Та я тоді не достав палиці... Гайда завтра разом? Га?

Толі страшно було слухати такі розмови, але він не мав сили одійти. А хлопці вирішили таки йти завтра до річки. Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку, Стюпку і... Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, з-за яких визирав тільки кінчик носа та оченята. Федько появі Толі здивувався.

– А ти чого?

– Я тільки підійду, подивлюсь, а потім піду в школу.

Федько почав витягати із снігу палицю. Він її сховав туди ще вчора ввечері. Палиця чудесна була! На кінці гостра, ще й із гвіздком⁴: як устромиш у кригу, не посковзнетесь. Книжки Федько прив'язав собі на живіт і закрив колушом. Смішно було дивитися, що він став такий пуганий.

– Наче твій тато... – сказав Спірка Толі.

«Тато...» Зовсім не «тато», а «папа». А потім, що ж тут такого, що у його папи більший живіт, ніж у їхніх тат? Бо його папа багатий, от і все. Толя їм нічого все ж таки не сказав, він був хлопчик делікатний, вихований. Федько, той, якби зачепили його тата, зразу б грубості почав говорити, а то й битися поліз би.

¹ Мурля – лайливе слово в значенні «дитина низького соціального походження, жебраччя».

² Поїхати – тут: у значенні «покататися на крижинах».

³ Антошка (росіянізм) – Антончик, від повного імені – Антон.

⁴ Гвіздком (росіянізм) – цвяшком.

У ЯКІ ІГРИ ГРАЛИСЯ ДІТИ 100 РОКІВ ТОМУ

УКРАЇНА

Тісна баба. Художник Володимир Маковський

Гуртом хлопчики підійшли до спуску з гори. Тут уже не до балачок, – стало видно річку. Уся сіра, покопирсана, ряба. На березі комашнею¹ стоять і ходять люди. Ух, гарно!..

– Ану, наввипередки! – раптом закричав Федько і як вихор зірвався з місця.

Стьопка та Спірка заверещали й побігли за ним. Толі теж хотілось і заверещати, і побігти, і навіть фицнути² так само ногою, як зробив Стьопка. Але він того не міг зробити: кричати на вулиці не личить благородним дітям³, бігти ж трудно, бо кожущок його такий довгий та тяжкий, а на ногах глибокі калоші. Та ще на спині ранець із книжками. Толя тільки дивився, як миготіли ноги Спірки та Стьопки. Ось Стьопка загубив книжки. Зупинився, підхопив, знов фицнув і полетів за передніми.

Толя наздогнав їх аж коло самої річки. Зблизька річка здавалась ще чуднішою. Видно було, як помалу, тяжко йшла крига. Лід тріщав, лускався⁴, крижини лізли одна на одну.

Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителю, що їм у цей день «голова боліла» і вони не могли прийти «в клас»!

А річка все суне й суне вперед. Крижини з мокрим рипом труться одна об одну. Звідки вони припливли сюди? І куди попливуть? От сісти б на одну з них і їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба одпихати, щоб не лізли на цю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як устигнеш перестрибнути на другу, а як шубовснеш у воду? А вода, ух, чорна, глибока та холодна, аж пищить. Але знаходяться смільчаки, що стрибають на крижини і їдуть на них якийсь час. Десятки хлопчачих очей із задрістю слідкують за молодцями. Деякі з них перестрибують на другі лідяки⁵ й навмисне зупиняються на самому кінчику над чорно-синьою, густою водою.

– Ану, ти! Хочеш раків половить? – кричить хто-небудь із дорослих. – Злізай на берег!.. Шубовсне у воду, витягай його...

Толя часто подивлявся на Федька: ну, що ж він не йде на кригу? Федько щось говорив Стьопці й Спірці й показував на річку головою. Толя підійшов ближче й почав слухати.

– ...А то що! Стрибають тут... – говорив Федько. – Ні, нехай хто на той бік по кризі перейде, от буде герой!

– Ну, на той бік! – покрутив головою Стьопка. – Як затре кригою, що будеш робити?

– А я на другу! – блиснув очима Федько. – А з тієї знову на іншу!.. Зробиш так? Га?

– А ти?

¹ Комашнею – тут: як комахи.

² Фицнути (діалектне) – підскочити

³ Благородні діти – тут: нащадки панів.

⁴ Лускався (діалектне) – ламався, кришився.

⁵ Лідяки (діалектне) – шматки льоду.

– Може, і зроблю...

Толі страшенно хотілося подивитись, як Федько буде стрибати з крижини на крижину. Він пострибає, злякається й почне плакати; його знімуть із криги, а всі потім будуть з нього сміятися. Хай не задається.

– Ні-за-що не зробиш! – сказав Толя Федькові, киваючи на річку.

Федько нічого не сказав. Але Толя бачив, як у Федька навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли вдивлявся в кригу. Ага! Мабуть, боїться.

– Ти ж хвалився, що будеш їздити на крижинах. Ану! – сказав Толя.

А крижини сунули та сунули. Іноді вони розривалися й між ними робилася чорна, страшна латка води.

– А давай об заклад, що перейду на той бік! – умить звернувся Федько до Толі. – Як перейду, даси мені свій ніжик, що з костяною ручкою. А як не перейду, я тобі дам свого чижика. Хочеш?

Толі зовсім не хотілося чижика, – навіщо йому чижик? – але він згодився. І Федько став тісніше підперізуватись, оддавши Стьопці свої книжки.

– Тільки ви мовчіть... А то як побачать, що я хочу переходити на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

– Ну, гляди ж! – промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потопав ногами. Крижина добра була, товста, міцна. Він потрошки наблизився до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнувся до берега й раптом стрибнув на другу крижину. Спірка, Стьопка й Толя дивилися за ним із завмиранням серця.

– А куди ти там? – закричав до Федька якийсь робітник. – Куди понесло тебе?

Але Федько, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини й знову став тикати¹ під нову. Та була зовсім тонка. Спробував надушити² її палицею, – угинається. А позаду кричать і махають руками, щоб вертався. Федько вибрав іншу – ця

¹ **Тикати**
(діалектне) –
пхати палицею,
пшовхати
палицею.

² **Надушити**
(діалектне) –
натиснути.

У ЯКІ ІГРИ ГРАЛИСЯ ДІТИ 100 РОКІВ ТОМУ

ФРАНЦІЯ

Бобслей. Художник Андре Даргелас

товща. Розбігся і стрибнув. Крижина тільки злегка хитнулася і заспокоїлася.

– Ну, дивіться на цього одурілого хлопця!

– Та біжіть, стягніть його зараз!

Але Федька несло вниз, і він був уже на середині ріки, часом оглядався, піднімав на палиці шапку, весело крутив нею й кричав щось. Розібрати не можна було, що він саме кричав, але щось веселе.

– Ну й пробийголова¹... Ач, яке виробляє! Ах, ти ж, Боже наш!

А Федько то повз на животі по тонких крижинах, то впирався палицею і перестрибував через водяні латки, то бігав з кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалось, ось-ось налетить на нього ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не залишить од комахинки-хлопчика. Але комахинка якимсь чудом, ловко видряпувалася на самий гребінь кучугури, скоренько з'їжджала з неї й бігла знову з крижини на крижину.

На березі хлопчики завмерли з роззявленими ротами й широкими очима. Старші хвилювались і пильно слідкували за кожним рухом «шибеника». Як той щось замнеться, так усі зараз затурбуються, деякі починають кричати всякі поради:

– Управо, управо бери!

– Куди вправо? – махає на порадника інший рукою. – Там вода, хай жде, друга крижина підпливе... Не рушся!

На щастя, Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега. Хлопчаки починають із радості пиццати, боротись, кидати каміння в кригу. Дорослі легше зітхають і, хитаючи головами, лають Федька-халамидника. Але в лайках нема ні злості, ні досади². Ловкий хлопчак, що й говорити. Федько махає настромленою на палицю шапкою. Той берег пустий, бо туди не можна пройти з вулиць – чиїсь мури і тини.

– А як же він назад дістанеться? Невже знову по крижинах?

– А так і є, він знов на крижинах!

Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу, і знов на березі всі притихли. Ніхто вже не кричав порад, ніхто не лаявся, тільки не зводили очей з маленької комахинки, яка дряпалась, бігла серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. Така маленька комахинка, а як вона ловко, безстрашно обдурювала величезні шматки льоду, що з тріском лізли на неї, немов збиралися розчавити нахабне живе створіння. Як це створіння топтало ту сіру купу криги й ще навіть часом вимахувало своєю малюсінською паличкою.

– Ну, й шибеник! – полегшено зітхав хтось, як Федько видряпувався зі скрутного місця.

Ось уже недалеко. Видно, як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути. Найшов. Уперся палицею. Палиця

¹ Пробийголова (діалектне) – шибеник, відчайдух, урвиголова.

² Досада – тут: обурення, осуд.

спорснула. Ударив дужче в лід і знов уперся. Стоїть міцно. Раз! – і вже на другій крижині. Жилаве, чортове хлопча.

І ось Федько вже на березі. Навколо нього крик, писк товаришів. От як треба!

– Ну, щастя твоє, що ловкий! – качають головами дорослі. Але не лають і не сердяться, – що говорити такому зайдиголові!

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Про яку цікаву подію розповів Федько своїм друзям, коли ті пускали кораблики на вулиці?
2. Про що побилися об заклад Толя і Федько? Що мав віддати Федько паничеві в разі програшу?
3. Під час криголаму на річці Толик найбільше очікував побачити
 - А як Федько злякається й почне плакати
 - Б який Федько спритний і мужній
 - В як Федька хвалитимуть хлопці за вчинок
 - Г як Федька сваритиме мати й батько

АНАЛІЗУЄМО

4. Прочитайте фрагмент від слів «Раптом звідкись прийшов Федько...» до слів «Толя чув усю розмову...». Поясніть, які риси вдачі Федька відтворено в діалогах.
5. Опишіть, що саме виробляв Федько на крижинах посеред ріки. Про що свідчила така його поведінка? У своїй розповіді використовуйте цитати з твору.
6. Як саме зреагували друзі, коли Федько щасливо перейшов по крижинах на протилежний берег? Про що це свідчить?
7. Знайдіть і виразно прочитайте один з описів льодоходу. Чи справді це було яскравим видовищем? Чому автор називає безстрашного Федька посеред льодоходу на річці комашинкою? Що цим хотів підкреслити автор?
8. В. Винниченко кілька разів у тексті вживає епітет «делікатний» для характеристики Толі. Доведіть, чи справді панич делікатний у поводженні з Федьком і судженнях про інших своїх ровесників, які постійно без жодної користі приймають його до свого гурту. Свою думку підтвердьте відповідними цитатами.

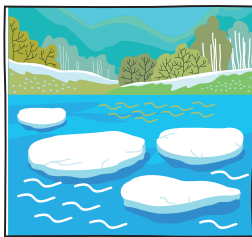
МІРКУЄМО

9. Чому Федько здивувався, коли вранці серед хлопців, які прийшли дивитися на льодохід, помітив і Толика?
10. Чи відразу Федько збирався переходити ріку? Чому вирішив так зробити? Чи справді це було небезпечно?
11. «Нізащо не зробиш!», «Ану, спробуй!.. Ти ж хвалився, що будеш їздити на крижинах» – такими словами Толик підштовхує Федька до ризикованого вчинку. Чи хотіли б ви мати такого друга? Поясніть, що в подібних ситуаціях мав би зробити справжній друг.

12. Розгляньте ілюстрації до оповідання, на яких зображено ігри дітей щонайменше 100 років тому. Оберіть одну з ілюстрацій і висловіть своє враження про таку гру. Вгадайте, що це за гра. Чи граєте ви в подібні ігри? Чи безпечними для дітей були такі забави?

Толя аж задихався, дивлячись, як Федько перебирався по крижинах. Оченята йому розгорілися, серце билося міцно й гаряче. Нічого там страшного нема на тих крижинах. А зате як інтересно, як весело! От би взяти та й собі побігти. Тільки скинути калоші, а то в них важко. Забрати у Федька палицю, устромляти в лід і стрибати. І коли Федько вийшов на берег, коли його отовпили¹ хлопці й з радіс-

тю та захватом дивилися на нього, як на героя, Толя почув, що він теж може перейти. І нічого нікому не кажучи, він струсив ранець з плечей на землю й підійшов до Федька.

– Дай мені свою палицю! – сказав, аж Федько здивовано подивився на панича. – Я теж хочу йти на той бік.

Спірка й Стьопка так і фиркнули². Але Федько не засміявся.

– Лучче не треба, Только... Ти не вмєш.

– Овва! Ти один умєш! Давай палицю. Що, може, жалко?

– На... – стиснув плечима Федько. – Тільки гляди...

Толя взяв палицю й пішов на кригу. Так само, як Федько, стрибнув на іншу крижину. Але в цей час насунула ціла купа льоду й одрізала Толю від берега. Він опинився сам серед страшних, холодних крижин, які аж ворушилися, лізли одна на одну, тріщали, крутилися. На березі щось кричали, бігали. Толі зробилося страшно. У руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли й сковзались по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до нього всім тілом і кричати, кликати на поміч. Але він і те боявся зробити. Тільки тихенько почав плакати. А люди на березі хвилювались, кричали, радились, як вирятувати Толю, і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий друге, третій третє. Усі йшли разом з крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кудись когось посилали. А Толя тим часом усе плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх сльозами. Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах з іншого боку, але крига вгиналася, ломилась під ними, й один швець навіть трохи не впав у воду. У цей час звідкись узявся Федько. Він, як тільки Толя розтерявся³ на льоду, і всі побачили, що злякався, десь зразу зник. Його навіть хотіли вилаяти, що призвів панича до такої біди. Але Федько як під кригу пішов.

– Ага! Злякався! Шибеник чортів, навчив хлопця та й утік.

Усі вже знали, що Толя хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою. І от, коли всі метушилися, бігали і не знали, як вирятувати Толю, несподівано з'явився Федько. У руках йому була довжелезна палиця, у яку він почав забивати гвіздка, раз по раз заклопотано подивляючись на Толю. Спірка й Стьопка всіма силами старались помагати йому.

– Ну, гвіздок забитий, держитесь добре.

¹ **Отовпили** (діалектне) – тісно оточили.

² **Фиркнули** – тут: жєстами й мїмікою обличчя висловили презирство до Толиної затїї.

³ **Розтерявся** (росїянїзм) – розгубився.

– Ану, дайте дорогу... З дороги ж! Дорогу!.. Ану, дайте дорогу!

– Чи не рятувати панича збирається?

А Федько продерся крізь юрбу¹, вибрав крижину й стрибнув.

– Держись, Только! Я зараз буду коло тебе! Держись, не бігай, стій на місці!

Хвилин через п'ять Федько вже був на Толиній крижині.

– Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійсь, іди сміливо. Палицю візьми та впирайсь. Ну, так... Держись... Стій... Я перестрибну, а ти подожди...

– Ой, не ходи!.. Я боюсь... – ухопився за нього Толя.

– Та стій! Я перестрибну й присуну до тебе свою крижину, а ти перейдеш... Бо сам ти не перестрибнеш...

Федько перескочив, підбіг на край своєї крижини і вперся палицею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа й підсунулася до Толі.

– Тепер переходь сюди!.. Я піду назад, підштовхну тепер тебе до берега...

Федько перебіг на другий кінець крижини і тільки хотів упертися палицею в дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крижка крижина розламалася надвое, і Федько зник із льоду. Усі так і завмерли. Але Федько вхопився руками за кригу й зо всієї сили пнувся, щоб його не знесло. Проте на латку води, яка сталася від цього, вже сунула нова крига. Толя побачив це і з криком забігав по крижині.

– Толю! Толю! – кричав Федько. – Подай мені палицю свою... Подай палицю... Я вилізу.

Але крижину в цей час підбило до берега і Толя, як стріла, вилетів з неї. Стьопка, Спірка й інші хлопці кинулись до Федька і протягнули йому палицю. Федько весь посинів уже й хотів узятися за палицю, але рука не слухалася, залякла.

– Стьопка, ляж на лід і підсунься до мене, – прохрипів Федько.

¹ Юрба – натовп.

У ЯКІ ІГРИ ТРАЛИСЯ ДІТИ 100 РОКІВ ТОМУ

США

Батіг.

Художник
Вінслов
Гомер

Стьопка ліг і став підсуватися до Федька. Один із хлопчиків подав Стьопці шворку¹, зв'язану з поясів. Стьопка кинув її Федькові.

– Хватай, Федю! Хватай... Швидше, Федю, бо крига йде.

Федько простягнув руку, але знов ухопився нею за лід.

– Не можу... – прошипів він, – руки не держать...

І раптом вхопив зубами за шворку, набрав повен рот, міцно стиснув зуби й мотнув головою, мовляв: «Тягни!».

Стьопка, хлопці й дорослі з берега почали тягти Федька.

– Держись, Федю, держись, нічого... Ех, держись ще трошки!

Федько був весь синій од холоду й того, що держався зубами за пояс. Але, як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги й почав швидко-швидко тупцюти й махати руками. Вода лилася з нього, зуби йому цокотіли, але він на те не вважав.

– Нічого, не перший раз, я цієї зими три рази на льоду провалювався. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десь узялись папа й мама Толі, а з ними мати Федька. Толя, побачивши їх, затрусився і з криком та плачем кинувся до рідних.

– Папочко!.. Мамочко!.. Я не винен, я не винен!..

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, чимдуж потаскали² додому. Мати Федькова теж схопила Федька і так ним торсонула, що з хлопця аж бризки посипалися.

– Додому, іроде! Ось я тобі покажу! – Такою блідою й лютою³ Федько ніколи не бачив свою матір.

А попереду батьки тягли Толю, який увесь час спотикався, щось кричав і голосно плакав. Раптом вони зупинились і підождали Федька з матір'ю.

– Він був на льоду? – грізно звернувся батько Толин до Федька.

Федькові було дуже холодно, зуби йому не переставали цокотіти, все тіло боліло од шарпання й штовханців матері, але він усе-таки встиг помітити, що у батька Толиного аж слина запеклася на губах, а очі налилися кров'ю. А Толя з жахом задирав голову то до мами, то до папи й жалібно говорив:

– Я не винен, я не винен...

– Мовчи! – крикнув до нього батько й знову повернувся до Федька: – Був він на льоду?

– Був... – цокаючи зубами, сказав Федько.

– Неправда! – ще жалібніше забився Толя. – Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку. А потім Федько пхнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Федько аж труситися перестав і глянув на Толю. А мати Федькова так і спалахнула:

¹ Шворка (діалектне) – мотузка.

² Потаскали (росіянізм) – силою поволокли.

³ Люта – зла, сердита.

– Ох, Боже ж мій! Та батько ж з тебе три шкури здере, та він же на тобі живого місця не оставить. Чом тебе чортяка не вхопила там у воді, ти, ідоляко!

І вона зо всієї сили вдарила Федька по голові. Федько аж упав на одно коліно й закрив руками голову. Мати знову хотіла вдарити його.

– Подождіть, Іванихо¹! – зупинив її батько Толин і підняв Федька. – Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не брешти й тепер: говори, ти потягнув Толю на річку?

Федько трусився, коліна йому зігнулись і хилиталися на всі боки. Він мовчав.

– Говори ж, падлюко²! – торсонула його мати.

Федько глянув на Толю, – той великими, повними страху й тоски³ очима дивився прямо на нього. Сльози текли йому по щоках і зупинялися в куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивився на Федька з очікуванням чогось страшного. Федько одвів очі од Толі, похилився й тихо сказав:

– Повів...

– І пхнув його на кригу?

– Пхнув...

– Паршивець⁴ же ти! – крикнув Толин батько й сильно хляснув Федька по лиці. А потім повернувся до Федькової матері й сказав:

– Надіюся, що на цей раз чоловік ваш покарає його як слід... Інакше лучче очистіть мені квартиру.

Федькові знов упала з голови шапка, як ударив його Толин батько. Він підняв її і подивився на Толю. Але Толя тулився до матері, яка милувала вже й жаліла його.

А ввечері, коли мав прийти батько Федьків з роботи, Федько кашляв і облизував гарячі губи. Йому було страшенно жарко.

– Ага, бухикаєш, кашляєш, ідоле? – обзивалась од печі мати. – Ось нехай ще батько прийде та погріє ще ременем. Що, єсть жар?

– Єсть... – тихо одповів Федько, а сам придивлявся, як в очах його стояли дивні жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах уже було зовсім жовто, і голова була страшно тяжка й гаряча; така була тяжка, що не можна було держати її на плечах і хотілось покласти чи на стіл, чи на землю, чи хоч у піч – аби покласти. Він тільки як крізь сон бачив, що татуньо чогось страшенно став лютий, такий лютий, що аж говорити не міг і тільки хапався то за горло, то за ремінь.

Потім Федька поклали на стілець і били вже як слід. Але Федько й на цей раз навіть не скрикнув.

¹ Іваниха – дружина Івана.

² Падлюка – лайливе слово, що означає «підла людина».

³ Тоска – туга, відчай.

⁴ Паршивець – лайливе слово, що означає «негідна, погана людина».

– Устава-ай!! – ревнув батько й шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно спокійне, що батько кинув ремінь і нахилився до Федька.

Разів зо два Федько приходив до пам'яті, питав, чи били Толю, щось бурмотів і знову падав непритомний. А в непритомності когось просив, комусь грозився¹ і все чогось допитувався в Толі. Батько й мати не одходили від його постелі, трусилась і плакали. Але через три дні він лежав мертвий.

¹ Грозився – погрожував.

На четвертий день Федька ховали. На кладовище йшли всі хлопці зо всіх сусідніх вулиць. Спірка, Стьопка й Гаврик плакали навзрид. А Толя тихенько виглядав із вікна. Йому було цікаво подивитись, як будуть ховати Федька-халамидника. Коли Федькова труна сховалась за рогом вулиці й не було вже нікого видно, Толя одійшов од вікна, перекрутивсь на одній нозі й побіг гратися з чижиком, якого він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розташуйте події відповідно до їх розгортання у творі «Федько-халамидник».
 - А Толик виглядає з вікна; видно клітку із цигликом.
 - Б Федько руйнує будиночки з піску, а хлопчаки тікають.
 - В Хлопці намагаються допомогти Федьку на крижинах.
 - Г Хлопчики запускають кораблики ранньою весною.
2. Який із зазначених епізодів твору «Федько-халамидник» є, на вашу думку, найбільш динамічним, напруженим?

АНАЛІЗУЄМО

3. Доведіть, що Федько був сміливий і кмітливий хлопець, не залишив панича в біді. Опишіть близько до тексту, як він узявся рятувати Толю.
4. Розкажіть, як Стьопка і Спірка рятували Федька. Доведіть, що вони все робили правильно, але з неабияким ризиком для себе.
5. Знайдіть у тексті й прокоментуйте уривок на підтвердження того, що Федько врятувався не тільки завдяки друзям, а й завдяки власній мужності.
6. Як ви розцінюєте той факт, що Федько вже тричі за зиму провалювався під лід? Про що це свідчить? Як саме рятувався хлопчина від небезпечних для здоров'я пригод?
7. Якою була реакція однолітків на смерть Федька? А як до цієї страшної звістки поставився Толя?
8. Федько має безліч вад і недоліків. Але в нього є чому повчитися не лише дітям, а й дорослим. Наведіть із тексту приклади, які це підтверджують.
9. Розкажіть, як вуличні хлопчаки ставилися до Федька: чи завжди хотіли з ним гратися? чи дослухалися до нього? чи допомагали йому в складних ситуаціях?

МІРКУЄМО

10. Чому Толя, хоч і був боязкий, також вирішив перейти річку по крижинах?
11. Федько ніколи не брехав. Але чому тоді він сказав неправду Толиковому батьку?

12. Чому Толя всю провину звалив на Федька?
13. Чи усвідомив, на вашу думку, Толя свою вину в смерті Федька? Про що свідчить той факт, що Толя забрав собі Федькового чирика?
14. Що, на вашу думку, повинні були насамперед зробити батьки Толика й Федька, щойно дізнавшись про порятунок хлопчиків? Чого не мали права робити? Чи можна було зарадити смерті хлопчика?
15. Доберіть із поданих іменників ті, які є синонімами до слова *благородний*. Федькова мати каже, що Толя – благородна дитина. На вашу думку, Толя був благородним? А Федько?

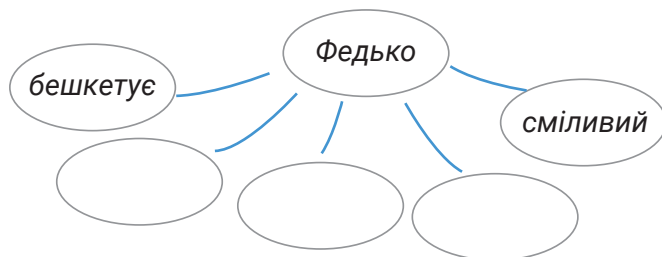
чесний, боягузливий, порядний, підлий, саможертвний

16. Поміркуйте, чи стане Толя, на вашу думку, порядною людиною. Якою людиною став би Федько, якби передчасно не помер?
17. Яким ви вважаєте Федька – позитивним чи негативним персонажем? Чому?
18. Складіть сенкан до образу Толі за зразком поданого сенкана про Федька.
19. Придумайте фанфік (інше, більш благополучне закінчення) до цього твору. За потреби скористайтеся зразком в електронному додатку до підручника.
20. Об'єднайтеся в групи. Намалюйте асоціативне ґроно рис характеру і вчинків Федька або Толі. Розкажіть про обраного вами персонажа. Скористайтеся запропонованими «підказками».

Федько
Кмітливий, сміливий
Не любить брехати
Урятував Толика з крижини
Герой!

<i>відважний</i>	<i>кмітливий</i>
<i>смирний</i>	<i>шибеник</i>
<i>чепурненький</i>	<i>боягузливий</i>
<i>зрадник</i>	<i>товариський</i>
<i>правдолюб</i>	<i>самовпевнений</i>
<i>незграбний</i>	<i>заздрісний</i>
<i>впертий</i>	<i>пещений</i>
<i>брехливий</i>	<i>егоїстичний</i>
<i>завзятий</i>	<i>порядний</i>
<i>вправний</i>	<i>підступний</i>

21. Оберіть одне з трьох запитань і дайте на нього вичерпну відповідь.

- А** Хто із хлопчиків, окрім Федька і Толі, вам найбільше імпонує і чому саме?
- Б** Чи варто було Федькові рятувати Толю, який із власної волі опинився на крижині?
- В** Що зробили би ви, якби опинилися на місці Федькових друзів Стюпки й Спірки в той момент, коли Федько взяв Толину вину на себе, а панич підтвердив цю брехню?

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Герої художнього твору (інакше їх називають персонажами) – це ті, кого зображено в художньому творі. Здебільшого це люди, але в байках можуть бути тварини, рослини, навіть цілком несподівані предмети, що виступають як живі істоти.

Одні з героїв беруть у подіях більшу участь, тому їх називаємо **головними героями**. Інші виступають лише в деяких епізодах, потрапляють у поле зору читачів тільки іноді – це **другорядні герої**.

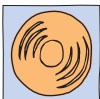
Головний герой з'являється, як правило, на початку твору і діє аж до самого кінця, з ним тісно пов'язано основні події твору, перебіг сюжету. Він завжди в центрі розповіді, його описують досить детально, а вдача й характер його розкриваються в стосунках із другорядними героями. У невеликих за обсягом творах головний герой здебільшого один, у більших творах їх може бути кілька. Часто іменем головного героя називають твір.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Знайдіть у творі «Федько-халамидник» і зачитайте описи зовнішності Федька й Толика. Чому зовнішність саме цих персонажів автор описує найбільш докладно?
2. Назвіть усіх героїв оповідання «Федько-халамидник». Хто з них головний герой? Чому ви так вважаєте?
3. Розкажіть за поданою таблицею про ставлення другорядних героїв твору «Федько-халамидник» до Федька. А як Федько ставиться до них?

Батько	Мати	Товариші
суворо карає за провину, але поважає за правду	незадоволена сином, втомлюється від щоденних витівок	бояться його і поважають, бо «не любить Федько товаришів видавати», любить пригоди, щось завжди цікаве вигадує

4. Позмагайтеся. Об'єднайтеся в команди й пригадайте казки, літературні твори, художні фільми, мультфільми, які названо за іменем головного героя. За потреби скористайтеся пошуковими електронними джерелами. Назви озвучуйте по черзі. Виграє та команда, яка пригадала найбільше назв.
5. Складіть кросворд на тему «Головний і другорядні герої оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник»».
6. Чого навчило вас оповідання «Федько-халамидник»?
 - ▶ не бути черствими та байдужими ▶ не чинити зла ▶ говорити правду
 - ▶ не перекладати свою провину на інших ▶ не піддаватися на маніпуляції
 - ▶ не робити необдуманих учинків ▶ дбати про свою безпеку та безпеку інших

За власним бажанням, користуючись електронним додатком до підручника, прочитайте твір Володимира Винниченка – «Гей, чи пан, чи пропав...». Поділіться з однокласниками та однокласницями своїми враженнями від цього твору.

Усі ми різні. Є люди високого чи низького зросту, зеленооокі чи кароокі, русяві або чорняві... Та ще більше, ніж зовнішнім виглядом, люди відрізняються власними характерами, типами світосприймання, уміннями. Хтось краще відчувається в колі друзів, а хтось – на самоті. У кожного з нас є переваги й недоліки, свої найкращі риси й вади.

- ◆ Що значить поважати право іншого бути таким, яким він є?
- ◆ Як треба ставитися до тих, хто має іншу позицію, думку?
- ◆ Що значить бути толерантним?

В оповіданні «Дивак» письменник Григор Тютюнник показав хлопчика Олесья, який має свої переконання, захоплення, почуття. Проте не всі поділяють його світогляд, багато хто вважає диваком. Спробуйте зазирнути у світ цього маленького героя і зрозуміти його.

Григор ТЮТЮННИК (1931–1980)

Григор Тютюнник у дитинстві був надзвичайно подібний до героя свого твору «Дивак»: вразливий, ніжний, делікатний, співчутливий.

Рідний дядько забрав маленького Григора до себе на Донбас, де хлопчина і став навчатися у першому класі. Коли почалася війна і дядько пішов на фронт, тітка тяжко бідувала з чотирма дітьми. Тому малий школярик сам-один вирушив до своєї мами в село на Полтавщину. До рідної хати він прийшов рівно за два тижні.

Після війни Григор вступив до ремісничого училища. Щодня хлопчик приносив неньці половину власної порції хліба, щоб мама не померла з голоду. Характер Григор мав міцний, як і його літературний герой Олесь, завжди говорив правду й чинив по совісті.

Усі Тютюнникові літературні герої – щирі й красиві помислами та вчинками. Навіть маленькі діти на сторінках книжок митця вражають своєю глибокою душевністю.

ДИВАК

ОПОВІДАННЯ

(Скорочено)

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна бором¹, друга – річкою. Сюди зручніше, та ранньої зими лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою. Тому кожного разу, коли Олесь виходить з дому, мати наказує йому:

– Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олесь смирно стоїть біля порога, слухає. Очі в нього чорні, глибокі, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ. Олесь любить зиму.

Іще любить Олесь малювати на снігу всяку всячину. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди, туди. Дивись, хата виходить, а на тину півень горланить, розчепіривши дзьоба ножицями. Олесь пхає заляклого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

– А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи?

Олесь засміється тоненько: гі-гі, – і подасться в сосни. В бору снігу мало. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. Деся неподалік чути: цюк-цюк-цюк, – дятел порається. Олесь нахиляється, крекче, пильно мружить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко нахилитись: дух спирає.

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ще одна впала. Олесь стає навшпиньки. Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здрігнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесь притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підошвами в Олеся ворухилось коріння – помирає сосна... Олесь нагріб чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, пострибав через замети до школи.

По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запорошених дерев цегляна школа. Повітря пахне випаром сирих вільхових дров. Праворуч, на міліні, де лід міцніший, гасає ватага школярів. Лід гнеться, скрипить од берега до берега, здуваючись попереду ватаги, мов ковдра на сні. З проломин цівками цебенить вода і заливає плесо.

¹ Бір – сосновий ліс.

▲ Наталя Михайличенко. Ілюстрація до оповідання Григора Тютюнника «Дивак». Видавництво «Пульсари»

– Ей, Олесю! – кличуть з гурту. – Гайда з нами подушки гнуть¹!
 – Навіщо лід псуєте? – у відповідь Олесь. – Він ще молодий.

Дітвора сміється: дивак. А Федько Тойкало розбишакувато вишкірив зуби і заволав:

– Бий зрадника! – підскочив, тицьнув Олеся ліктем під скроню.

Олесь згарячу ніяково посміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду гулю під оком і, ковзаючи, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалось. Олесь ліг долілиць, притиснув скроню до льоду і почав розглядати дно. Течія розчісувала зелений кушир², пряли тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмінь. І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатці – він біля віконця сидить, рибку стереже. Забажав – вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди куди заманеться. Ось карасик пливе. Хап його за пірце: «Добридень, дядьку! Як поживаєте?» Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж куширами промайнула чорна блискавиця і завмерла осторонь довгастою плямою. Олесь підповз ближче, пригледівся й застогнав від подиву: щука! В зубах у неї тремтіла маленька пліточка.

– Пусти, – видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду. Та щука й не поворухнулася. Він підхопився на ноги і став гатити підбором в те місце, де стояла щука. Потім сидів посеред річки і плакав. Біля школи теленькнув дзвоник, улігся гамір. Олесь підвівся, запхав книжки в пазуху і поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами і, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: «А сьогодні, діти, ми будемо малювати... перегнійний горщечок. Завдяки цим горщечкам передові колгоспи нашої країни...» Діти почали малювати. Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмакував. Коли ж учителька зупинилася біля його парти, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

– Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, – суворо сказала Матильда Петрівна. – Я поставлю тобі двійку.

Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принципівість.

У клас увірвався гамірець. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду³, з радістю чекали, що їхнього полку прибуде. Олесь зібрав книжки й рушив до дверей.

– Куди це ти? – здивувалась учителька.

Олесь похнюпився.

– Я так не хо'! Горщечка отого не хо' малювати. Дятла хочу...

¹ **Подушки гнуть**

(діалектне) – бігати по молодому льоду, щоб він прогинався або надувався, утворюючи горби.

² **Кушир** – багаторічна трав'яниста рослина, що росте у воді; водяна кропива.

³ **Через пень-колоду** – як-небудь, погано.

Олесь вийшов у коридор, похапцем натяг пальтечко і опинився на ганку...

В шкільному садку пурхали синички. В бур'янах вовтузились горобці. Десь у вільхах по той бік річки били пеньки: бух, бух. Дзень, – сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер, попискували миші; а в березі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стоном.

Сонце пробило у хмарах над байраком вузеньку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади. Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту мушку на кінчикові носа.

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів.

Біля школи грюкнули двері. Діти посунули по домівках.

Ще здалеку помітивши дорослих, хлопчак зчепились, хекають, наслухоючи краєм вуха, що скажуть біля тину. А там:

– Ач 'кий геройський парубок!

– А ото, мабуть, Наталчин, – кажуть біля тину, помітивши Олесь. – Яке смирне...

– Еге, воно якесь дивакувате...

Слухає Олесь і не розуміє: хвалять його чи лають.

На мосту Олесь дожидав Федько Тойкало.

– На попоїж, – втиснув Олесеві в руку теплий пиріг. – Бери, дурний, з м'ясом.

Олесеві не хотілось пирога, але він зрадів примиренню і, щоб віддаривати товариша, хутенько занишпорив по кишенях, дістаючи звідти сухе листя, плетене з прядива та волів'ячої шерсті ремезяче гніздо.

– Заляпався ти, – сказав Федько й почав чистити Олесеві пальтечко.

Олесь ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від щирості й солодко-го почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо й обома руками подав його Федькові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся.

– А вчителька сердилась, як ти пішов... страх!

У селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло пільмою. Олесь біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у жмурки грають. Олесь зупиняється – і дерева завмирають.

По той бік сосни чути: сани скриплять, коні пирхають і голос діда Прокопа:

– А но-но! Сідай, внуче, по солому поїдемо.

Олесь радо вмощується.

– А що, поставили п'ятірку? – питає Прокіп.

Олесь сором'язливо ховає обличчя в рукав.

– Сьогодні не ставили. Вчора тільки.

Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. Замаячили скирти.

– Діду, чого про мене кажуть – дивак?

– Дивний еси... Хто ж ото таке патякає? – спитав перегодом.

– Дядьки на вигоні.

– Ти їх не слухай. Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль.

Все чогось у землі порпаєшся. А треба – в людях. Та отак побіля них, отак...

Того – ліктем, того – з повагою... Гульк – уперед вийшов. О!

Олесь винувато підсьорбує носом.

– Діду, чому дятел шишки їсть, а щука – пліточок?

– А то вже хто якого поріддя.

– А я не забрав у дятла шишки, – хвалиться Олесь.

Коли набирали солому, дід часто сповзав зі скирти й утрамбовував солому.

– Товчи, внучку, трамбууй! – хекав і знову дерся на скирту.

Спочатку Олесь надолужав, потім заморився і сів.

– Навіщо стільки беремо?

– Як навіщо? – озвався з п'ятьми Прокіп. – Це ж собі!

– А якщо коням важко буде? – своєї Олесь.

– Зате нам легко. Натопив – і вилежуйся собі на печі. Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш.

Повертались додому в темряві. Ліпив мокрий сніг, припорошуючи білим конячі спini. Прокіп хльоскав батою і лаявся. А Олесь підбивав дідову руку. Замахнеться Прокіп гарненько, цьвох – і мимо.

– Не бий, – благає Олесь. – Бачиш: важко.

– Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакати не дадуть. Пойняв?

Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, в село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті й привітно світяться вікна в хатках. Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней.

– Мовчить, – тихо сказав Олесь.

– Снігом забило, – пояснив Прокіп. – Вітер гілля не зрушить.

Дома Олесь не став ждати, доки дід з матір'ю скидають солому, швиденько роздягся і поліз на піч. Через деякий час у сінях заgrimали чобітьми, загомоніли.

– Ото ж я й кажу, – говорив дід, – недотепа він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

– Змерз, онучку? А ти ніжки – на тепле, а зверху кухваєчкою...

Олесь глибше зарився в подушку й тоненько заскімлив. Прокіп підняв брови сторчака.

– Не займайте його, – сумно обізвалася мати з хатини. – Їжте вже.

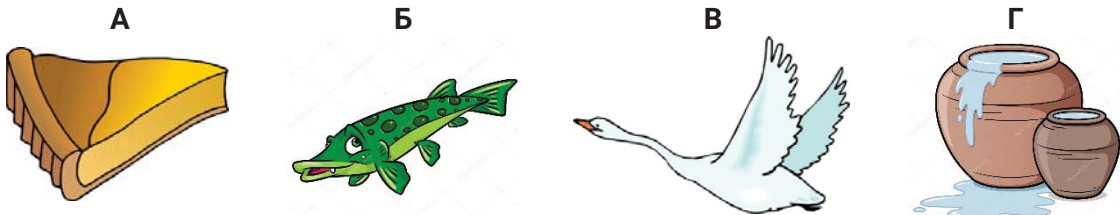
– А хіба я що? – мимрив Прокіп. – Нічого такого й не казав...

Дід їв швидко, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусиня взяла Івасика на свої крилята. Вдосвіта знов загули на морозі сосни й закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Головного персонажа твору «Дивак» звати
А Федько Б Прокіп В Гриць Г Олесь
2. Із яким епізодом твору пов'язаний кожен малюнок? Розташуйте ці малюнки послідовно відповідно до змісту твору.

3. На початку оповідання автор розповідає про дві стежки, якими Олесь може йти до школи. Яку дорогу й чому саме він обирає?
4. Яку картинку із життя риб побачив Олесь через прозорий лід? Детально перекажіть цей уривок твору.

АНАЛІЗУЄМО

5. Доведіть, що саме Олесь – головний герой твору «Дивак».
6. Запишіть імена другорядних персонажів цього твору, а поруч – ваші короткі коментарі до їхніх вчинків.
7. Що ми довідуємося про зовнішній вигляд Олеся та його вподобання? Із якою метою письменник натякає, що хлопчик іще зовсім малий? Як про це розповідає?
8. Доведіть, що Олесь уміє спостерігати за найменшими змінами в природі й тонко вловлювати красу навколишнього світу. Що з поміченого Олесем вас також зацікавило б?

9. Пригадайте, що саме Олесь найчастіше малює. Як ви думаєте, чому саме такі предмети фігурують на його малюнках на снігу?
10. Поясніть причину запізнення хлопчика на урок та дайте цьому запізненню свою оцінку.
11. Чи відчували діти задоволення від малювання горщика, який учителька поставила на стіл? Чи можна сказати, що справді натхненно малював тільки Олесь? На основі чого ви зробили такий висновок? Свою відповідь підтвердіть цитатою.
12. Що стало причиною першої насмішки ровесників над Олесем? За що його обізвали зрадником? Чи справедливим було таке ставлення однолітків до хлопця?
13. Із якої причини біля мосту Олеся очікував Федько Тойкало, який уранці несправедливо звинуватив і боляче вдарив його? Чи відчував Федько муки совісті? Що про це свідчить? А як учинили б ви, якби були на місці Федька?
14. Як дід пояснює онукові, чому Олеся називають диваком? Чи таке пояснення розумне й вичерпне?
15. Чи відповідає назва оповідання змістові твору? А як ви назвали б цей твір?
16. Доведіть, що твір «Дивак» за жанром – оповідання.

МІРКУЄМО

17. Як ви розцінюєте несподіваний протест хлопчика проти нецікавої роботи на уроці й погроз учительки поставити погану оцінку?
18. Після того, як хлопчик самовільно пішов з уроку, він до вечора блукав у вербо-лозах. Чому не в матері чи друзів він шукає розради, а гоїть свою болючу образу на тлі природи?
19. Оповідання закінчується справжньою турботою діда про онука. Як проявляється ця турбота? Чому малий у відповідь не радіє, а плаче?
20. Чи правильно було б сказати Олесеві так, як зазначено нижче?
«Кожен / кожна з нас не такий / така, як ти, ти інший, але "інший" не означає "гірший". Ти маєш право бути таким, яким можеш бути і яким бути хочеш. Ми тебе сприймемо завжди таким, як ти є, а ти сприймай нас такими, як є ми. У тому, що ми різні, нема нічого поганого».

21. Об'єднайтеся в групи (3–5 осіб) і придумайте, ким стане Олесь, коли виросте. Зверніть увагу, що такі дивакуваті діти згодом стають художниками / художницями, композиторами / композиторками, письменниками / письменницями, адже здатні надзвичайно тонко сприймати світ, співчувати слабшим, турбуватися про знедолених, ставати на захист скривджених долею. Обміняйтеся думками.

22. Колективно складіть асоціативне ґроно рис характеру й поведінки Олеся.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

23. Опишіть зимовий бір так, як його бачить герой оповідання. Розповідь ведіть від першої особи. Розпочніть опис зимового бору так: «Я ввійшов / увійшла в сосновий бір...»

Для додаткового читання. Микола Вінграновський. «Первінка», «Сіроманець». Євген Гуцало. «Олень Август», «Сім'я дикої качки».

Буває, починаєш якусь справу з гарним настроєм, сповнений сил, а потім на півдорозі кидаєш. Знайомо? Що ж коїться? Чому так стається?

- ◆ Чому люди залишають недоробленими багато справ?
- ◆ Як, на вашу думку, краще: одразу доробляти до кінця розпочате чи залишати на потім?
- ◆ Як організувати себе, щоб завершувати всі розпочаті справи?

Дівчинка Аля пережила чимало горя через власні недороблені справи і здобула вміння дізнатися, хто з ровесників також їх недоробляє.

А до тебе ця дівчинка не приходила?

Галина МАЛИК (Народилася 1951 р.)

Галина Малик народилася в Бердянську Запорізької області, та разом із батьками переїхала у селище Середнє на Закарпатті. Вона добре вчилася в школі, мала веселу вдачу, хороше почуття гумору й дуже любила читати.

Письменниця не приховує, що перші дитячі твори написала тому, що хотіла пояснити власній донечці важливі життєві істини. Із кожним роком Галина Малик писала складніші книжки, з головними героями й героїнями яких постійно ставалися якісь неймовірні пригоди. Персонажі потрапляли в казкові країни, або жителі цих країн переносились у реальне життя.

Письменниця переконана: *«Для того, щоб писати для дітей, треба просто бути щасливою людиною... Адже звідки, як не із себе, можна дістати весь той прекрасний казковий світ, якого в реальності не існує?»*. На думку Галини Малик, література не тільки розважає, а й допомагає маленьким читачам і читачкам розв'язувати їхні проблеми, дає відповіді на важливі питання. Але не пропонує готові рецепти, а «розставляє стрілки», показує один із можливих шляхів виходу зі складної ситуації.

Перегорнімо ж сторінки повісті-казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» та з'ясуємо, яка саме «стрілка» суттєво змінила життя юної героїні.

НЕЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ АЛІ В КРАЇНІ НЕДОЛАДІЇ

ПОВІСТЬ-КАЗКА

(Скорочено)

Розділ перший, у якому починаються чудеса

Ще місяць тому надумала Аля вишити рушничок для бабусі, до її дня народження. І нитки дібрала, і навіть перший хрестик зробила. А згодом узагалі забула про вишивку. Бабуся розгорнула пакунок, і тут усі побачили біле полотно з маленьким хрестиком у куточку та лялечку червоних ниток.

– Що це? – здивувалася бабуся.

– Це... це... вишиваний рушничок... – І тоді Аля втекла до своєї кімнати.

Вона чекала, що за нею от-от хтось прийде, бо час сідати до святкового столу! Але ніхто не прийшов. «То ви такі! – сказала вона сама собі. – Ось візьму голку і навишиваю вам сто півників, щоб ви не думали!..»

– Еге ж, рівнесенько сто! – повторив хтось за її спиною. Аля обернулася і...

На плінтусі сидів маленький чоловічок у довгому, майже до п'ят, піджачку з широкими кишенями. На голові червонів ковпачок. А на ногах у нього були величезні черевики із червоними шнурівками. Чоловічок поважно вийняв якогось папірця і почав уважно читати.

– Ця дівчинка не завершила соту справу. Якраз стільки, скільки треба...

Аля хотіла накрити чоловічка долонькою, наче коника. Але почула дивні слова:

Недо-роби!	І недо-їж!
Недо-пиши!	І недо-ший!
Недо-почни!	І в Недоладію
Недо-лиши!	Мерщій!

Раптом щось підхопило Алю, й вона миттю вилетіла в розчинене вікно...

Розділ другий, у якому Аля потрапляє в країну Недоладію

Удачу Аля мала незвичайну: нічого, ну зовсім нічогісінько не доробляти до кінця. Почне малювати – кине, бо набридло. Заплете одну кіску – а за другу й не береться. Так і ходить увесь день. Утім погляньмо, що трапило-

▲ Анатолій Фролов, Любов Шевченко. Ілюстрація до повісті-казки Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Видавництво «Веселка» (1990)

ся далі... Аля опинилась у геть незнайомому місці. Сиділа вона біля ставка. Але якого ставка! У ньому зовсім не було води! Та найбільше здивувалася Аля, коли подивилася на небо. Там сяяло не кругле сонце, а рівнесьенько відрізана його половина, промені від неї розходилися тільки в один бік.

Розділ третій, у якому Аля знайомиться з першим недоладянином

Щойно мандрівниця звернула за перший поворот дороги, як попереду побачила дерев'яний стовпчик, а на ньому висіла криво прибіта стрілка: **НЕДОЛАДІЯ**.

– Що за Недоладія? – голосно запитала Аля.

Зненацька в найближчих кущах щось зашаруділо й чиясь голова повернулася обличчям до Алі. Ну й очі! Одне око велике, друге – мале. Ніс набік, губи скривлені. Але, незважаючи на це, очі дивилися лагідно, тож обличчя здавалося відкритим і добродушним.

– Ти хто? – спитала голова людським голосом.

– Я – Аля. А ти хто?

– А я Недоладько! – губи незнайомця розпливлися в усмішці.

З кущів виліз кремезний, широкоплечий хлопчина, ліва нога в нього була коротша від правої. Аля згадала про стрілку на стовпчику й спитала:

– Ти часом не знаєш, що це за Недоладія?

– Ой! Ти, напевно, щойно прибула! А я дивлюся на тебе й нічого не втропаю. Дуже ти схожа на звичайну живу дівчинку!

– Я і є звичайна жива дівчинка! – обурилася Аля.

– Як? Справдішня жива?! – не повірив Недоладько.

Розділ четвертий, у якому Недоладько розповідає про дивні речі

– Чим же ти так завинила, що потрапила сюди? – співчутливо запитав Недоладько.

– Завинила? Хіба що позавчора розбила чашку із сервізу.

– Ні, ні! Знаєш, що це за країна? Тут живуть не доведені до ладу справи! Ось мене, наприклад, не домалював один хлопчик, – і він показав на те місце, де мало бути ліве вухо, – і тому я тут. А збирає сюди недороблені справи карлик Недочеревик.

– А на голові в нього – червоний ковпачок, а на ногах – величезні черевики?

– Так, це він! Можливо, він схопив тебе за те, що ти косу не доплела?

«Напевно, це через бабусин рушничок», – подумала дівчинка. І раптом сплеснула руками, бо згадала, що всі, мабуть, уже сідають за святковий стіл.

– Хто потрапить сюди, тут залишається назавжди.

– Невже ніхто не знає дороги звідси? – злякана дівчинка благально поглянула на Недоладька.

– Я тільки знаю, що на північ від Недоладії живуть аби-яки, на захід якоськи. А з півдня і сходу Недоладія межує з великою країною с'як-таків. Недоладією править Недороль Десятий. Кажуть, що він добрий... Можливо, він допоможе тобі вибратися звідси.

Розділ п'ятий, у якому Аля вперше доводить справу до кінця

– Яка безглузда країна! – З досади в дівчинки на очі навернулися сльози. Незабаром Аля побачила на квітці велику бабку.

– Вона не літає, – зітхнув Недоладько. – У неї нема одного крильця.

«Бідна! Їй, мабуть, так хочеться літати!» – дівчинка присіла коло бабки, обережно пришила їй крильце з клаптика червоної стрічки.

Бабка знялась і полетіла! Недоладько на радощах кинувся цілувати дівчинку. І Аля зрозуміла, що вперше у своєму житті довела справу до кінця. «Так ось чому мені так радісно!» – подумала дівчинка. У широкому видолінку лежало місто.

Розділ шостий, у якому Аля все більше дивується диву

На кривулястих вулицях безладно стояли не будинки, а якісь розвалюхи. На випадок дощу один будинок був укритий різнокольоровими парасольками. Далі стояв будинок без вікон, без дверей. По вулицях ходили перехожі. У кожного з них чогось не вистачало: або взуття, або одягу, або волосся на голові. Чи просто гудзика, комірця, краватки, шнурка в черевиках. Та найголовніше – їм не вистачало усмішок. Усі в цьому місті були похмурі та невеселі. Нарешті Недоладько зупинився перед вивіскою, на якій було написано: НЕДОТЕЛЬ. На порозі Недотелю стовбичив якийсь товстун у шкіряній безрукавці. Одна колоша його штанів була довша за другу.

Розділ сьомий, у якому Аля вперше чує про Першого Недорадника

Недоладько привітно потиснув йому руку.

– Здоров був, Недоштаньку! Поглянь, із ким я прийшов!

– Вибирай собі кімнату й живи, – кивнув Недоштанько на будинок. – Щойно звільнилася кімната, всього-на-всього без дверей.

▲ Анатолій Фролов, Любов Шевченко. Ілюстрація до повісті-казки Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Видавництво «Веселка» (1990)

- А кімната, у якій би все було, є?
- Їй пропонують одну з найкращих кімнат, а вона ще й носом крутить! Бери, поки не пізно, і живи!
- Але я хочу додому! Мені у вас не подобається!
- А куди ж ти подінешся? – ехидно запитав товстун.
- Ну-ну, не треба сваритися! – втрутився Недоладько. – Вона хоче йти до Недороля Десятого. Що ти на це скажеш?
- Якщо дівчинці й пощастить дістатися до замку, там її неодмінно схопить Перший Недорадник і – гоп! – її розпатланої голівки наче й не було!

Розділ восьмий, у якому Аля пробирається до замку Недороля Десятого

Недоладько лагідно поклав руку Алі на плече:

- Не зважай на нього. Тепер я відведу тебе до королівського замку.

Недоладько постукав у маленькі залізні дверцята. Вони опинились у вузькому напівтемному коридорі. Його освітлював тільки недогарок свічки в залізному свічнику, який тримала тоненька дівчина. Одягнена вона була до пояса в старий лантух¹, зате від пояса до п'ят спадала шовкова спідниця, гаптована золотом і оздоблена мереживом. З-під неї виглядали маленькі ніжки. Права взута в криштале-вий черевичок, ліва – у дерев'яний.

¹ Лантух – мішок.

– Що, гарно я вбрана? – розсміялася дівчина, побачивши, як отетеріло розглядає її Аля. – Таж я Недопопелюшка! Уявляєш? Я вже мала стати принцесою! Двоє дівчаток через мене посварилися! Одна з них доводила, що сукня в принцеси повинна бути білою, а друга – рожевою. Так вони й недоказали казку до кінця! Далі я мала одружитися з принцом! Проте з мене яка принцеса? Зате я познайомилася з Недоладьком. А що з тобою трапилося?

- Зараз вона тобі все розповість.

Розділ дев'ятий, у якому Недопопелюшка ризикує життям

– Я хочу додому. Проведи мене, будь ласка, до Недороля Десятого. Може, він допоможе мені, – попросила дівчинка Недопопелюшку.

– Не вірю, що наш Недороль зможе тобі допомогти. Але нас може спіймати Перший Недорадник!

- А що буде, якщо він тебе спіймає?
- Він накаже відрубати мені голову!
- Ой! – злякалася Аля.

Та Недопопелюшка дзвінко розсміялася:

- Не бійся, ми втечемо!
- Тут! – нарешті прошепотіла Недопопелюшка й показала на двері. Аля рушила до кімнати. Але Недопопелюшка схопила її за руку.

- Ти знаєш, як до Недороля звертатися?
- Здається, треба казати «ваша величносте»?
- Ваша величносте – це до справжнього короля! А до нашого – «ваша недоречносте»!

Розділ десятий,
у якому Аля зустрічається з Недоролем Десятим

Посередині широченного ліжка сидів чоловічок у нічній сорочці та нічному ковпаку з китицею. Він уместився зручніше й заспівав сумно-сумно:

– Ех, немає в мене друзів – є придворні!

Нарешті дівчинка відважилася і тихенько прошепотіла:

– Ваша недоречно-о-осте!

Та Недороль Десятий заверещав і почав швидко зариватись у свої подушки.

– Я зовсім не привид! Ваша недоречносте, якщо ви зараз же не вилізете, я піду собі!

Купа заворушилась, і почувся голос:

– Як-кщо ти не при-ри-риви-вид, то доторкнися до моєї руки! – і з-під подушок висунулася тремтяча королівська рука.

Аля легенько потисла її.

– То хто ж ти?

– Звичайна дівчинка!

– Я боюсь! – Недороль зблід, наче крейда, оглянувся довкола й додав ще тихіше: – Усіх боюся! Але найбільше, найбільше свого Першого Недорадника!

Розділ одинадцятий,
у якому Аля дізнається про Державну Таємницю

– Він зазіхає на мою корону! Мене рятує тільки те, що в нього немає голови!

– Як це – немає голови?! – жажнулася Аля.

– Його намалювала якась дівчинка спочатку з головою. Потім та голова їй чомусь не сподобалась і вона стерла її гумкою. От він і лишився без голови! Але про це ти, про це нікому не кажи, бо... бо... бо... Бо це Державна Таємниця! Ти нікому не скажеш?

– Нікому!

Недороль полегшено зітхнув. Відчинивши двері до Тронної Зали, він підняв свічку над головою і освітив заглиблення в стіні – нішу.

– Бачиш оцей шолом? Щоранку Перший Недорадник приходить сюди й прилаштовує шолом собі на плечі, замість голови.

Аля піднялася, пальцем обережно постукала по шолому.

– Але ж там порожньо! – здивувалася дівчинка.

– Кого цікавлять такі дрібниці – повна в тебе голова чи порожня! Однак те, що Недорадник безголовий, мене рятує. Не може він одягти корону на залізну каструлю! Що-що, а голова в короля повинна бути в порядку. Скільки голів він уже переміряв! Це щастя, що жодна йому не підійшла!

– Як – переміряв?

– Звісно як. Накаже відрубати кому-небудь голову, а потім приміряє її, чи не підійде вона йому.

– А ви мовчите й дозволяєте йому робити такі жахливі речі?!

– Нічогісінько ти не тямиш у королівських справах! – розсердився Недороль.

Розділ дванадцятий,

у якому Аля дізнається, з чого побудовано Недоладію

– У його руках уся моя гвардія! А всі придворні так його бояться, що навіть німіють, коли випадково зіткнуться з ним у коридорі. – Недороль погладив себе по лисині, ніби переконуючись, що його голова ще на плечах.

– А з чого Недочеревик ліпить країну Недоладію, ваша недоречносте? – спитала Аля.

– Як з чого? Річка висохла, ставок змілів... Люди гадають – куди вони зникли?! А вони вже тутечки!

– А навіщо йому така країна, з недоробленого?

– Бо йому самому теж дечого не вистачає! Душі!

– А що це таке – душа?

– Гм-гм, – зам'явся Недороль, – я достеменно знаю, що бути без душі – це навіть гірше, ніж бути без голови.

Аля зрозуміла, що Недороль не допоможе їй вибратися з Недоладії, бо й сам він не знає дороги звідси.

ПЕРЕВІРЯЄМО

- На день народження бабусі дівчинка подарувала

А вишитий наполовину рушничок	В гарний вишитий рушник
Б згорток полотна з одним хрестиком	Г чистий згорток білого полотна
- Щоб потрапити в країну Недоладію, потрібно

А гарно вчитися	В недороблювати справи
Б багато працювати	Г бути вередливим
- На корону Недороля Десятого зазіхає

А Недоладько	В Недоштанько
Б Недочеревик	Г Недорадник

АНАЛІЗУЄМО

- Який епізод твору «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» можна вважати зав'язкою сюжету? Чому Аля, на вашу думку, потрапила в дивну країну?
- Знайдіть у першому розділі опис чоловічка. Чи відноситься цей опис до сюжету? А до композиції твору?

6. Розкажіть, що саме ви дізналися про країну Недоладію. Що в ній виявилось для вас найбільш дивним і неприємним?
7. Хто такий Недоладько? Опишіть його зовнішність. Які риси характеру цього персонажа вам сподобалися?
8. Яку першу справу Аля доробила в Недоладії? Як це її характеризує?
9. Прочитайте вголос за особами діалог Алі та Недопопелюшки (розділ дев'ятий). Що ви дізналися про короля дивної країни? Як його розцінює Недопопелюшка?
10. Визначте в розділі десятому мову автора та мову персонажів. Які слова в мові автора допомагають схарактеризувати Недороля Десятого? А як мова цього персонажа характеризує його самого?
11. Про яку Державну Таємницю дізналася Аля від Недороля Десятого?
12. Навіщо Недочеревіку ліпити країну Недоладію? Як про це сказано в тексті?

МІРКУЄМО

13. Чи можна вважати, що Недочеревик покарав Алю, перемістивши її в країну Недоладію?
14. Від чого, на вашу думку, Галина Малик хоче застерегти хлопчиків і дівчаток своїм твором?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

15. Придумайте, яким способом або за якої умови, на вашу думку, Аля зможе повернутися назад додому. Пам'ятайте, що казки є не тільки цікавими, а й повчальними. Тому, очевидно, дівчинка має не просто знайти чарівну паличку, яка перенесе її додому, а й дещо змінити в своїй поведінці. Поділіться своїми варіантами розв'язки повісті-казки з однокласниками та однокласницями.

Прочитайте продовження повісті-казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» та дізнайтеся, який спосіб повернення Алі додому придумала Галина Малик. Цікаво, чи подібний він до того, який обрали ви або ваші друзі й подруги.

Розділ тринадцятий, у якому Аля впізнає Першого Недорадника

Коли зійшло пів сонця, Недороль Десятий почав збиратися на роботу. Зітхаючи, він одягнув мантию і з-під ковдри витяг половинку золотої корони. У короні було зроблено дірочку, крізь яку протягувався мотузок.

– Допоможи мені, – попросив Недороль.

Аля міцно стягла мотузок у нього під підборіддям і гарненько зав'язала бантиком.

– От ви й готові, ваша недоречносте! А я вже, мабуть, піду.

► Анатолій Фролов, Любов Шевченко. Ілюстрація до повісті-казки Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Видавництво «Веселка» (1990)

– Зачекай, зачекай! – захвилювався Недороль. – Тебе схоплять гвардійці й відведуть до Першого Недорадника. А він накаже відрубати тобі голову!

Раптом Недороль схопив Алю за руку й потяг до дверей Тронної Зали.

– Щоранку, – схвильовано зашепотів він, – Перший Недорадник приходить сюди по свій шолом. Поки він одягне його, ти побіжиш по галереї. Там у кінці є маленькі дверцята до саду. У кущах бузку є хвіртка. Через неї ти вийдеш у місто. Тс-с-с! Я чую кроки! Це він!

Аля так багато наслухалася про Першого Недорадника, що їй дуже закортіло його побачити. Вона зазирнула в щілину між одвірком і дверима – і мало не скрикнула від подиву! До Тронної Зали зайшов чоловічок, якого вона колись не домалювала у своєму альбомі!

Розділ чотирнадцятий, у якому Аля вирішує йти в розвідку

Аля замкнула за собою хвіртку, а ключик поклала до кишеньки, у якій все ще лежала стрічка від другої кіски.

– Ну що? – зустрів її в дверях Недотелю Недоладько.

– Недороль теж не знає дороги. Але я дізналася, хто її напевно знає!

– Хто? – в один голос запитали Недоладько та Недоштанько.

– Недочеревик! – вигукнула дівчинка.

– Та він одним словом зітре тебе на порошок!

– Щось придумаємо! – сказав Недоладько. – Треба тільки дізнатися, де він живе.

– Я знаю, – буркнув Недоштанько. – На пустирі, за містом, біля смітника.

Розділ п'ятнадцятий, у якому Аля проникає до незвичайного будиночка

Недоладько привів Алю на пустир.

– Я чекатиму тебе тут, поки ти не повернешся. Хай навіть мине сто років!

Аля попростувала до будиночка з червоної цегли, що самотньо стояв на пустирі.

– Якби тут з'явилися ось такі маленькі дверцята, щоб я могла в них пролізти, – сказала Аля.

І раптом там, де вона провела пальцем, справді з'явилися дверцята. Дівчинка рушила коридором. З обох його сторін було багато дверей, але всі їх було замкнено. Вона вже геть знесилилась і сіла на стілець, що невідомо звідки взявся в коридорі. Раптом у голові Алі сяйнула здогадка. Встала – і стілець зник! Тоді знову захотіла сісти – і стілець з'явився.

– А якщо я попрошу перенести мене додому?! – вигукнула вона.

Дівчинка вже навіть відкрила рота, але згадала останні слова Недаладька й уявила, як він чекатиме її на пустирі десять, двадцять, сто років.

– Я тільки хочу дізнатися, як можна вибратися з Недоладії, – і побачила клаптик паперу, на якому було написано: «Інструкцію про перенесення дивись у чарівній книзі».

Аля заглянула в найближче віконце й побачила невеличку затишну кімнатку. Посередині кімнати на столі лежала велетенська розгорнута книга. А на стільці за столом... Ой-ой! На стільці сидів той самий чоловічок, якого вона вперше побачила вдома. Тільки тепер він не малесенький, а на зріст майже такий, як вона. Карлик Недочеревик!

Розділ шістнадцятий, у якому Аля читає чарівну книгу

Щоб перегорнути сторінку, Недочеревіку щоразу доводилося підніматися із стільця. Потім він радісно потер руки й аж підскочив від задоволення. Раптом Недочеревик глянув на годинник, що, як дві краплі води, був схожий на годинник з вежі королівського замку. Тільки в нього була ще й хвилинна стрілка. Годинник показував за кілька хвилин дванадцятку. Карлик узув свого лівого черевика, і... зник. Аля підбігла до стіни й швиденько провела по ній пальцем. З'явилися дверцята. Дівчинка прочитала їх і нарешті опинилася в карликовій кімнаті... Перед очима була «Інструкція № 12. Як перенестися з країни Недоладії»: «Треба рівно о 12 годині, коли хвилинна стрілка збіжиться з годинниковою, стати перед годинником королівського замку, доробити все, що є в тебе недороблене, і проказати закляття:

І до-роби!	І до-їдай!
І до-пиши!	І до-пивай!
І роз-почни!	І з Недо-ладії
І не лиши!	ТІКАЙ!»

«Ага, – здогадалась вона, – це і є та чарівна книга, куди записують усі недороблені справи, а також адреси тих, хто їх не доробив. І тоді карлик забирає недороблене в Недоладію!». Перегортаючи сторінку за сторінкою, Аля звернула увагу, що в списку проти кожного прізвища стояли цифри: дев'яносто вісім, сімдесят шість, п'ятдесят чотири. Біля Алиного імені, яка знаходилася в списку під номером один, була цифра сто й слово «перенесена». Унизу дівчинка помітила примітку: «До Недоладії переноситься лише той, хто недоробив рівно сто справ». А тепер – швидше до Недоладька. Аля намалювала на стіні двері й вийшла в коридор, потім – на пустир. А до неї, всміхаючись, уже поспішав Недоладько.

Розділ сімнадцятий, у якому Аля спробувала ще раз довести справу до кінця

– Як довго тебе не було! – вигукнув Недоладько. – Я вже почав турбуватися.

– Я теж! – обізвався Недоштанько, виходячи з темряви ще з декількома недоладянами.

Усі вирушили до Недотелю. І Аля почала розповідь.

– А знаєте, хто недомалював Першого Недорадника? Я! І я придумала, як позбавити вашу країну від нього! Тільки повернуся додому, одразу домалюю йому голову, і він зникне назавжди! А тепер нам треба знайти годинникаря, який би полагодив хвилину стрілку на годиннику королівського замку!

Розділ вісімнадцятий, *у якому Аля потрапляє до рук Першого Недорадника*

Аля з Недоладьком знову подалися до королівського замку!

У кімнаті, через яку треба було переходити, хтось був. Навшпиньки підкралися вони до дверей і побачили Першого Недорадника. Він складав до високої шафи сувої королівських наказів і наспівував пісеньку:

Порожня голова – не диво.

І з нею можна жить щасливо.

На плечах дуже легко
щодня її носить!

А головне – вона ніколи ні від чого
не болить!

Тут Недорадник повернувся, і Аля з жахом побачила через підняте в шоломі забороло обличчя, точнісінько таке, яке вона на своєму малюнку стерла гумкою, – хиже й зле. А Недорадник підстрибнув до дверей, розчахнув їх і схопив Алю за руку.

Розділ дев'ятнадцятий, *у якому Недороль Десятий підписує наказ про Аліну страту*

– Ти хто така й що тут робиш? – злісно просичав Перший Недорадник.

Аля вирішила краще померти, аніж виказати друзів.

– Еге! – криво посміхнувся він. – Гей, сторожо!

У коридорі почувся брязкіт зброї, і до кімнати вбігло двоє гвардійців.

– Охороняти, як Державну Таємницю! – наказав їм Перший Недорадник, показуючи на Алю.

Вони зайшли до Тронної Зали, серед якої сидів Недороль Десятий. Навколо трону ходили, стояли й розмовляли придворні. Але щойно грюкнули двері, запала тиша. Усі з острахом дивилися на Першого Недорадника. Та найбільше перекошилося від жаху обличчя Недороля Десятого. Його корона з'їхала йому аж на очі. Побачивши Алю, Недороль затремтів ще дужче. Корона раптом поторохкотіла сходами трону. Очі в Недорадника спалахнули, і він шулікою кинувся її наздоганяти. Та Аля випередила його, схопила корону й віддала Недоролю. Тремтячими руками той знову

зав'язав мотузок, полегшено зітхнув і вдячно глянув на дівчинку. Перший Недорадник почервонів від люті:

– Державна зрада, ваша недоречносте! Підпишіть наказ про страту!

І Аля з жахом побачила, як Недороль тремтячою рукою підписав наказ. Задоволений Недорадник гучним голосом розпорядився:

– У підземелля їй! Завтра, рівно о дванадцятій годині, їй відрубують голову!

Розділ двадцятий, у якому Аля опиняється в підземеллі

Коли Перший Недорадник схопив Алю за руку, Недопопелюшка кинулася на допомогу. Та в цю мить її саму хтось боляче шарпнув за рукав, затулив долонею рота й потяг за двері. Звичайно, це був Недоладько!

– Ти нічим їй зараз не допоможеш. А разом ми щось, може, придумаємо.

Гвардійці замкнули за Алею залізні двері. «Дивно! – думала вона. – Той чоловічок, якому я колись не домалювала голову, тепер наказав відрубати голову мені!». Її сумні думки перервали чийсь кроки – то прийшов кат.

– Я прийшов, щоб приміряти сокиру до твоєї шиї! Хи-хи! Щоб швиденько – раз-раз і готово! Хи-хи. Я люблю свою роботу. Хи-хи! Я друга людина в королівстві після Першого Недорадника! Мене всі бояться! Хи-хи! А ще я єдина людина в королівстві, якій дозволено доводити свою справу до кінця! Хи-хи-хи-хи!

Та раптом він перестав реготати й жалібно сказав:

– Ти думаєш, мені тебе не шкода? Ще й як! Але що вдієш – така робота! Спи спокійно! Хи-хи-хи-хи!

Розділ двадцять перший, у якому Аля, якби вона не спала, могла б почути дивну розмову

Гвардійці сиділи мовчки, втупивши очі в Алю. Почувши рівне Аліне дихання, один з них, намагаючись не бряжчати заліз'яччям, повернув голову до другого. Він мовчки дивився на товариша, покручуючи лівого вуса, бо правого в нього зовсім не було. Другий гвардієць намагався втягти голову в каструлю, що правила йому за шолом.

– Бодай вона згоріла, така служба! – пошепки поскаржився він.

– Та не крути, не крути, Недобородо! – сказав перший.

– Вона ж зовсім ще дитина! – докірливо мовив Недовус.

– Дітей почав хапати! – через хвилину з обуренням в голосі обізвався Недоборода.

І тут наче змовившись, вони разом встали й пішли до залізних дверей. Недоборода встиг вставити ключ у замок, коли почувлися кроки. З переляку залишивши ключ у дверях, гвардійці кинулися назад.

**Розділ двадцять другий,
у якому в підземелля спускається Недороль Десятий**

По сходах, крадучись, спускався Недороль Десятий. Гвардійці полегше-но зітхнули. Боялися вони тільки Першого Недорадника. Недороль Десятий підійшов до ґрат.

– Дівчинко! Звичайна дівчинко! – покликав він.

Аля прокинулася і, побачивши Недороля, радісно всміхнулася: «Він прийшов, щоб випустити мене з в'язниці!»

– Ви мене не випустите звідси?

– Якщо я випущу тебе сьогодні, Перший Недорадник завтра ж посадить сюди мене!

– А звідки він дізнається?

– Та йому ж розкажуть навіть ось ці солдати!

Гвардійці заворушилися, і той, що з одним вусом, голосно спитав:

– Ти щось чуєш, Недобородо?

– Я зовсім нічого не чую. І навіть нічого не бачу, Недовусе!

– Я теж нічого не чую і не бачу!

Недороль зашепотів до Алі:

– Не вір, не вір їм! Вони прикидаються! Мені дуже тебе шкода, але я боюсь... боюсь... Мені ніхто ніколи так гарно, бантиком, не прив'язував корони! – і зник за дверима.

Гвардійці перезирнулися і зітхнули. У підземеллі запала тиша.

► Анатолій Фролов, Любов Шевченко. Ілюстрація до повісті-казки Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Видавництво «Веселка» (1990)

**Розділ двадцять третій,
у якому Недопопелюшка приходять Алі на допомогу**

Двері підземелля тихенько зарипіли, пропускаючи Недопопелюшку. Гвардійці, побачивши її, відвернулися від дверей і втупилися в протилежну стінку. Недопопелюшка навшпиньках підійшла до ґрат і покликала Алю.

– Ми тебе виручимо! Недоладько пішов у місто по допомогу.

– Недопопелюшко! – озвалась Аля. – Перш за все треба сховати голову Першого Недорадника. Прoberись до Тронної Зали, там за тронем є ніша. Шолом Недорадник щоранку прилаштовує собі на плечі замість голови, а ввечері знімає і кладе в нішу. Шолом можна переховати в інше місце. Без голови Недорадник не зможе наказати катові відрубати мені голову.

Недопепелюшка підбігла до дверей. У замку стирчав ключ. Вона відімкнула двері, і дівчатка побігли до виходу з підземелля.

Розділ двадцять четвертий,
у якому виявляється, що полагодити годинник неможливо

Тільки місяць і зірки світили їм у величезні чорні вікна. А дівчаткам здавалося, що за ними хтось женеться. Вони поспішали. Нарешті дісталися Тронної Зали й підійшли до ніші. Шолом був на місці.

Вони підкралися до королівського ліжка й відхилили завісу. На ліжку солодко спав Недороль. Аля швидко сховала шолом під подушки.

– Тут його нізащо не знайдуть! А тепер – швидше до годинникаря!

Годинникар Недождень уважно вислухав Алю і схвильовано заметушився по комірчині.

– Яке нещастя! Яке нещастя! – приказував він і хапався руками за голову. – Я так і знав, що ця стрілка колись знадобиться! Я так беріг її! І ось тепер... тепер я нічим не можу вам допомогти! Бо вчора її в мене хтось поцупив!

Розділ двадцять п'ятий,
у якому всі вирушають на розшуки стрілки

Та Аля підвела голову, й у її очах засвітилася надія.

– А яка вона, ця хвилинна стрілка? – спитала дівчинка, бо згадала дивний спис одного з гвардійців, які охороняли її у в'язниці. – Здається, я бачила її!

– Швидше туди! – не тямився на радощах годинникар.

Уже сходило сонце, і починався новий день. Поминувши кілька кімнат, вони помітили, що в замку діється щось незвичайне: назустріч їм бігли гвардійці. Здавалося, що гвардійці самі від когось тікають, скидаючи з себе лати й шпурляючи зброю. Аля з друзями почала спускатися до підземелля і нашттовхнулася на ката. Він прожогом промчав повз них і зник за поворотом галереї. А в підземеллі на них чекала ще більша несподіванка! Усе катове начиння було попереввернуте й розкидане, наче тут промчався ураган. А двоє знайомих нам гвардійців спокійнісінько чатували біля в'язниці. За ґратами з кутка в куток, наче розлючений тигр, бігав Перший Недорадник... без голови! Час від часу він кидався на ґрати і тряс їх, намагаючись зламати. Аля розповіла гвардійцям, навіщо їм цей дивний спис. Недоборода сам простяг його годинникареві зі словами: «Візьми, друже!»

Розділ двадцять шостий,
у якому ми дізнаємося, чому Перший Недорадник опинився за ґратами

Але як же Перший Недорадник опинився за ґратами? Уранці він, як завжди, пішов до Тронної Зали, щоб одягти шолом. Та шолом зник! Оскаженівши, Перший Недорадник став бігати по замку й з кулаками кидатися

на всіх, хто траплявся йому на очі. Коли Перший Недорадник заскочив за ґрати, гвардійці швиденько зачинили за ним залізні двері. Тепер він був не страшний нікому! Саме в цей час у підземелля спустився кат. Але замість Алі він побачив за ґратами Першого Недорадника, та ще й без голови! Кат вирішив, що ремеслу його настав кінець, і теж дременував із замку.

А Недороль Десятий зарився в ліжко, наче в копицю сіна, й тремтів від страху так, що все ліжко ходило ходором. Його довго шукали, аж поки хтось витяг зеленого від переляку маленького чоловічка, у якому ледве можна було впізнати Недороля Десятого.

Розділ двадцять сьомий, у якому Аля не впізнає деяких давніх друзів

Годинникар зі стрілкою спокійно повернувся на вежу. Не гаючи часу, він заліз на циферблат велетенського годинника. Аля і Недопопелюшка подавали майстру інструменти. На циферблаті відчинялися віконечка, й звідти нетерпляче визирали хвилини й секунди. Їм дуже хотілося скоріше на волю! А поважні години лаяли їх, щоб не заважали майстру працювати. І щасливий годинникар заспівав! Години, хвилини й секунди йому підспівували! А цифри танцювали...

Тож кожна година –
неначе людина.

А коли щодня і щогодини
не втрачаєш ти ані хвилини –
стане другом диво-циферблат,
і в ділах у тебе буде лад.

Недоладько дуже зрадів, коли побачив, що дівчатка живі та здорові.
– А ми прийшли визволяти тебе, – звернувся він до Алі.

Аля обернулася і впізнала багатьох знайомих недоладян. Потім знову перевела погляд на Недоладька і раптом щось згадала. Дівчинка побігла на кухню, знайшла в каміні кілька холодних вуглинок, міцно затисла їх у кулаці. Тремтячою рукою дівчинка торкнулася Недоладькового підборіддя... І сталося диво! Перед Алею стояв стрункий, гарний хлопець. Його неважко було пізнати, бо на обличчі світилися щирі очі та добра й лагідна усмішка. Аля вся сяяла від задоволення. Хтось торкнувся її руки, і дівчинка побачила Недовуса, який стояв поруч і благально дивився на неї. Аля швиденько домалювала йому правого вуса. Недоладяни тісно обступили її. Знадобилися не тільки Алина голка з ниткою, але й викрутка й вуглинка та ще багато інструментів, що їх позносили недоладяни. Сонце підбилося височенько, та Аля все ще доробляла – малювала, закручувала. А недоладяни вже самі допомагали одне одному. На площі стояв гамір: там щось прибивали, там пиляли, там клепали. І всюди сяяли усмішки! Усмішки, яких раніше так не вистачало всій країні!

Аля згадала про годинник. Вона побігла шукати Недоладька. Він саме щось пиляв разом з Недоштаньком, у якого штани вже мали обидві холоші.

– Ходімо швидше до годинника, бо в нас обмаль часу! Кличте всіх, хто хоче покинути країну Недоладію.

Та Недоладько, опустивши голову, знічено переминався з ноги на ногу.

Розділ двадцять восьмий, у якому настає час прощатися

– Що сталося? – поспитала дівчинка.

– Річ у тім, що ми вирішили не покидати Недоладію, – винувато признався Недоладько. – Коли ти повернешся додому й домалюєш Недорадника, він назавжди зникне з цієї країни. А Недороля ми примусимо тут працювати, доробимо все, що в нас ще не дороблено, і заживемо на славу! Бо це наша батьківщина! Та й не хочеться розлучатися, бо ми всі тут зріднилися! – додав він, обвівши поглядом площу, і посміхнувся. – А ти неодмінно повертайся додому. Тебе там ждуть – не дождуться. А Недопопелюшка нарешті стане принцесою. Ось, – він вийняв із пазухи кришталевий черевичок, – ось другий черевичок для неї.

– Але я зовсім не хочу перетворюватися на принцесу! – вигукнула Недопопелюшка й тупнула ногою.

Аля озирнулася і зацікавилася від подиву. Перед нею стояла чистенька дівчина в звичайних черевичках і звичайній сукні. І така гарна – у сто разів краща від найкращої принцеси!

– Що ж буде з Недочеревичком? – раптом згадала Аля.

– А що зможе заподіяти нам карлик, коли ми разом? – усміхнувся Недоладько. – Нехай і далі переносить сюди недороблені справи й записує адреси тих, хто їх недоробляє.

– Тоді будемо прощатися, – зажурено мовила Аля. – Я б ще залишилася, але треба негайно попередити інших дітей. Не забувайте мене!

Вона глянула на годинник. Стрілки показували за одну хвилину дванадцятю. Аля витягла з кишені стрічку й швиденько заплела косу. Годинник почав відбивати дванадцятю.

І до-роби!

І до-пиши!

І роз-почни!

І не лиши!

І до-їдай!

І до-пивай!

І з Недо-ладії

Тікай! –

проказала дівчинка й опинилась удома.

Підвелася з підлоги й знайшла в книжковій шафі старий альбом з недомальованим чоловічком. Дівчинка взяла олівець і почала домальовувати йому голову і мимоволі наспівувати пісеньку, яка склалася сама:

Бувають ще на світі
справжнісінькі дива:
під гумкою зникає
у когось голова!
Комусь не вистачає
то серця, то руки,
з'являються на світі
недо –
 чере –
 вики.

Буває, що добро
з одним виходить оком!
А чесність – без руки,
а правда – без ноги!
Буває, що і з друзів
виходять вороги!

Аля дуже старалася. Однак обличчя в чоловічка знову, як і першого разу, вийшло хиже й зле. А в цей час у Недоладії Недовус і Недоборода, які все ще вартували Першого Недорадника, побачили, як той швидко-швидко закрутився на одному місці, наче дзиґа, і... зник, наче його й не було!

Розділ двадцять дев'ятий,

останній, і хоча він дуже короткий, його не можна вважати недоробленим, бо такі вони і є, ці останні розділи, які ще називають епілогами

Карлик Недочеревик і досі тиняється по білому світу й збирає в Недоладію недороблені справи. А недоладяни негайно їх доробляють. Недороль Десятий влаштувався працювати нічним сторожем. Кат працює гострильником. Краще за нього ніхто не може нагострити кухонного ножа чи ножиці. А Перший Недорадник висить у Алі над письмовим столом, пришпилений кнопками до стіни. Він злісно дивиться на Алю. Адже це через неї він так і не став королем. Його Аля аніскілочка не боїться. Та й ніколи їй звертати на нього увагу. Адже в неї в кишеньці величезний список з адресами, куди вона неодмінно мусить завітати. А до тебе вона ще не приходила?

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Установіть відповідність між персонажем та його вчинком (один учинок є зайвим).

Персонаж

- 1 Недоштанько
- 2 Недоладько
- 3 Недождень
- 4 Недочеревик

Учинок персонажа

- А указує шлях до чарівного будинку
- Б лагодить годинник королівського замку
- В збирає друзів для порятунку Алі
- Г підписує наказ про страту Алі
- Д веде записи в чарівній книзі

2. Назвіть головних і другорядних персонажів твору.

АНАЛІЗУЄМО

3. Яку обіцянку Недороль Десятий бере з Алі? Чому? Як ви вважаєте, чи готовий правитель залишити власну країну? Із якої причини?

4. За якої умови та яким способом Аля могла повернутися додому? Знайдіть і зачитайте фрагмент тексту з інструкцією для перенесення з країни Недоладії.
5. Що завадило дівчинці миттєво повернутися додому? Як цей учинок характеризує героїню?
6. Яким чином Аля потрапила до в'язниці?
7. Прочитайте уривок від слів «Гвардійці заврушилися, і той, що з одним вусом...» і до кінця двадцять другого розділу. Чим, на вашу думку, зумовлена така поведінка Недовуса й Недобороди?
8. Доведіть, що Недороль Десятий був величезним боягузом. Наведіть 2-3 приклади з тексту.
9. Хто допоміг Алі вибратись із в'язниці? Схарактеризуйте цього персонажа.
10. Як саме Аля допомогла Недоладькові стати привабливим? Якої допомоги потребували інші жителі Недоладії?
11. Чи можна вважати, що саме кмітливість і хоробрість допомогли Алі та Недопелюшці перемогти Першого Недорадника? Аргументуйте свою відповідь.
12. Чому недоладяни залишили карлика Недочеревика на його попередній посаді? Що саме він мав робити й надалі?
13. Як саме змінилось життя недоладян після знайомства з Алею?
14. Визначте основні елементи сюжету (зав'язку, кульмінацію, розв'язку) твору.
15. Пригадайте характерні ознаки казки. Які з цих ознак наявні у творі «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»?

МІРКУЄМО

16. Чи змінилась і як саме головна героїня твору після пригод? Чим приваблює вас образ цієї дівчинки? Заповніть порівняльну таблицю.

АЛЯ	до візиту в Недоладію	після візиту в Недоладію
характер		
звички		
зовнішність		
ставлення до тих, хто поруч		

17. Аля запропонувала всім, хто хоче покинути Недоладію, терміново зібратися під годинником на вежі, але ніхто, крім неї, не залишив дивну країну. Чому недоладяни так вирішили? Чи правильно, на вашу думку, вони вчинили?

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

18. Напишіть листа від імені Алі до когось із її друзів у Недоладії (на вибір).
19. Намалюйте комікс за мотивами повісті-казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії».
20. Складіть асоціативне ґроно (асоціативний кущ) рис характеру Алі.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ПОРТРЕТ. ПОРТРЕТНА ДЕТАЛЬ

Розповідаючи про персонажів, автор / авторка художнього твору часто вдається до їхньої портретної характеристики.

Портрет у літературі – це змалювання зовнішнього вигляду персонажа: обличчя, волосся, постаті, ходи, одягу, манери триматися, характерних жестів, міміки тощо. Через портрет письменник / письменниця може передавати характер, почуття, настрої героя / героїні, висловлювати своє ставлення до нього / неї. Одяг і прикраси людини часто свідчать про її естетичні смаки, риси вдачі, майновий стан, рід занять. Міміка й жести можуть розповісти про рівень внутрішньої культури й вихованості.

Портрет дає змогу глибше зрозуміти внутрішній світ персонажа.

Пригадаймо, наприклад, портрет Недоладька: *«Ну й очі! Одне око велике, друге – мале. Ніс набік, губи скривлені. Але, незважаючи на це, очі дивилися лагідно, тож обличчя здавалося відкритим і добродушним».*

Портретна деталь – це зображення однієї дуже яскравої, прикметної риси зовнішності персонажа. Наприклад, у портреті Недочеревика звертаємо увагу на величезні черевики із червоними шнурівками.

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Установіть відповідність.

Персонаж твору

Портрет

1 Федько («Федько-халамидник»)	А На голові в чоловічка червонів ковпачок. А на ногах у нього були величезні черевики із червоними шнурівками.
2 Скороход («Летючий корабель»)	Б Іде чоловік шляхом, одна нога за вухо прив'язана, а на одній скаче.
3 Недочеревик («Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»)	В Маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж по коліна.
4 Ох («Ох»)	Г Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає... Чуб йому стирчком виліз з-під картуза, очі хутко бігають.

2. Що таке портрет у літературі?

АНАЛІЗУЄМО

- Знайдіть і зачитайте портрети 2–3 персонажів із твору Галини Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Що цікавого про дійових осіб ми дізнаємося з цих описів?
- Розгляньте хмару слів на с. 208 із зазначеними персонажами повісті-казки «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Вкажіть характерну портретну деталь кожного персонажа.

МІРКУЄМО

5. Чому важливо уважно читати портрети персонажів у літературних творах?

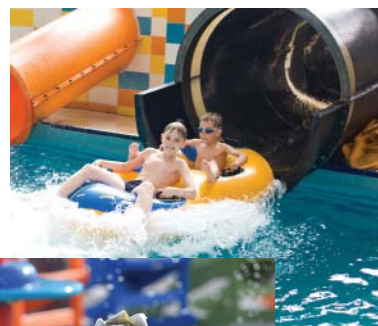
ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

6. У творі «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» Галина Малик не подає детального портрета головної героїні. А якою ви уявляєте зовні маленьку героїню? Пофантазуйте й самостійно напишіть літературний портрет Алі.

Іноді вам здається, що дорослі, які вас оточують, мали дуже нецікаве дитинство, адже в ті часи ще не було ні комп'ютерів, ні роликів, ні аквапарків, навіть чорно-білі телевізори вважалися рідкістю. Але...

- ◆ Чи згодні ви з тим, що діти в усі часи вигадливі й веселі, прагнуть пригод і розваг?
- ◆ Чим цікаве ваше дитинство? У які колективні ігри ви граєте?
- ◆ Чи бувають у вас конфлікти з ровесниками? Як ви розв'язуєте подібні суперечки?

У «Чарівному талісмані» Всеволода Нестайка події відбуваються в часи, коли сучасні дідусі й бабусі були дітьми і так само, як і ви, любили пригоди й розваги. І хоча не завжди ладнали зі своїми батьками чи друзями, проте були готові робити добрі вчинки.

Всеволод НЕСТАЙКО (1930–2014)

Всеволод Нестайко народився в місті Бердичеві на Житомирщині, але ще в ранньому дитинстві переїхав до Києва. Його мама працювала вчителькою, і їхня квартира була в приміщенні тієї самої школи, де вона вчителювала. Про шкільні роки митець згадував так:

– З одного боку, це було весело – жити в школі, а з іншого... Я заздрив моїм друзям, яким учителька Ліна Митрофанівна записувала в щоденник: «Завтра прийди з батьками!» Мені до щоденника нічого не писали: моя мама була поряд.

У дитинстві хлопець дуже любив читати, особливо пригодницькі твори Джека Лондона та Жуля Верна, тому захоплено мріяв, що стане капітаном і мандруватиме морем у далекі краї. Однак через проблеми із зором мрії так і залишилися мріями. А коли настав час обирати професію, Всеволод вирішив присвятити себе літературі.

Нестайко творив тільки для дітей: 10 років вів радіопередачу «Радіобайка Всеволода Нестайка», 30 років пропрацював редактором у видавництві «Веселка». І писав, писав, писав твори для юних читачів і читачок. Сьогодні пропонуємо вам цікавий пригодницький твір «Чарівний талісман».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Всеволод Нестайко – автор, чії твори для дітей увійшли до золотого фонду дитячої літератури. Їх видавали понад 130 разів багатьма мовами світу. Його літературний шедевр «Тореадори з Васюківки» внесено до Почесного списку ім. Ганса Крістіана Андерсена як один із найвидатніших творів світової літератури для дітей. Загалом у творчому доробку письменника більше ніж 60 творів: оповідань, повістей, казок, п'єс.

ЧАРІВНИЙ ТАЛІСМАН**ПОВІСТЬ**

(Скорочено)

Розділ перший,

у якому ви знайомитесь з нашими героями, а також із собакою Бровком і всі разом вирушаєте у ліс по гриби

Сонце визирнуло з-за гори Мурави, глянуло на Гарбузяни і всміхнулося... Воно щоранку всміхається, коли встає й кидає свій перший погляд на наше село. І гора, і гай, і річечка (Голубенька називається), і хати білі у буйних садках потопають, і луг, і левада. Недарма наш земляк поет Андрій Лопата створив неповторні талановиті рядки:

Гарбузяни мої, Гарбузяни!..

Синьооке дитинство моє...

Але сонце всміхається не лише тому, що милується нашими Гарбузянами. Он воно зазирнуло у віконце крайньої над річкою хати і ковзнуло своїм променистим поглядом по веснянкуватому обличчю русявого хлопчика років дванадцяти, який солодко прицмокує губами крізь сон. Це перший з героїв нашої правдивої розповіді – Марусик. Насправді він Сашко. Але в ранньому, синьоокому, як пише Андрій Лопата, дитинстві мати запинала його хусточкою, і він був схожий на дівчинку. Тато жартома прозвав його Марусею. І став Сашко Марусиком.

Звичайно, давати прізвиська непедагогічно, але що вдієш, коли з давніх-давен існує ця звичка. Навіть славетний римський імператор Гай Юлій Цезар не вберігся від цього. Бо оте Цезар – не що інше, як вуличне прізвисько (що означало чупринистий, волохатий). Отже не гнівайтесь, що герої наші матимуть прізвиська... Але підемо слідом за сонцем. Он воно зазирнуло у сусідню з крайньою хату. Цього разу не у вікно, а на горище, де в духмяному сіні розкинувся на ковдрі замурзаний смаглявець. Це теж Сашко. Але Сашко Циган. І батько його був Циган по-вуличному, і дід, і прадід... Бо такі ж чорняві й темношкірі. А справжнє прізвище їхнє Непорожні. І з циганським родом-племенем нічого спільного вони не мають.

Та сонце кличе нас у сусідній з Непорожніми садок. Там під грушею на розкладачці згорнувся калачиком довготелесий білявий хлопчина. Ви не повірите, але й він Сашко. Отже, погодьтеся, прізвиська просто необхідні. Тим паче, що вони необразливі, навіть ніжні. Третього Сашка звать Журавель. Правда, прозвали його так не на честь прекрасного птаха, а за схожість з колодязним журавлем (він майже на дві голови вищий за своїх друзів). А сонечко підморгує нам і запрошує зазирнути ще в одне місце. Пробачте, на цей раз – у собачу будку на Цигановому подвір'ї. Там, поклавши голову на волохаті, у реп'яхах лапи, дрімає здоровенний рудий Бровко. Він теж герой нашої незвичайної, але цілком правдивої історії.

Голос у пса був такий гучний і дужий і пролунав так несподівано, що зозуляста курка злетіла зі свого сідала й з відчайдушним кудкудаканням залопотіла крилами прямо над головою в Сашка Цигана. Хлопець солодко потягнувся, перевернувся на правий бік, і заплющив очі. Але сну вже не було. Знизу чути було голоси батьків і чмихання мотоцикла. Батьки їхали на роботу – тато в поле, мама на ферму. «Рано як! – подумав хлопець з досадою. – Клята курка збудила ні світ ні зоря... А втім... Значить, підемо сьогодні по гриби. Скільки збираємось – і все просипаємо».

Намочивши під умивальником два пальці і протерши ними очі, хлопець заскочив на кухню. На столі його чекав прикритий рушником сніданок. Сашко Циган сунув надкушений пиріжок до кишені, схопив у кутку кошика і гайнув надвір. Бровко вискочив з будки і привітно заметляв хвостом.

– На! – надкушений пиріжок зник у Бровковій пащі. – До лісу підемо. По гриби! – Хлопець од'язав пса, і той відразу застрибав, намагаючись лизнути господаря в ніс. Собаки завжди передчувають важливі події.

Марусик усміхався крізь сон. Йому снилися вареники з вишнями. Раптом один із вареників розліпився і голосом Сашка Цигана закричав:

– Ану вставай, сонько! Чуєш!

Другий вареник теж розліпився і гавкнув на Марусика. Марусик здригнувся і розплющив очі. У розчиненому вікні стирчало дві голови – хлоп'яча і собача.

– Га? – лупнув на них Марусик спросоння.

– Вставай, кажу, крокодиле! По гриби підемо! – вигукнув Сашко Циган.

– Єсть! – Марусик по-солдатському скочив з ліжка.

▲ Обкладинка книжки Всеволода Нестайка «Чарівний талісман». Видавництво «Країна мрій» (2010)

На відміну від Сашка Цигана, він довгенько хлюпався під умивальником. Зате на сніданок Марусик, так само, як і Сашко Циган, часу не витрачав. Сьорбнувши компоту і куснувши хліба з салом, вигукнув:

– Я готовий!

Утрюх вони бігом подалися в садок до Журавля. На вигуки, гавкання і навіть штурхани Журавель тільки дригав ногами і повертався на другий бік.

– По гриби ж ідемо! Вставай, чуєш! – кричав Марусик.

– Гав! – басовито вторив Бровко.

Та Журавель тільки сопів і дригав ногою. Прокидатися він не мав аніякісінького бажання. Нарешті Циган побіг у сіни, схопив кухля з водою і хлюпнув Журавлю на голову.

– Що таке? Горить десь чи що?

– По гриби йдемо, чуєш! – гукнув Сашко Циган.

– Треба було ото обливатися...

– Як же тобі скажеш, коли ти спиш.

– А мені снилося, ніби ми на «Москвичі» кудись їдемо... – розтягнув губи в добродушній усмішці Журавель. – Утрюх, і Бровко з нами. Не хотілося з машини вилазити...

Журавель нарешті підвівся з розкладачки, і одразу стало видно, наскільки він вищий за своїх друзів. Вони ледве сягали йому до плеча.

– Хлопці! – згадавши щось, замислився Журавель. – Я не можу... Я матері обіцяв зробити...

– Пізніше зробиш! Як повернемось, – махнув рукою Марусик.

Зітхнувши, Журавель узяв велику корзину, і вони рушили.

Розділ другий,

у якому ви потрапляєте у Губанівський ліс, де біля таємничого озера відбувається несподівана зустріч, під час якої наш вірний Бровко поводиться зовсім незрозуміло. Жаб'яча лапка

Сашко Циган, який ішов попереду, іноді навмисне придержував чи відтягував гілку, щоб вона хльоснула Журавля, який простував за ним.

– Ой! – скрикував. – Я вам краще сон розкажу. Іду я, значить, лугом... по той бік Голубеньки... Сонце світить, коники у траві стрекочуть...

– Жаби кумкають... – втрутився Марусик.

– Та не перебивай! Іду я, значить, лугом... І раптом бачу: здійсмається в небо над моєю хатою повітряний змії. Та обережно, Цигане! Ну тебе! Придивляюсь...

– А то вчителька математики Таїсія Миколаївна, – знову втрутився Марусик.

– А то – Карабас-Барабас... Кіно «Пригоди Буратіно» по телевізору, пам'ятаєте... Летить, борода віялом, зуби конячі щирить... – Журавель замовк.

– А далі що? – спитав Марусик.

– А далі ми вже на «Москвичі» їдемо...

– Якись у тебе сни, Журавель, як у рябої кобили, – кинув через плече Сашко Циган.

– Які є, – зітхнув Журавель. – Уві сні ти літаєш – без крил, без нічого, просто відштовхуєшся від землі, крутиш ногами і летиш. Цікаво! Правда?

– Ну, так то ж уві сні, – глибокодумно кинув Сашко Циган.

І враз густо пахнуло лісовим духом, в якому всі пахощі перебиває неповторний грибний запах. Нездарма цей ліс назвали Губанівським (майже усіма слов'янськими мовами «губи» – це «гриби»).

– Ех, кінчається літо, – зітхнув Сашко Циган.

– Мда... – й собі зітхнув Марусик. – Ще трохи – і до школи...

– А мені вже й хочеться, – усміхнувся Журавель.

– Теж мені радість! – пхикнув Марусик. – Знову уроки, домашні завдання... Тьху!

Журавель ніяково усміхнувся і знизав плечима. Ватажком серед них вважався Сашко Циган. Марусик йому підспівував. А Журавель пас задніх. Тому що був добрий, поступливий, м'який вдачею, страшенно не любив сварок і суперечок. Така вже була в нього вдача.

Хлопці не зупиняючись ішли все далі й далі у глиб лісу. Вони добре знали грибні місця, а місця ті були неблизько. З-за дерев тьмяно блиснула чорна водяна гладінь... То був Бакай. Лісове озеро. Кажали, що воно не має дна – таке глибоке. І ще казали, ніби колись давно жив у ньому водяник, який затягав людей і тварин під воду. Може, то був величезний сом чи інша якась водяна потвора – хто його зна (бо казали те все старі забобонні люди). Та хоч було це дуже давно, слава в озера лишилася недобра.

І тут... Тільки, будь ласка, не кажіть, що ви б не злякались і не... Бо я вам не повірю! І тут... Глип! На березі озера біля самісінької води сидів незнайомиць. Одягнений він наче по-міському. Але на голові мав старого солом'яного бриля, потемнілого й обшарпаного. Та головне, звичайно, не бриль. Головне було – голова. Лобата, як у казкового мудреця. Великий ніс. Сиві кошлаті, ніби приклеєні, брови, з-під яких насмішкувато позирають примружені очі. І великий, розтягнутий в усмішці рот... На таких людей і в натовпі обертаються. А тут, уявляєте, глухий ліс, безлюддя та ще й озеро з недоброю славою. Хлопці ошелешено презирнулись. І тоді незнайомиць несподівано заговорив.

– А-а, привіт! – усміхнувся, наче навмисно їх тут чекав. – Здоровенькі були!

– П-привіт! – перший відгукнувся Журавель.

– З-здрастуйте!.. – в один голос мовили Сашко Циган і Марусик.

– Чудове місце... Гарне... – Незнайомець, примружившись, подивився на озеро. – Несподівано, чаклунськи гарне...

Поряд із незнайомцем на землі лежала пласка дерев'яна скринька.

- А... а ви хто? – спитав Сашко Циган.
В очах незнайомця застрибали лукаві бісики.
- А ви як думаете? Чаклун я... Чарівник.
- Що-о? – у Марусика витягнулося обличчя.
- Тю!.. – розгублено усміхнувся Журавель.
- Ваша справа. Можете не вірити. Мені-то байдуже. Але я не жартую. Хочете – доведу?
- Ну... ну... доведіть! – задержував голову Сашко Циган.
Марусик і Журавель завмерли й затамували подих.
- Тільки не отак відразу. От вам жаб'яча лапка... – Незнайомець підняв із землі суху жаб'ячу лапку і простягнув Сашкові Цигану. – Це чарівний талісман. Той, у кого він, може задумати будь-яке бажання – і воно здійсниться.
- Та ну... – недовірко усміхнувся Сашко Циган, але жаб'ячу лапку взяв.
- Задумати можна лише одне бажання. І коли бажання здійсниться або захочеться його одмінити, треба сказати: «Досить мені того...» – і передати талісман іншому.
- І він злегка відштовхнув од себе Бровка. Пес відразу схопився і подався у глиб лісу. Хлопці квапливо попрощалися і побігли за Бровком.

ПЕРЕВІРЯЄМО

- Події відбуваються в

А Огірчанах	В Картоплянах
Б Гарбузіанах	Г Квасолянах
- Виберіть ілюстрацію, у якій є відповідь на запитання «З якою метою герої вирушили в ліс?»

А

Б

В

Г

АНАЛІЗУЄМО

- Як автор пояснює необхідність прізвиськ для героїв твору? Чи цікавою для вас виявилася інформація про римського імператора Гая Юлія Цезаря? Чому саме?
- Схарактеризуйте взаємини головних героїв твору. Як ви вважаєте, хто і чому був серед них ватажком? Підтвердіть свою думку словами з тексту.
- Як називався ліс, у який вирушили хлопці? Із чим пов'язана його назва?
- Опишіть собаку Бровка. Чому, окрім трьох друзів, автор подає і його героєм цього твору?

7. Доведіть, що в цьому творі Бровко наділений здатністю мислити, давати поради й робити висновки. Знайдіть у тексті один із саме таких уривків і прокоментуйте його.
8. Із якої причини лісове озеро вважали «таємничим та загадковим»? Кого зустріли хлопці на його березі?
9. Чому саме незнайомець видався дивним? Опишіть його зовнішній вигляд.
10. Чим завершилася розмова головних героїв із незнайомцем?

МІРКУЄМО

11. Для фантастичних творів характерний прийом снів. Кому з героїв твору сняться яскраві фантастичні сни? Чи можна один із них вважати віщим? Які події в ньому змальовано?
12. У тексті твору автор кілька разів говорить від себе самого. Це – авторські відступи. Зачитайте вголос один із них (на ваш вибір) і прокоментуйте.
13. Що саме в характерах трьох Сашків було спільним, подібним, а що – відмінним, оригінальним? Відповідь запишіть у вигляді поданої діаграми.

Розділ третій,

*у якому Бровко знову поводитьсь не так, як завжди.
Жмурки на озері... «Я піду додому», – каже Марусик*

Вони бігли мовчки, не розбираючи дороги, просто у той бік, куди подався Бровко. Нараз вони почули його басовитий гавкіт десь далеко праворуч. – О! Загавкав! – прохекав на бігу Сашко Циган. – Було б раніше гавкати. На... на незнайомця...

Бровко чекав їх на галявині. Він сидів, схиливши голову набік, і винувато позирав на хлопців. «Вибачте, хлопці. Вибачте, дорогі, – говорив його погляд. – Сам не знаю, що зі мною сталося, чому це я так дивно поведився із тим незнайомцем... Сам не знаю...»

Сашко Циган розтиснув кулак. Суха жаб'яча лапка лежала в нього на долоні.

– Та! – вигукнув Сашко Циган і зробив рух, збираючись викинути жаб'ячу лапку.

– Стривай! – зупинив його Марусик.

– А ти що – віриш? – засміявся Циган, проте лапку не викинув.

◀ Ілюстрація Юлії Радіч-Демидьонко до повісті-казки Всеволода Нестайка «Чарівний талісман». Видавництво «Країна мрій (2010)

– Не вірю. Але що ми – не встигнемо? Викинути ніколи не пізно. Не хочеш – давай мені, – Марусик простягнув руку.

– А ходімте глянемо, що він там робить. Га? – сказав Журавель. – Я таких зроду не бачив.

– От-от! І я зроду... – Марусик стишив голос. – Може, він... в озері живе?..

– Скажеш! – махнув рукою Сашко Циган. – Може, ти ще й роги в нього набачив?

– Роги не роги, – Марусик багатозначно примружився. – Ти бачив, яка в нього голова?

– Просто розіграв нас дядько і все. Бачить, дурні хлопці. І розіграв, – Сашко Циган підморгнув.

– От і ходімте глянемо, як він сміється, – сказав Журавель.

– Тільки так, щоб він нас не бачив. – Марусик одвів очі.

– Ходімо! – рішуче, по-командирському сказав Сашко Циган. – А голова... От у тебе, Марусик, теж голова... на кавун схожа. І нічого. Живеш.

І знову сталася дивна річ. Бровко, що, як завжди, біг попереду, раптом спинився. Він стиха гавкнув, припав на передні лапи, наче вклонився, скочив і побіг убік.

– О! – багатозначно підняв догори палець Марусик. Сашко Циган і Журавель тільки мовчки перезирнулись. Далі до озера йшли пригнувшись, крадькома, пильнуючи, щоб не тріснула й гілка під ногами.

На березі нікого не було.

– Дивіться! – знову зашепотів Марусик, показуючи на озеро.

Чорна вода Бакаю, що завжди вражала нерухомістю своєї дзеркальної поверхні, була зараз укрита брижами, наче хто пірнув у її непроникну безодню.

– То, ма... мабуть, шишка з сосни впала, – криво усміхнувся Журавель.

Справді, на поверхні води плавала соснова шишка.

– А він де ж подівся? – промимрив Марусик.

– Пішов, мабуть....

– Авжеж, пішов! То, мабуть, художник. Хотів Бакай малювати.

Циган не вмів довго сумувати:

– Ех ви! Страхополохи! Зайці нещасні!.. У чаклуна повірили! Швидше ходімо по гриби, а то й поганої сиріжки не знайдемо. Все без нас визбирають.

– Та! – махнув рукою Марусик. – Не піду я. Мені мати загадувала яблуню обтрусити. Малинівку, а то пропадає. Я піду додому.

– Отаке-е! – зневажливо протягнув Сашко Циган. – А ми з Журавлем...

– Щось пропав настрій, – ніяково глянув на Цигана Журавель.

Та не одвертайтеся, хлопці! Чого ви одвертаєтесь? Якби ж ви не одверталися, а пильно глянули в очі Сашкові Цигану, ви б зрозуміли, що сам Сашко Циган цілком з вами згодний. Йому теж страшенно хочеться якнай-

швидше вибратися з того лісу, тільки він соромиться признатися в цьому. Бровко зустрів їх за озером на галявині: «Ага!.. Вертаєтесь... А що я вам гавкав? Що? Не треба було йти до того клятого озера. Не треба!..» По дорозі додому вони не вимовили жодного слова.

Розділ четвертий,

у якому автор щиро вам радить: «Тримайте себе в руках!» – бо починаються події незвичайні і неймовірні. «Розпрягайте, хлопці, коні!..»

А тепер тримайте себе в руках. Якщо ви читаете сидячи, то вхопіться міцніше за стільця, щоб не впасти. Бо починається найголовніше – дивовижне й неймовірне...

Це було того самого дня, тільки десь уже надвечір. Журавель порався біля повітки, лагодив скособочені двері і несподівано побачив Сашка Цигана. Вигляд у Цигана був такий незвичний, що Журавель упустив із рук общеньки і вони вдарили його по носі.

– Ла-ла-ла-ла... – белькотів Сашко Циган, дивлячись на Журавля круглими від жаху очима. Губи в нього тремтіли. – Ста-ло-лося...

– Що? Що сталося?

– Жа-жа... жаб'яча лапка...

– Що?! – Журавель відчув, як по спині в нього побігли колючі мурашки.

– Ото як розійшлися ми по хатах, ходив я, ходив. Ану дай, думаю, загадаю. Для сміху. Що б же ж його таке загадати? Думав-думав і надумав. О! Машину! Автомобіль! А що? Як загадувати, то вже загадувати. Не зошита ж у косу лінійку. Аж тут Кузьма-листоноша пошту на велосипеді привіз. Розгорнув я газету. Дивлюсь – у газеті тираж грошово-речової лотереї. Згадав я про отой білет, що нам колись тітка Галя у крамниці на здачу дала, як ми цукерки купляли. Ще ж, пам'ятаєш, казала: «Машину, хлопці, виграєте!»

– Тю!.. Так-так! Точно! – закивав головою Журавель.

– Тремтячими руками дістав я того білета. І... повіриш, думав, що тут і вклякну, дуба вріжу... Глянь! – і він простягнув Журавлю газету й білет.

Журавель узяв, провів пальцем по таблиці і сторопів:

– Тю!

– Що ж тепер робити? – Сашко Циган безпорадно подивився на Журавля.

– Як – що? Негайно брати машину та й квит! Га-га! «Запорожець». Усім класом кататимемось!

У тому, що Сашко Циган побажав саме автомашину, не було нічого дивного. Дивно було б навпаки, якби він побажав щось інше – літак, яхту. Більшого знавця автомобілів, як наших, вітчизняних, так і закордонних, не було, мабуть, не лише в Гарбузянах, а й в усьому районі... Марусик саме трусив малинівку. Почувши, у чім річ, Марусик хитнувся і мало не впав з яблуни.

– О! О! О!.. – аж застогнав він, злазячи на землю. – Що ж тепер буде? Ой!
 – Машину виграли, а він...
 – Машину... Це добре... Але все одно... страшно.
 – Ну, чого страшно? – терпляче вмовляв його Журавель. – Навіть якщо той незнайомець і не художник, хоча я не вірю, то що ж страшного?.. Хіба сталося щось неймовірне, казкове? Був тираж, випав виграш. Усе нормально.

– У нас буде своя машина! Справжня! «Запорожець»! – підскочив Сашко Циган.

З вулиці почулося дирчання мотоцикла. То повернулися з роботи Циганові батьки.

Батько Сашка Цигана Павло Максимович Непорожній, смаглявий і чорночубий, з ледь помітною іскрою сивини, з широкими плечима і могутніми мозолястими руками, не був ледарем. І в колгоспі він ніколи не пас задніх (за що його й висунули на бригадира), і в себе вдома хазяйнував справно. Хата стояла як лялечка, дерева в садку аж гнулися від плодів, на городі чого тільки не було! А великий мурований льох був схожий на станцію метро. Мати – Ганна Трохимівна Непорожня, русокоса голубоока красуня, – вдачею була схожа на свого чоловіка. Така ж хазяйновита й працювала. І на свинофермі, і вдома по господарству поралася, не знаючи втоми. Все було начебто гаразд.

– Сусіди! А йдіть-но сюди! – загукав Павло Максимович. – Ідіть швидше. Наші козаки машину виграли! «Запорожця»! В лотерею.

Тут, дорогі друзі, наберіться терпіння і почекайте трохи. Бо відбулася німа сцена. Особливо був вражений Семен Семенович. Його, як і всіх бухгалтерів світу, фінансово-матеріальні питання хвилювали надзвичайно гостро, до глибини душі. І коли він потім звірвав білет з таблицею, на його носі і на рум'яних щоках від хвилювання виступили дрібні крапельки поту.

Стільки добрих слів і побажань хлопці не чули за все своє не дуже багате на добрі слова хлоп'яче життя. До пізньої ночі співали Бамбури на подвір'ї у бригадира:

Розпрягайте, хлопці, коні
 Та лягайте спочивать,
 А я піду в лотерею
 «Запорожця» вигравать...

¹ Шалапути – бешкетники, халамидники.

– Ви ж тільки, хлопці, той... глядіть, обережно їздіть, шалапути¹...
 – Ага-га. Бо ондо у Васюківці один на «Жигулях» новеньких у кювет угнався... В одну мить новенькі «Жигулі» у старенькі обернулися...

– А з Дідівщини хлопець «Москвичем» КраЗа вирішив протаранити. Так од того «Москвича», вірите, тільки підфарник лишився...

На землю опустилася ніч. Порозходилися по хатах Бамбури. Поснули втомлені від переживань хлопці. Поснули й батьки. Тільки Бровко сидів

біля будки, дивився на зоряне небо, про щось думав і зітхав. А коли сонечко знову усміхнулося на наші Гарбузяни, то воно побачило, що Семен Семенович Байда, колгоспний бухгалтер, розмовляє із своїм заспаним сином Марусиком.

– Згадай, синку, згадай. Що ви купували? Коли? Почім? Хто платив гроші?

– А яка різниця? Ну... ну... цукерки. І лимонад.

– А гроші? Гроші чиї були?

– Спільні гроші. Трохи моїх. Ти мені перед святами дав. Пам'ятаєш? Трохи Циганових. Журавля трохи.

– А скільки, скільки чиїх? Згадай, синку.

– Ну... Моїх два карбованці, здається... Циганових, здається, карбованець з копійками. А Журавлевих копійок, мабуть, сорок...

– О! Ясно. Я ж добре пам'ятаю, що дав тобі тоді два карбованці.

І сонний Марусик, не дуже щось тямлячи, впав на подушку й одразу заснув.

Розділ п'ятий,

з якого ви дізнаєтесь, що таке два карбованці, а що таке карбованець з копійками (не кажучи вже про сорок копійок). Батьки і діти

Павло Максимович ще вчора забрав у сина білет і сховав. Щоб ненароком не загубився. Отже, залишмо на якийсь час юне покоління і надамо слово їхнім батькам. Після вечері Семен Семенович глянув виразно на дружину. Вона мовчки підбадьорливо кивнула. Семен Семенович рішуче кахикнув і попрямував до Непорожніх. Павло Максимович, повечерявши, сидів на ганку.

– Добри вечір, сусіде! Добри вечір, дорогий! – почав Семен Семенович, усміхаючись сонцесяйно і привітно.

– Вечір добрий! – гречно відповів Павло Максимович.

– Ви знаєте, сусіде, – мовби між іншим сказав Семен Семенович. – Я завтра якраз їду в район, у фінвідділ. То можу заодно отого хлоп'ячого білета в оцадкасу завезти. Щоб часу не гаяти. Бо його ж іще у Київ на перевірку посилатимуть. Давайте!

Павло Максимович якось дивно глянув на Семена Семеновича і враз став червоний, як мак.

– Гм... Не турбуйтеся. Я мотоциклом із самого раночку завезу. Мені не важко...

– Та нащо ж, сусіде, власний бензин витратити, як я на колгоспному «бобику»...

– А мені у район, однак, треба. У сільгосптехніку.

– Чого це раптом, сусіде?

– Того самого, сусіде, чого й вам у фінвідділ.

Запала напружена тиша.

– Між іншим, якщо вже на те пішло, мушу, сусіде, нагадати, що коли ото діти купляли цукерки і тітка Галя, продавщиця, дала їм на здачу лотерейного білета, то у спільних грошах мого сина було два карбованці, а вашого – карбованець з копійками. І лише тому, що мій син добрий і поступливий, білет узяв додому ваш син.

– При чому тут два карбованці і карбованець з копійками?

– А при тому, що два карбованці, вибачте, більше, ніж карбованець з копійками.

– Але білет лотерейний коштує п'ятдесят копійок.

Знову запала хвилинка мовчанка.

– Так не дасте?

– Був би дурний, якби дав.

Вони вже не говорили, а кричали. Бровко, почувши, що хазяїн підвищив голос, і собі люто загавкав на Семена Семеновича.

І не подумайте, будь ласка, що у нас на Бамбурах живуть люди погані, недоброзичливі. Ні! Усі гарні люди. Тільки ви ж знаєте, як розвинене в нашого народу почуття гумору. І це почуття ну просто примушувало у даний момент хихотіти. Не можна було втриматися. Хлопці саме сиділи у Цигановому садку і їли яблука. Хвилину тому вони жваво обговорювали маршрут першої подорожі на власному «Запорозжці». Сашко Циган наплягав на південному варіанті: Херсон – Одеса – Крим. Марусик схилився до західного: Львів – Ужгород – Закарпаття. А Журавель одстоював східний: Урал – Сибір – Владивосток. Тепер вони примовкли і, затамувавши подих, слухали батьків. Слухали, опустивши очі, не наважуючись глянути один на одного. У пригніченому мовчанні вислухали вони всю розмову до кінця.

У хаті Непорожніх наступальний бій почав син.

– Мені... мені... мені соромно! – закричав він, вбігаючи в хату.

– Овва! – спокійно підвів голову батько і примружив одне око. – Ич, який сором'язливий став!

– Нащо... нащо ви так балакали з Семеном Семеновичем?

– А як мені було з ним балакати, коли він...

– Це наша спільна машина... Спільна! Усіх трьох.

– Ти диви! – обернувся батько до дружини. – Наше козеня стає дибки.

Ану!

І... Подальшу розмову батька з сином переповідати не будемо, щоб не травмувати вразливих читачів. Скажемо тільки, що після тієї розмови, лежачи на горищі й тихо схлипуючи, хлопець думав: «Ні! Нема правди на світі! Нема!.. І нащо я бажав, нащо я вигравав ту машину? Щоб тільки вважалось, ніби вона наша, а насправді батько не дозволить і пальцем приторкнутися, як до мотоцикла. “Почекайте, поки виростете, поки права одержите. Тоді кататиметесь скільки влізе”. Спасибі вам у шапочку! Ні! Не хочу!» Ех, яка ж то страшна мука, коли ти бачиш, коли ти відчуваєш, що

батьки твої щось не так роблять, що вони не праві!.. І яка ж то безвихідь! Батьків же не поміняєш. Батьки ж даються людині раз і на все життя.

Якби ті батьки знали! Так ні! Не доведеш їм, не переконаєш. Ти не можеш бути правий, бо ти дитина! Які вони безнадійно дорослі! Отак у муках і переживаннях і заснув Сашко Циган...

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Лісове озеро мало назву
А Бабай **В** Копай
Б Хапай **Г** Бакай
2. Установіть відповідність між прізвиськами головних героїв та їхніми справжніми прізвищами.

1 Сашко Марусик	А Непорожній
2 Сашко Циган	Б Сирокваша
3 Сашко Журавель	В Байда

АНАЛІЗУЄМО

3. Як змінився настрій хлопців після розмови біля лісового озера?
4. Опишіть реакцію пса Бровка у відповідь на ідею хлопців повернутися до Бакаю та перевірити, чи досі там сидить незнайомиць. Знайдіть відповідний уривок і прокоментуйте його.
5. Як зреагували діти на відсутність незнайомця? Яким постало перед ними лісове озеро?
6. Назвіть почуття, що насправді сповнювали Сашка Цигана, коли він переконував друзів продовжити прогулянку лісом? Знайдіть відповідь в одному з авторських відступів.
7. Яку звістку приніс того самого дня надвечір дуже схвильований Сашко Циган Сашкові Журавлю?
8. Яким чином хлопці стали власниками лотерейного білета?
9. Чому Сашко Циган загадав у своєму бажанні саме автомобіль? Обґрунтуйте свою відповідь словами з тексту.
10. З якої причини несподіваний виграш перелякав не тільки Сашка Цигана, а ще більше – Сашка Марусика?

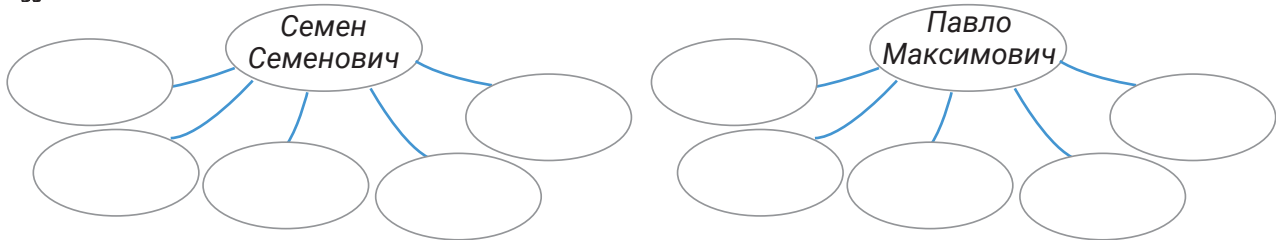
МІРКУЄМО

11. Як ви розцінюєте, що першою думкою Сашка Цигана було бажання викинути жаб'ячу лапку? Які емоції викликав у друзів цей «чарівний талісман»?
12. Схарактеризуйте батьків головних героїв. Які портретні деталі вказують на рід їхніх занять, на професії?
13. Прокоментуйте причину конфлікту між сусідами Семеном Семеновичем Байдою та Павлом Максимовичем Непорожнім. Чи поділяєте ви погляди когось із них? Чому?
14. Як зреагували діти на суперечку дорослих? Як ви особисто розцінюєте причину непорозуміння між батьками Сашка Цигана і Сашка Марусика?

15. Прочитайте уривок від слів «І... Подальшу розмову...» до «...Нічого іноді не розумієш». Як ви розцінюєте такі гіркі роздуми Сашка Марусика? З якої причини він проявив своє величезне невдоволення поведінкою батька?

16. Складіть ґрона рис характеру батьків Сашка Цигана та Сашка Марусика – Павла Максимовича Непорожного та Семена Семеновича Байди.

Розділ шостий,
у якому наші герої задумують і здійснюють рішучу операцію.
«На! Тепер ти загадай...»

Заснув Сашко Циган і... одразу ж прокинувся. Хлопець умить згадав учорашні події, і світ затьмарився для нього, як у найлютішу негоду. «Ні! Так далі жити не можна!» – подумав він, і раптова рішучість охопила його. Марусик іще спав. Уві сні обличчя його було печальне і скорботне.

– Вставай! Годі спати. Треба вирішити, як нам жити далі.

– Що? – не второпав спросоння Марусик.

– Ти як хочеш, а я думаю втекти з дому, – важко зітхнув Сашко Циган. – Втечу та й усе. Хай собі їздять на тій машині скільки влізе. У мене вчора з батьком... розмова була.

– І в мене, – зітхнув Марусик. – Надовго втекти, звичайно, важко. Все одно міліція знайде й поверне. А от на кілька днів, щоб провчити їх, – це можна. Тоді й я з тобою. Га?

– Давай! Хоч на кілька днів... – Відверто кажучи, він і сам не уявляв, як він утече.

– Ну, а куди тікатимемо, як ти думаєш? – спитав Марусик. Він звик, що ідеї надходять від Сашка Цигана.

– Ну... – Сашко Циган насупив брови, що мало означати задуму, – ...краще за все... у ліс.

– У ліс? – скривився Марусик. – У ліс, то в ліс.

...Журавель порався біля скособочених дверей повітки, які він так і не полагодив ні позавчора, ні вчора. Побачивши друзів, він здригнувся – дуже вже рішучий вигляд вони мали.

– А я? Мене, значить, кидаєте?

– А тобі тікати нічого. В тебе нема причин. Та й їсти нам носитимеш, – сказав Сашко Циган.

Журавель ще раз зітхнув, але сперечатися не став. Не вмів він сперечатися.

◀ Ілюстрація Юлії Радіч-Демидьонук до повісті-казки Всеволода Нестайка «Чарівний талісман». Видавництво «Країна мрій (2010)

Македонський курінь хлопці виявили торік зовсім випадково, коли ходили по гриби. Він стояв на краю западини серед густих кущів і був майже непомітний. Сплетений з міцних гілок, укритий товстим шаром почорнілого злежалого листя, він, здавалося, стояв тут цілу вічність.

– Ого! – виглянув Журавель. – У нього, мабуть, ще Александр Македонський жив.

Він саме тоді читав книжку про Александра Македонського. Найкоротший шлях до македонського куреня пролягав повз Бакай. Та хлопці, не змовляючись, звернули вбік і дали доброго гака, обминаючи озеро. Йшли мовчки. Сашко Циган і Марусик несли по великій торбі з харчами. Журавель ніс дві ковдри. Вони ледве розшукали курінь. Двічі проходили повз нього і повертали потім назад. Десь має бути отут, а не видно...

– Не знайдуть, – впевнено сказав Сашко Циган.

– Ага, – сказав Марусик, і в голосі його було не стільки радості, скільки прихованого суму.

Журавель м'явся, переступав з ноги на ногу. Йому не хотілось розлучатися з друзями.

– Іди вже додому. А то зірвеш нам усю операцію, – сказав Циган.

Журавель скривився, наче в нього боліли зуби.

– Іди! – повторив Сашко Циган. – А то як стемніє, самому боязко буде йти.

Після того як він пішов, Сашко Циган і Марусик деякий час мовчали, потім Циган сказав:

– Хай!.. Хай вони тепер ділять ту машину... хоч пилкою ріжуть. Я її, щоб мене тепер навіть просили, не хочу.

– І я, – вже зовсім щиро підхопив Марусик.

Загорнувшись у ковдри, вони лежали у цілковитій темряві, чекаючи сну. Але сон не приходив. Десь недалеко тріснула гілка. Щось наче ухнуло...

– Що... що це? – прошепотів Марусик. – Хо... ходить хтось...

Що не кажіть, лячно вночі у лісі. Чи то інстинкт далеких доісторичних предків прокидається (коли кожної миті можна було чекати нападу шаблезубого тигра, або печерного ведмеда, чи ще когось). Але навіть дорослий незатишно почувается вночі у лісі. Тому я цілком розумію наших героїв.

Циган не міг би сказати, скільки минуло часу. Аж раптом... Почулися кроки. Блимнуло світло ліхтарика. І... В курінь хтось зазирнув.

– А-а, давні знайомі! Привіт! Здоровенькі були!

Циганові перехопило подих, наче хтось холодними пальцями стиснув горло. То був незнайомиць...

– Ну, як? Тепер переконалися?.. Тож-то...

«Ні! Ні! Не хочу! Досить з мене...» – подумки вигукнув Сашко Циган. Але незнайомиць почув його.

– Не хочеш – не треба... Можна й відмінити. Ну, спи, спи! Тільки не забудь зранку передати чарівний талісман іншому...

Світло ліхтарика погасло. Незнайомиць зник. Сашко Циган наче полетів у чорну безодню. І одразу прокинувся. Сашко Циган не міг навіть збагнути, чи то наснилося йому, чи справді зазірав уночі в курінь незнайомиць. Настільки чіткою була згадка про нього, настільки виразно чувся його голос. «Ні, мабуть, таки сон», – вирішив він. Хлопець виліз із куреня. Ранковий ліс був такий гарний і веселий, що нічні страхи уявлялися тепер просто дивними і сміхотворними. «А навіть якби й зазірав уночі? Нічого страшного. Він же нічого злого не робить. Навіть навпаки. Чого ж боятися?» І таємничий незнайомиць вже здавався йому навіть симпатичним. Прокинувся й Марусик. З куреня вистромилася його заспана скуйовджена голова. Очі дивилися перелякано.

– Привіт!.. – весело вигукнув Сашко Циган. – Вилазь. Снідати будемо.

– Цікаво, як там наші старі, – усміхнувся Сашко Циган.

Марусик дуже переживав. «Мої, мабуть, очей не зімкнули. Тато курив цілу ніч, хоч три роки, як покинув. Він, коли дуже хвилюється, завжди закурює. І потім йому погано. Мати корвалол пила й плакала...» Роздуми його перервав Сашко Циган.

– На! – сказав він і простягнув Марусику жаб'ячу лапку.

– Та... Не треба. Не хочу я...

– Як це не хочеш? Я ж хотів викинути, пам'ятаєш. А ти... – і Сашко Циган силоміць сунув жаб'ячу лапку Марусику в кишеню.

Розділ сьомий,

у якому наші герої переконаються, що дорослі – дуже складні люди.

На Бамбурах знову співи

Вони враз нашорошили вуха. Вже збиралися дременути навтіки, коли з кущів вискочив... захеканий Журавель. Одхекався і лише тоді видихнув:

– Оххх!.. Там таке робиться! Таке робиться!.. Ніхто не спав. Матері голосять. Батьки з ліхтарями понад річкою блукають... А сьогодні зранку твій, Цигане, батько на мотоциклі в район мотонув. У міліцію.

– Ой-йой! – аж присів з переляку Марусик.

Сашко Циган насупив брови:

– Та-ак!.. – А... а білета вже здали в ошадкасу? Не знаєш?

Журавель якось дивно глянув на хлопців, сунув руку в кишеню і витяг... лотерейний білет:

– Ось він... Ото як прийшов я учора надвечір з лісу додому, там уже обстановка була неспокійна. Хоч паніки ще й не було. «Не бачив?» – питають. «Не бачив. Ми, – брешу, – посварилися трохи. Вони кудись подались. А куди, не знаю». Година минула, дві. Смеркло. Матері ваші дедалі більше нервують. Батьки, правда, тримаються. Тільки сопуть похмуро. А тоді раптом бачу, підходить твій, Цигане, батько до твого, Марусику, й каже... Хрипло так, приглушено: «Нате вам, сусіде, того білета лотерейного, везіть в ощадкасу». І простягає. А той здивовано: «Та ви ж збиралися вранці самі!.. Чого ж...» – «Не було коли... – І рукою махнув. – Беріть, ви ж просили». Твій, Марусику, брови як насупить: «Ні, – каже, – не хочу!» – «Та нате ж!..» – «Не хочу і все...». Той дає, а той не бере. І обидва червоні, очі ховають, одвертаються. Просто як діти. Тоді твій, Марусику, замахав-замахав руками і втік у хату. А твій побачив мене й до мене: «На, синку, матері оддаси!» Силою білета мені в руку вклав і пішов. Я – до матері. А вона: «Хай учителька цим займається! Таїсії Миколаївні оддаси...» «Отак!.. – Журавель усміхнувся й простягнув лотерейний білет Сашкові Цигану. – На! Сам Таїсії Миколаївні отдавай».

Сашко Циган почервонів і одсахнувся:

– Тепер я до нього й торкатися не хочу.

– Марусику... – ступив крок Журавель.

– Ні! Ні! Ні! Я взагалі був проти. – І Марусик відскочив, наче Журавель тримав у руці не папірець, а палаючий факел.

Сашко Циган перебив його:

– Не гарячкуй. Білет у тебе, то хай у тебе й полежить. А там видно буде...

– А зараз гайда додому.

Додому вони поверталися повз Бакай, найкоротшим шляхом. Щоб швидше. І зловісне страшне чорне озеро не здалося їм зараз ні страшним, ні зловісним. Коли вони вже наближались до Бамбурів, Марусик важко зітхнув.

– Не бійся! – зрозумів його зітхання Сашко Циган.

– А я й не боюсь. Подумаєш, – знову зітхнув Марусик. – Просто маму жаль. Як вони переживали, мабуть...

Потиличників не було. Були сльози, зойки і голосіння. Навіть Семен Семенович одвернувся й витер сльозу. А коли примчав з району на мотоциклі Циганів батько, він крєкнув, побачивши сина, щось хотів сказати, але перехопив погляд дружини, ще раз крєкнув, махнув рукою, сів на мотоцикл і поїхав у бригаду. І решта батьків теж заспішила на роботу.

А ввечері, коли всі посходились і лаштувалися до вечері, на дорозі раптом з'явився Кузьма-поштар. З розгону вгнався на подвір'я Циганів і так різко загальмував, що отетерілий Бровко навіть не гавкнув, а лише здивовано роззявив пащу.

– Неприємно, ох, як неприємно приносити гірку новину, та хіба ж я винен... У газеті вчорашній поправка. У таблицю лотерейну вкралася помилка. Замість трійки вісімка була надрукована. – І Кузьма-листоноша, винувато похиливши голову, простягнув газету.

Павло Максимович подивився на газету, потім на поштаря, потім на дружину, потім на сина, потім на Семена Семеновича, який, стоячи на ганку, уважно слухав, – і раптом... зареготав. Та так оглушливо, що Бровко аж присів і прищулив вуха.

– Га-га-га-га! Га-га-га-га-га!.. А ми тут мало не той... не... Га-га-га-га-га!

На хвилину завмерши, зареготала й Ганна Трохимівна, а за нею й Семен Семенович, і Марія Омелянівна, не кажучи вже про наших хлопців, які аж вищали від реготу.

Години через дві надвечірні Бамбури знову сповнилися дзвінким співом. Тільки пісні були вже не ті, що напередодні. «Ой, сусідко, сусідко, сусідко...» – обнявшись і, мов голубки, прихиливши одна до одної голови, виводили Ганна Трохимівна та Марія Омелянівна. А Павло Максимович та Семен Семенович густими голосами басили: «По опеньки ходила...» Тільки замість «По опеньки ходила, козубеньку згубила» співали: «По опеньки ходили, “Запорожця” згубили...» І при цьому сміялися, аж захлинались (так їм подобався їхній жарт). Хлопці дивилися на своїх батьків з ніжністю. Ох, ці дорослі! Які вони все-таки складні люди...

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. «Рішучою операцією», на яку наважуються герої твору, є

А примирення батьків	В втеча з дому
Б пошуки чарівника	Г продаж автомобіля
2. Кузьма-поштар повідомив «гірку» звістку про

А помилку в газеті стосовно номера лотерейного білета
Б втечу хлопців
В викрадення машини
Г втрату чарівного талісмана

АНАЛІЗУЄМО

3. Як до Циганового рішення тікати з дому поставився Сашко Марусик?
4. Де саме втікачі вирішили переховуватися?
5. Як називали хлопці курінь у лісі? Чому виникла саме така назва?
6. Хто навідався посеред ночі в македонський курінь? Про що саме нагадав нічний гість Цигану?
7. Із якої причини вранці Сашко Циган запропонував Сашкові Марусику жаб'ячу лапку?
8. Що відбувалося в селі під час відсутності хлопців? Відповідь підтвердіть фрагментом із тексту.

9. Чому втікачі вирішили повертатися додому, хоч і побоювалися покарання від своїх батьків? Що саме зрозуміли хлопці?
10. Доведіть, що Сашко Журавель був найбільш поміркований серед друзів. Які розмови в лісі про це свідчать?
11. Що відчував Сашко Марусик після втечі з дому? Знайдіть підтвердження своєї думки в тексті твору.
12. Як зреагував Павло Максимович на звістку про помилку в газеті щодо номера лотерейного білета?

МІРКУЄМО

13. Як ви розцінюєте рішення хлопців втекти з дому? Чи вважаєте його розсудливим?
14. Чи відмінив Сашко Циган, на вашу думку, власне бажання на жаб'ячій лапці? Після якої події і за чиєю порадою він це зробив?
15. Як батьки зустріли своїх утікачів? Чому саме так? Із якої причини хлопців навіть не сварили?
16. Прокоментуйте, чому лотерейний білет утратив цінність іще до того, як стало відомо про помилку. Із якої причини ніхто не хотів його навіть брати в руки?
17. Як ви вважаєте, чи часто трапляються випадки подібних конфліктів у повсякденному житті? Як їх слід розв'язувати? Сформулюйте кілька порад щодо уникнення конфліктних ситуацій між дітьми та батьками.
18. Об'єднайтеся в три групи, створіть сенкани до образів кожного з друзів: Сашка Цигана, Сашка Марусика та Сашка Журавля.

Розділ восьмий,

у якому ви знайомитеся з кіногрупою, а також з феноменальним талантом шестикласника Гриші Пасічного. «Ех ти! Артист!» Сварка

Минуло кілька днів. Пригода з лотерейним білетом потроху почала забуватися. І про чарівний талісман, про жаб'ячу лапку, не згадували. Марусик і Журавель сиділи біля воріт і лузали насіння. І враз побачили, як дорогою, здіймаючи куряву, прямо до них мчить машина. То була «Волга» з шашечками – таксі. Тільки на лобовому склі косо застромлена довгаста табличка з написом «Кінозйомочна». Марусик раптом зблід як полотно. Та Журавель не помітив цього. Троє дверцят відчинилися одночасно – як у кіно, коли ловлять злочинців і з машини вискакують детективи. Вийшли четверо: троє чоловіків і одна жінка. Жінка була вже немолода, але вдягнена, як студентка, – у потертих джинсах, майці з емблемою авторалі й у велосипедній шапочці з довгим козирком. Височенний, з двома фотоапаратами на шії чолов'яга захоплено сплеснув руками й вигукнув:

– От село! Писанка!

– А що я вам казав! Що? – самовдоволено зареготав товстун у білому капелюсі, збитому на потилицю.

Третій з чоловіків, худенький, щупленький, у великих темних окулярах, кисло кривився і мовчки крутив носом.

– Гелію Борисовичу, а вам що, не подобається? – спитала жінка.

– Ммм... – невиразно промурмотів Гелій Борисович.

– Не слухайте його! Цим художникам ніколи не догодиш. Та гарнішого села нема на всій планеті!

– Тож-то й воно! Надто вже гарне. Неприродно, – скривився Гелій Борисович.

– Ми тут ще й головного героя знайдемо, – Курнатовський жестом показав на Журавля й Марусика.

І спершу жінка, а за нею й чоловіки попрямували до хлопців.

– Ми з кіностудії, – сказала жінка. – Я – режисер. Це – головний оператор. Це – художник. А це – директор картини. Знімаємо фільм для дітей. Про пригоди сільських хлопчаків. Шукаємо натуру, тобто село, де б можна було проводити натурні зйомки. І кандидатів на ролі заодно шукаємо. Як тут у вас, є гарні хлопці, жваві, з характером, щоб і в самодіяльності виступали, і вчилися добре? Га?

Хлопці презирнулися.

– Та що там питати! Оцей, по-моєму, за типажем абсолютно підходить, – Курнатовський кивнув на Марусика. – Точно за сценарієм. Кирпатий, веснянкуватий...

Щуплявий художник Гелій Борисович підбадьорливо усміхнувся Марусику – теж невідомо, чи співчуваючи, чи вітаючи його. Марусик, здавалося, от-от знепритомніє.

– А що? Можна. Спробуємо. Спробуємо, – лагідно промовила режисерка. – Як твоє прізвище, хлопчику? Ім'я, адреса... – Вона вийняла з кишені джинсів блокнот...

Прізвище, ім'я і адресу Марусика сказав Журавель. У самого Марусика відібрало мову. Він важко дихав широко розкритим ротом, наче риба, щойно витягнута з води.

– Ти що? Отетерів від щастя чи що? – Журавель лягнув його долонею по спині.

Марусик поточився, мало не впав, і нарешті вимовив пересохлими губами:

– Жа... жаб'яча лапка... Я ще вчора подумав, чого мені найбільше хотілося б. І вирішив – мабуть, стати кіноартистом. І от, бачиш...

– Тю! – тільки й зміг вимовити Журавель.

Аж тут почулося диркання мотоцикла, і до воріт під'їхали Сашко Циган з батьком, який зсадив Сашка біля хлопців.

– Здорові будьте, хлопці! – бадьоро вигукнув він і раптом, пильно глянувши на них, здивовано підняв брови вгору. – Що трапилось?

І Журавель, збиваючись, почав розповідати, що саме трапилось. На закінчення Журавель поспішив додати:

– Не хвилюйся, ні я, ні ти за сценарієм не підходимо. За сценарієм їм треба веснянкуватого, кирпатого, саме такого, як Марусик.

– Гм... Так кажеш, питали, чи є в нас гарні хлопці, жваві, моторні, з характером, – Сашко Циган звузив очі. – А про Гришу Пасічного ви не сказали?

Марусик густо почервонів і одвернувся. Журавель розгублено усміхнувся, глянув на Марусика і знизав плечима. Гришу Пасічного знало все село. Жодного свята не було, жодного вечора, щоб Гриша не виступав у художній самодіяльності. І як виступав! Такого успіху не мав ніхто. Коли тільки оголошували: «А зараз виступить Гриша Пасічний», – зал уже вибухав оплесками. Він читав гуморески Остапа Вишні та інші смішні речі. Здавалося, на сцені не один кирпатий веснянкуватий п'ятикласник, а цілий театр сатири. То був талант, справжній талант! Як то кажуть – од Бога.

– Сам випхався. Слави забажалося. Не думав я, що ти такий... Артист! – презирливо скривився Сашко Циган.

І тут раптом Марусика прорвало:

– Ти... ти сам, а не я... Звик завжди командувати, бути першим, а тут... Просто заздриш! І все!

Сашко Циган розгублено завмер. Журавель зі здивованим переляком позирав на Марусика. Це був справжній бунт. Уперше в житті Марусик підняв голос проти Сашка Цигана. Та ще й як підняв! Сашко Циган зблід, потім почервонів, потім знову зблід.

– Ну... ну... ну й пень... Я заздрю! Йому! Ха! Та... та хай тобі жаби в болоті заздрять! Все! Ти мені більше не друг! Щоб і стежку забув до мене!

Він круто повернувся й пішов геть. Журавель якусь мить розпачливо дивився йому вслід, потім обернувся до Марусика:

– Нащо ти так?

– А чого ж він? Йому все можна, а іншим нічого. Я теж людина! – І Марусик теж повернувся і теж пішов геть. Тільки в інший бік.

Журавель стояв і отетеріло крутив головою то на Сашка Цигана, то на Марусика. Отак ні сіло ні впало побили горшки хлопці.

Розділ дев'ятий,

у якому ви дізнаєтесь про пригоду на річці Голубеньці, про те, що відбулося потім і чим закінчилася наша незвичайна пригода

Ця новина, дорогі друзі, вразила мене, можна сказати, у самісіньке серце. Я в голову не клав, що таке може статися. З дитинства, з немовлячого, сказати б, віку були вони разом. Не без того, звичайно, що іноді й сварилися, чубилися, билися навіть, але до вечора вже й мирилися. Та цього разу вечір миру не приніс. Ні вечір, ні наступний ранок, ні день, ні знову вечір... Та й другий день, і третій, і четвертий... Журавель робив відчайдушні спроби помирити їх, але ті спроби лопалися, як бульки на воді.

– Ач, роги показав! – цідив крізь зуби Сашко Циган і ні про яке замирення не хотів і слухати.

Марусик теж бурмосився:

– Не хочу-у!.. І все! Не хочу-у!..

Журавель розривався навпіл. А головне, розривалося його серце. Бунт Марусика зачепив Сашка Цигана за живе. І зрадила йому його легка вдача. Втратив він бадьорість свою і веселість. Що називається, нудив білим світом. Нічого йому не хотілося, ніщо його не радувало. Ну, а Марусик – так той зовсім, як то кажуть, перевівся на смик – схуд, змарнів... Не Марусик, а сама тінь.

Кіношники ж – анічичирк, ні пари з уст. Поїхали і як у воду канули. Марусику вже й чекати несила. Одного дня тинявся він по селу без діла, і ноги якось самі собою принесли його до подвір'я Гриші Пасічного. Гриша сидів на призьбі, вшніпившись у книжку. Марусик відчув себе раптом, наче злодій, спійманий на гарячому. І враз несподівана рішучість оволоділа ним. Він кілька разів глибоко вдихнув і пішов до Гриші.

– Гришо! Тут недавно... кіношники приїздили... – Марусик одвів очі. – Тебе десь не було. То вони мене записали. На зйомки. Фільм для дітей зніматимуть.

– Та ну! А ти мене за носа не водиш?

– Але я... я їм скажу, як вони приїдуть, щоб вони тебе взяли...

І, не давши Гриші опам'ятатися, повернувся й кинувся тікати. Дома не встиг Марусик відхекатися, як прийшов Журавель. Марусик дістав з кишені жаб'ячу лапку і простягнув Журавлю:

– На! Візьми! Тепер ти долю спокушай.

Журавель якось напівусміхнувся:

– Давай!

І ледве встиг він сховати жаб'ячу лапку до кишені, як рипнула хвіртка і з'явився захеканий Гриша Пасічний.

– Слу-уха-ай!.. – просто од хвіртки загукав він Марусику. – Чого ж ти втік, чудило? Ти ж мені толком розкажи, що то за кіношники і що вони таке зніматимуть... – Він повернувся до Журавля. – А то, розумієш: «Я скажу, щоб узяли тебе» – і навітки!

Марусик втягнув голову в плечі і, як спійманий горобець, зиркнув на Журавля, а той розплився в усмішці.

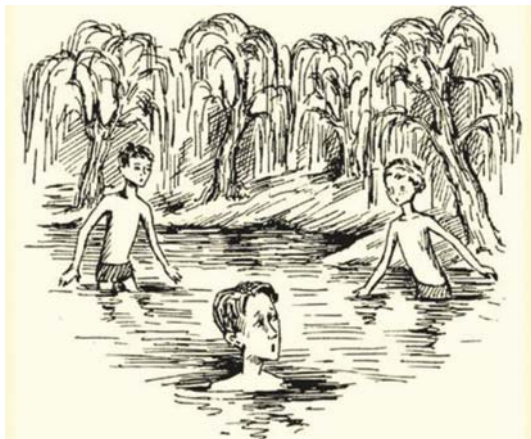
Журавель ляснув Марусика по плечу:

– Молодець! Я так і знав, що ти це зробиш.

Коли того ж вечора Журавель розказав Сашкові Цигану про все, той тільки хмикнув:

– А мені що? Знімається, не знімається... Мені байдуже.

Та коли Журавель заговорив про примирення, Сашко Циган мовчки заперечно похитав головою. Не захотів перший іти з поклоном і Марусик. Він, мабуть, вважав, що з його боку головне зроблено, – від кінозйомок він

◀ Ілюстрація Юлії Радіч-Демидьонюк до повісті-казки Всеволода Нестайка «Чарівний талісман». Видавництво «Країна мрій (2010)

відмовився. Тепер, мовляв, слово за Сашком Циганом. «Як легко посваритися і як важко помиритися», – із сумом думав Журавель...

На Бамбурах була лише одна глибока місцина, де можна купатися. І, хоч-не-хоч, Сашкові Цигану й Марусику доводилося там зустрічатися. І вони

зустрічалися. Журавель то до Марусика підпливе, побалакає, то до Сашка Цигана. А вони й погляду один на одного не кинуть, удають, ніби просто не помічають, не знайомі наче... От і цього разу так було. Під берегом хлюпалася малеча. А хлопці плавали посеред річки на глибокому. Сашко Циган з одного боку, Марусик з другого. А Журавель між ними...

Зненацька Журавель зойкнув:

– Ой! Ой, корчі¹ схопили... ногу!.. Ой, хлопці, як зводить! – Він занурився з головою, потім виринув і вже перелякано, пирхаючи, заукав: – Ой хлопці! Рятуйте! Ряту... – І знову занурився з головою.

Першим кинувся до нього Марусик. Він був ближче. Підплив, вловив Журавля за руку, що на мить вистромилася з води, і не встиг опам'ятатися, як Журавель обхопив його руками. І вони вже удвох занурилися з головою. Буль-буль! «Ну, все! – майнуло в Марусика. – Пішли годувати раків²!» Він одчайдушно замолотив руками й ногами, вириваючись. Та Журавель тримав його міцно, як у лещатах. Проте від тих, мабуть, одчайдушних Марусикових рухів вони почали випливати. Ще якась мить – і голова Марусика вже над водою.

– А... а... а... – жадібно ковтає він повітря і помічає, що поруч Сашко Циган.

– Бий його по голові! А тоді хапай за волосся! – гукає Циган.

– Не мо-о-жу... Він ме-е-не... держить... – ледве встигає вигукнути Марусик і знову занурюється.

І майже в ту ж мить відчуває удар по голові. «Ой! Це ж він замість Журавля мене вгилів», – останнє, що подумав Марусик. ...Коли він прийшов до тями і розплющив очі, то побачив, що лежить на березі. Його оточує цікава бамбуринська малеча, серед якої, як телевізійна вежа, стовбичить мокрий Журавель.

– О! Нарешті! – побачивши, що Марусик розплющив очі, вигукнув Журавель. – Ну й налякав ти нас!

– Ти... А ти ж як? – спитав Марусик, важко дихаючи.

¹ Корчі (діалектне) – судоми.

² Пішли годувати раків (приказка) – потонули.

– Одпустило... Тільки-но ти пішов на дно, корчі зразу одпустили. – Журавель винувато усміхнувся (не вмів Журавель брехати, і, коли доводилося говорити неправду, він завжди винувато усміхався).

Сашко Циган підвівся, теж винувато всміхнувся і сказав:

– Ти пробач... я не хотів... я ж думав, що то він... Ваші макітри у воді такі схожі...

Малеча зареготала. Марусику нічого не лишалося, як теж засміятися. А потім вони йшли додому й весело сміялися втрюх. І ніхто з них не згадував про сварку, наче її й не було. Найвеселіше сміявся Журавель. Він підстрибував на ходу, захлинався, заливаючись радісним сміхом.

– До речі, а як там... жаб'яча лапка... чарівний талісман? – спитав раптом Марусик.

– О! Жаб'яча лапка! Будь здоров! – захоплено вигукнув Журавель.

– Ти хоч побажав що-небудь?

– Аякже!.. Аякже!.. Побажав, звичайно! І – справдилося! Справдилося! – Він лукаво усміхнувся.

Хлопці перезирнулися і... враз зрозуміли, що саме побажав Журавель. Через те побажання вони і йдуть зараз разом, і сміються, і радіють. І тут де не взявся Бровко. Кинувся до хлопців, метляючи хвостом і припадаючи до землі, наче хотів сказати: «Ех, який же я радий, що все гаразд, що ви помирилися! Який же я радий! І як же я вас, хлопці, люблю!»

Отака незвичайна пригода сталася в наших Гарбузянах. Хоча, якщо добре подумати, що ж у ній надзвичайного?

ПЕРЕВІРЯЄМО

1. Розгадайте ребус.
Чим була жаб'яча лапка у повісті Всеволода Нестайка?
2. Річка, на якій відбуваються події, називається

А Голубенька	В Зелененька
Б Синенька	Г Сивенька
3. Представники кіногрупи шукали в Гарбузянах

А тему для фільму	В артиста на головну роль
Б сюжет для фільму	Г краєвиди для фільму

АНАЛІЗУЄМО

4. Опишіть епізод знайомства знімальної групи із Сашком Марусиком та Сашком Журавлем. Що саме запропонували одному з хлопців? Чому?
5. Які почуття сповнили Сашка Цигана, коли він дізнався про приїзд кіношників? Знайдіть відповідний фрагмент у тексті.
6. Чому Сашко Марусик постійно відчував себе ображеним? Чи справді так було? Яке бажання на жаб'ячій лапці він задумав і чи воно здійснилося? Чи принесло задумане бажання Марусикові щастя?

7. Як Сашко Журавель оцінив благородний вчинок Сашка Марусика, коли той пішов до Гриші Пасічника з пропозицією грати роль у фільмі?
8. А Сашко Циган як поставився до того, що йому розповів про Сашка Марусика Журавель? Чому відразу не пішов миритися з другом?
9. Із якої причини Сашко Марусик мало не силоміць змусив Сашка Журавля взяти жаб'ячу лапку й також спробувати спокусити долю?
10. Де саме купалися хлопці? Що сталося на річці із Сашком Журавлем? Хто кинувся рятувати потопуючого?
11. Уважно прочитайте і проаналізуйте уривок від слів «А... а...а... – жадібно ковтає він повітря» до «...Ваші макітри у воді такі схожі». Доведіть, що ситуація на річці виявилася дуже небезпечною для Сашка Марусика.

МІРКУЄМО

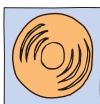
12. На прикладах подій, що сталися із Сашком Циганом і Сашком Марусиком, доведіть або спростуйте правдивість вислову: «Бійтесь необдуманих бажань: вони можуть здійснюватися!»
13. Як ви думаєте, що задумав на жаб'ячій лапці Сашко Журавель? Чому саме його бажання було благородним і виваженим?
14. Діти не усвідомлюють небезпеки, коли кидаються рятувати кошеня або цуценя з каналізаційного колодязя чи беруться самостійно вистежувати справжніх злочинців замість того, щоб покликати дорослих на допомогу. Часто навіть найблагородніші наміри для самих мрійників закінчуються трагічно. У повісті «Чарівний талісман» Сашко Журавель, щоб помирити друзів, тільки вдав, що ногу схопила судома й він тоне, проте людина, яка потопає, справді може потягнути з собою на дно свого рятівника. Як ви вважаєте, чи варто вигадувати такі ризиковані способи досягнення благородної мети? Чому саме? Як би ви вчинили в подібній ситуації?

15. Об'єднайтеся у три групи. Випишіть фразеологізми: перша група – із 1–3 розділів, друга – із 4–6 розділів, третя – із 7–9 розділів. Запропонуйте учасникам інших груп пояснити значення вписаних вами фразеологізмів.

ТВОРЧЕ ЗАВДАННЯ

16. Всеволод Нестайко стверджував: «Взагалі, я вважаю, що дитяча дружба – це щастя. Якщо це вірна дружба, вона зберігається на все життя...» Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Напишіть есе-п'ятихвилинку про значення дружби у вашому житті.

Для додаткового читання.

Ярослав Стельмах. «Вікентій Прерозумний».

Сергій Гридін. «Федько – прибулець з Інтернету».

Ніна Воскресенська. «Дивовижні пригоди Наталки у Країні Часу».

Іван Андрусяк. «Третій сніг».

Ірина Цілик. «Місторія однієї дружби».

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «КНИЖКА ВЧИТЬ, ЯК У СВІТІ ЖИТЬ»

1. Знайдіть «ключик», за допомогою якого можна прочитати в поданому ланцюжку зашифроване слово *літописи*. Що означає цей термін?

л	і	л	с	п	и	о	з
п	а	т	о	к	д	с	и

2. Твір «Лось» Є. Гуцала за жанром є
 А оповіданням Б казкою В переказом Г легендою
3. Установіть відповідність між назвою твору та персонажем (один персонаж є зайвим).
1 «Чарівний талісман»	А Тарасик
2 «Дивак»	Б Толик
3 «Запорожці»	В Марусик
4 «Федько-халамидник»	Г Карпо Летючий
	Д Олесь
4. Хто автор літопису «Повість минулих літ»? Чому цей твір є джерелом відомостей з історії та художнім твором? Яка з літописних оповідей вам сподобалася найбільше?
5. Про що розповідає Олександр Олесь у книжці «Княжа Україна»? Який уривок із неї вам особливо сподобався? Чим саме?
6. Що незвичайного й дивовижного є в казці «Запорожці»? Чим вам запам'ятався її головний персонаж?
7. Яку актуальну проблему порушив автор в оповіданні «Лось»? Який епізод є кульмінацією цього твору?
8. Пригадайте послідовність основних подій твору «Федько-халамидник». Визначте розв'язку цього твору.
9. Намалюйте кола Вена і порівняйте образи Федька («Федько-халамидник») та Олеся («Дивак»). Зверніть увагу на їхнє сприйняття світу, вчинки, риси характеру.
10. Чим сучасних учнів і учениць можуть зацікавити твори «Чарівний талісман» і «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»?
11. Пригадайте головних героїв і другорядних персонажів творів «Чарівний талісман» і «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Хто з них вам сподобався найбільше? Чим саме?
12. **Самооцінювання.** Продовжте вислови:
- ▶ Із усього того, що я дізнався / дізналася в цьому розділі, мені хочеться розказати своїм знайомим про ...
 - ▶ Опрацювавши розділ, я зрозумів / зрозуміла ...
 - ▶ Найбільше в цьому розділі мене схвилював учинок ...
 - ▶ Свої знання з тем цього розділу я оцінив би / оцінила б таким балом: ...

Науково-популярна, науково-художня, навчальна література

Як ви знаєте, у міфах люди відображали свої уявлення про світ, предмети, які в ньому є, істот, які його населяють. Проте загалом це були вигадані історії. Отримати ж точну, достовірну інформацію допомагає **наука**. Людство накопичило величезну кількість **наукової інформації**, яка постійно поповнюється новими фактами й передається від покоління до покоління.

Але як складну наукову інформацію зробити доступною для тих, хто не є науковцем? Наприклад, для вас – учнів і учениць. Тут на допомогу приходять науково-популярна література.

Науково-популярна література – це твори, у яких наукову інформацію подано так, щоб її могла зрозуміти широка аудиторія (навіть той, хто не є науковцем). Із такої літератури ми дізнаємося про різноманітні наукові знання. Вона завжди містить достовірну, об'єктивну, перевірену інформацію. Утім, на відміну від звичайних наукових текстів науково-популярну інформацію подають простою, зрозумілою, цікавою мовою.

Науково-популярні тексти можна знайти в спеціальних журналах, книжках, на пізнавальних вебсайтах. У соціальних мережах, наприклад «Тікток» чи «Фейсбук», також є багато відеоматеріалів, мемів, коміксів науково-популярного спрямування. Навіть текст, який ви зараз читаете, та всі ваші підручники – це теж науково-популярна література, адже в них простими словами пояснено складні наукові знання.

До речі, підручники, посібники, довідники, словники, атласи, якими ви користуєтесь, можна об'єднати однією назвою – навчальна література.

Навчальна література – це різноманітні видання, які призначені для навчального процесу.

Часто в науково-популярній літературі поєднують художній і науковий стилі. У результаті з'являється науково-художній твір.

Науково-художня література – це твори, у яких поєднано науковий і художній стилі.

У науково-художньому творі пізнавальну інформацію розкрито за допомогою сюжету, характеристики (опису) образів, подій, явищ. За жанровою

▲ Меми допомагають здобувати знання

різноманітністю це оповідання, пізнавальні казки, повісті про явища природи, історичні події, про видатних особистостей, відкриття в різних галузях знань.

Ось як наукові «секрети» стають доступними, зрозумілими для всіх нас.

Нижче пропонуємо вашій увазі фрагмент із надзвичайно цікавої науково-художньої книжки Дмитра Красицького для дітей «Дитинство Тараса». У цьому творі митець простою художньою мовою розповідає про малого Тараса Шевченка, його батьків, братів і сестер.

Дмитро КРАСИЦЬКИЙ

ДИТИНСТВО ТАРАСА

(Фрагмент)

Якось Тарас ніс подвір'ям воду до кухні й зачув галас паненят у садку:

– Учитель, учитель! – і вони кинулися назустріч літній людині. Оточений панськими дітьми, учитель сів на лавочці й почав щось розповідати.

Поставивши відра на землю, Тарас підкрався до огорожі послухати, про що йтиме мова. Серце його завмирало в грудях.

Учитель Превлоцький розповідав дітям, що вчитиме їх малювати. І одразу розпочав урок. Він пояснював просто, ясно, а панські діти ніяк не могли второпати. «І чого тут не розуміти», – дивувався Тарас.

Учитель ще раз пояснив, і Тарасові здалось, що навіть баран, який ходив по подвір'ю і скуб траву, і то вже міг би розібрати... Прощаючись, учитель сказав, що приходитиме щодня в післяобідню пору, і звелів паненяткам приготувати папір та олівця.

З того дня Тарас почав потай слухати уроки малювання. Зранку він дуже вправно працював на кухні, щоб скоріше усе впорати, а в обідню пору зникав, що й не розшукати.

Сховавшись за тином, хлопець уважно слухав, що говорив учитель. Він сумлінно перемальовував усі малюнки, які давав учитель своїм учням. Незабаром Тарас навчився знімати натуру, затушовувати тіні.

Одного разу вчитель примітив, що якесь бідне хлоп'я, сидячи за тином, слухає його і щось малює.

«І що то воно може малювати своїми огрубілими пальцями», – подумав учитель і підійшов до огорожі. Його здивуванню не було меж – кріпацька дитина тримала в руках чудово виконаний малюнок.

Учитель глянув на руки Тараса, на чорні, загрубілі від тяжкої роботи пальці й промовив:

– Золоті в тебе пальчики, хлопче... Дай малюнок...

Схопились панські діти, обступили вчителя, в руках якого було пречудово виконане тільки-но дане їм завдання.

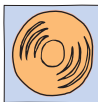
Учитель розпитав Тараса, хто він, чий, звідки, як опинився серед челяді, що робить, похвалив за малюнок і дозволив приходити на уроки.

– Учись, учись! З тебе буде маляр¹! – І дав Тарасові аж п'ять аркушів паперу й олівець.

¹ Маляр – художник.

АНАЛІЗУЄМО

1. Чого учитель навчав дітей? Чи доступно він пояснював і чи розуміли його панські діти?
2. Що робив у садку за тином малий Тарас? Чи одразу він зрозумів пояснення вчителя?
3. Що робив Тарас для того, аби здобути знання?
4. Як ви розумієте слова вчителя, звернені до Тараса: «Золоті в тебе пальчики, хлопче»?
5. Знайдіть слова, у яких учитель передбачає майбутнє Тараса. Пригадайте відомості про життя Шевченка та зробіть висновок, чи здійснилося це передбачення.
6. Чи можна прочитаний текст вважати науково-художнім? Чому?

Для додаткового читання.

Іван Франко. «У кузні».

Олена Черненко. «І засвітився вогник...».

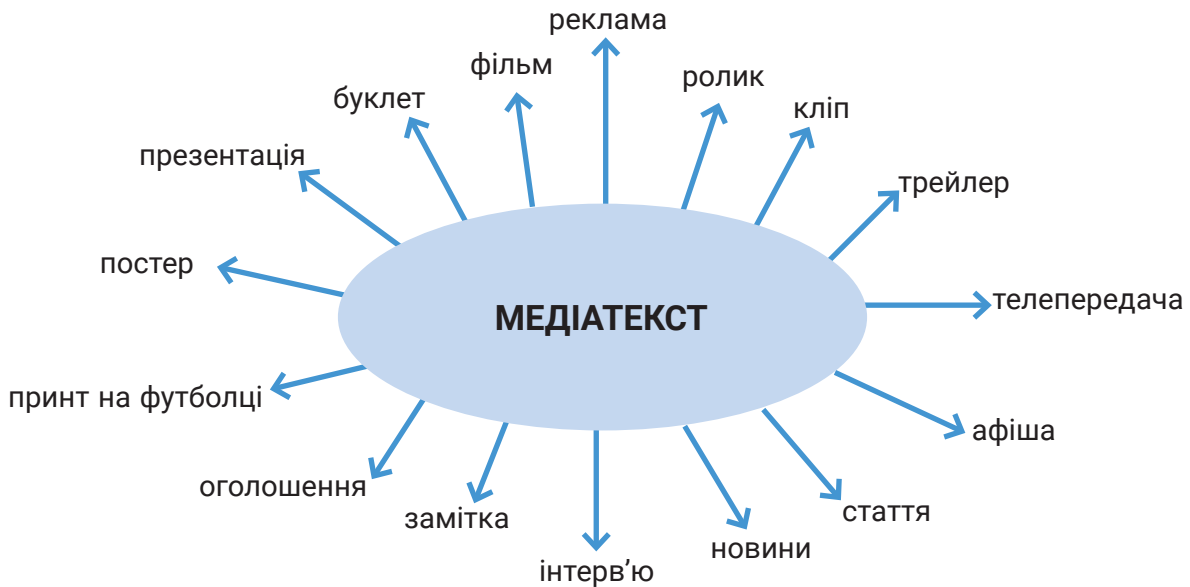
Книги серії «Життя видатних дітей» (автори та авторки: Олександр Гаврош, Сашко Дерманський, Олесь Ільченко, Анна Багряна, Марина Павленко).

ТЕКСТИ ІЗ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Чи не щодня ви отримуєте якусь інформацію з телебачення, радіо, журналів, інтернету, кіно, рекламних щитів тощо. Усе це – **засоби масової інформації (ЗМІ)**. Іще їх називають масмедіа (від лат. *medium* – посередник). ЗМІ збирають, обробляють, зберігають і поширюють інформацію. До того ж ЗМІ орієнтовані на одночасне передавання інформації великим групам людей.

Тексти, які пов'язані з телебаченням, радіо, відео, кінематографом, інтернетом, смартфонами, а також ті, які ми бачимо на білбордах, ситілайтах тощо, називають *медіа-текстами*. Такі тексти призначені для широкого кола людей. Тобто **медіатекст** – це повідомлення, призначене для масового передавання інформації багатьом людям.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Об'єднайтеся в групи. Знайдіть і перегляньте трейлер¹ до дитячого фільму чи мультфільму. Підготуйте власний трейлер до одного з прозових художніх творів, які ви вивчали у п'ятому класі.

2. Перегляньте або прочитайте інтерв'ю, яке беруть у дітей. Підготуйте 4–7 запитань для інтерв'ю на одну з тем: «Моя художня література», «Світ моїх захоплень», «Мій навчальний заклад». Візьміть інтерв'ю в однокласника чи однокласниці або в когось із рідних, знайомих (запишіть аудіо чи відео).

3. Об'єднайтеся в групи та послідовно виконайте завдання:

- 1) самостійно перегляньте випуск теленовин (прослухайте новини по радіо чи прочитайте в інтернеті);
- 2) підготуйте кожен (кожна) для своєї групи текст однієї новини, яка могла б зацікавити ваших однолітків;
- 3) підготуйте групою план уявного випуску теленовин;
- 4) розподіліть у групі ролі: ведучого чи ведучої та журналістів і журналісток, яким ведучі по черзі надаватимуть слово для озвучування новини;
- 5) розіграйте в ролях випуск новин.

¹ **Трейлер** – це відеоролик, що складається з коротких і зазвичай найбільш видовищних уривків фільму для його рекламування.

Дорогі хлопчики й дівчатка, до наступного навчального року!

Ось і настала пора прощатися з вами на ціле літо! Як швидко пролетів час, як цікаво було здобувати знання, захоплюватися пригодами казкових героїв чи ваших літературних ровесників і ровесниць! Молодці!

Вам було цікаво перегортати сторінки нашого підручника, а нам дуже приємно, що ви без особливих зусиль і клопотів сприймаєте новий матеріал, даєте раду з відомостями з теорії літератури: відрізняєте метафору від алегорії та гіперболи, зав'язку від кульмінації, сюжет від композиції, головного літературного героя від другорядного персонажа. Ви вже не просто читаете і переказуєте художній твір, а також аналізуєте поведінку та вчинки літературних героїв і героїнь, висловлюєте власні думки про осягнене вами в художньому тексті, складаєте асоціативні грона, сенкани, фанфіки – ваші власні продовження з благополучними розв'язками літературних творів.

Наступного навчального року ми запропонуємо вам іще цікавіший підручник з української літератури! А влітку – щиро рекомендуємо, – якщо несподівано зіпсується погода чи просто набридне байдикувати і виникне бажання самому чи самій щось цікаве прочитати, візьміть у бібліотеці одну з книжок, які були запропоновані для додаткового читання.

Щасливого вам літа-літечка! Приємного відпочинку! Гарного дозвілля! Повертайтеся за парти здоровими, засмаглими, веселими й готовими до нових звершень!

Із повагою – автори й авторки вашого підручника

ПОКАЖЧИК

термінів і понять, які пояснено в підручнику

- Алегорія 43
 Віршована мова 89, 120
 Гіпербола 106
 Герой художнього твору 183
 Головний герой 183
 Декламація (виразне читання) 120
 Дійова особа 43, 97
 Драматичний твір 97
 Другорядний герой 183
 Елементи сюжету 80–81
 Епітет 31
 Загадка 31
 Засоби образної мови 114
 Казка 41
 Казка-п'єса 97–98
 Композиція 156
 Легенда 9–11
 Лірика 110
 Ліричний герой 110
 Ліричний твір 110
 Літературна загадка 32–33
 Літературна казка 72
 Літопис 130
 Медіатекст 238
 Метафора 33
 Мистецтво 4–5
 Міф 9–11
 Мова автора 95
 Мова персонажів 95
 Навчальна література 236
 Народна казка 41–43
 Народний переказ 25
 Науково-популярна література 236
 Науково-художня література 236
 Образне слово 5–6
 Оповідання 163
 Пейзаж 114
 Пейзажна лірика 114
 Персоніфікація 114
 Портрет 209
 Приказка 35–36
 Прислів'я 35–36
 Рима 89, 120
 Ритм 89
 Строфа 89
 Сюжет 80, 156
 Фольклор 32
 Художня література 5–6

З М І С Т

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК МИСТЕЦТВО СЛОВА	4
НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ	
Початок словесного мистецтва	8
Міфи та легенди	10
Про Зоряний Віз	12
Берегиня (Скорочено)	13
Чому пес живе коло людини	16
Неопалима купина	18
Сила рідної землі (Скорочено)	20
Як виникли Карпати	21
Народні перекази	25
Прийом у запорожці	25
Про запорожців	27
Як Сірко переміг татар	28
Загадки	30
Прислів'я та приказки	35
УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ»	40
ВЕЛИКЕ ДИВО КАЗКИ	
Народні казки	41
Вовк і Чапля	44
Лисиця та Рак	44
Цар Лев	45
Мудра дівчина	48
Про правду і кривду (Скорочено)	54
Ох	59
Летючий корабель	66
Літературні казки	72
Іван Франко	
Фарбований Лис	73
Василь Королів-Старий	
Мавка-Вербинка (Скорочено)	82
Василь Симоненко	
Цар Плаксій та Лоскотон	91
Олександр Олесь	
Микита Кожум'яка (Скорочено)	99
УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «ВЕЛИКЕ ДИВО КАЗКИ»	109

МУЗИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

Тарас Шевченко	
За сонцем хмаронька пливе...	113
Садок вишневий коло хати...	115
Павло Тичина	
Гаї шумлять...	117
Не бував ти у наших краях!	119
Євген Гуцало	
Зірка	121
Журавлі високі пролітають...	122
Максим Рильський	
Дощ («Благодатний, довгожданий...»)	124
Осінь-маляр із палітрою пишною...	125
Микола Вінграновський	
Сама собою річка ця тече...	126
Перша колискова	127
УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «МУЗИКА ПОЕТИЧНОГО СЛОВА»	129

КНИЖКА ВЧИТЬ, ЯК У СВІТІ ЖИТЬ

Історичне минуле в художніх творах. Літописи	130
Повість минулих літ (Уривки)	131
Олександр Олесь	
Княжа Україна	139
Іван Нечуй-Левицький	
Запорожці (Скорочено)	148
Євген Гуцало	
Лось (Скорочено)	158
Володимир Винниченко	
Федько-халамидник (Скорочено)	165
Григор Тютюнник	
Дивак (Скорочено)	185
Галина Малик	
Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії (Скорочено)	192
Всеволод Нестайко	
Чарівний талісман (Скорочено)	211
УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ В РОЗДІЛІ «КНИЖКА ВЧИТЬ, ЯК У СВІТІ ЖИТЬ»	235
Науково-популярна, науково-художня, навчальна література	236
Дмитро Красицький	
Дитинство Тараса (Фрагмент)	237
Показчик термінів і понять, які пояснено в підручнику	241